

BROWN BOOK ONLY

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192539

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M84 Accession No. M2120

Author S13M

Title सहस्रबुद्धे, पु. ग.
प्राज्ञे सिंग

This book should be returned on or before the date last marked below.

माझे चिंतन

लेखक

डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे

एम्. ए., पीएच्. डी.

मराठीचे प्राध्यापक, सर परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणे.

अनुक्रमणिका

निबंध	पृष्ठ
१. सरस्वतीची हेळसांड	१
२. नरोटीची उपासना	१४
३. भारतीय जीवनातील क्रिकेट व हॉकी	३१
४. संतांच्या कार्याचे नवे मूल्यमापन	४४
५. प्रवृत्तिधर्माची रंग	६८
६. भगवान् श्रीकृष्ण	९४
७. विश्वाविरुद्ध	१०५
८. आमची फौजदार निष्ठा	१२५
९. चवथ्या दशांशाची दक्षता	१३७
१०. सोव्हिएट रशियाची संस्कृति	१५४
१. सहित्य	
११. सोव्हिएट रशियाची संस्कृति	१७६
२. कला व विज्ञान	

सर्व प्रकारचे हक्क

लेखक : डॉ. पुरुषोत्तम गणेश सहस्रबुद्धे यांचे स्वाधीन

प्रथमावृत्ति : सन १९५५

: मुद्रक :

न. शं. कुलकर्णी, एस्. टी. सी., टी. डी.,

टीचर्स प्रिंटिंग प्रेस,

७७ शनिवार पेठ, पुणे २ करितां.

: प्रकाशक :

न. शं. कुलकर्णी, एस्. टी. सी., टी. डी.,

टी टीचर्स आयिडियल पब्लिशिंग हाउस लि.,

७७ शनिवार पेठ, पुणे २ करितां.

माझे चिंतन

१. सरस्वतीची हेळस

समर्थांच्या वाङ्मयांत

समर्थ रामदासस्वामींच्या कार्याची आतां मराठी पंडितांनीं खूप चिकित्सा केली आहे. त्या चिकित्सेंत कितीहि भिन्न मते प्रगट झालीं असलीं, तरी सतराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत झालेल्या क्रांतीच्या श्रेयांत समर्थ अंशभागी होते याबद्दल दुमत नाही. क्रांतिपूर्व जागृति घडवून आणण्यासाठीं समर्थ स्वतःच त्यांचे शिष्य हे सर्व हिंदुस्थानभर वणवण भटकत होते व आपल्या वाणीनें लोकांना त्यांच्या परिस्थितीची जाणीव करून देत होते. क्रांतीला संघटित सामर्थ्याची फार आवश्यकता असते. समर्थांनीं या भूमींत शेंकडों मठ स्थापन करून त्या दृष्टीनें सिद्धता करून ठेविलीच होती. पण समर्थांचें खरें कार्य याहून निराळें आहे. त्यांच्यापूर्वीं महाराष्ट्रांत निवृत्तिमार्गाचें प्राबल्य फार होतें. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ इत्यादि संतमंडळींनीं संसारविमुखतेचा तीनशें वर्षे उपदेश करून लोकांच्या मनांतील राजसगुणी ऐहिक आकांक्षा उच्छिन्न करून टाकल्या होत्या. ऐहिक प्रपंचाविषयी, या भूमीच्या उत्कर्षापकर्षाविषयी लोक उदासीन होऊन बसले होते. परमार्थातील विश्वकुटुंबवाद ऐहिकांत घुसविल्यामुळे राजकीय आकांक्षांना अवश्य असणारा आपपरभाव, शत्रुमित्रभाव हा नाहीसा झाला होता. संसार करणें हें पाप आहे, निदान तो गौणपक्ष आहे असा विचार सर्वत्र रूढ झाला होता. समर्थांनीं ही विचारसरणी, हें तत्त्वज्ञान नष्ट करून लोकांना प्रपंचाचें, राजकारणाचें, ऐहिक आकांक्षांचें, स्वराज्यसाम्राज्याचें तत्त्वज्ञान शिकविलें. प्रपंच केला नाही तर परमार्थहि बुडेल हे लोकांना दाखवून दिलें. सुंदर स्त्री व मुलेंवाळें असणें हें दुर्भाग्य नसून हा 'सुकृताचा योग आहे' असें सांगितलें. राज्यें मिळतात तीं बाहुबल, मुत्सद्देगिरी यांनीं मिळतात.

नामस्मरणाने मिळत नसतात, ही शिकवण दिली. शत्रुभिन्न सर्व सारखे हे बुळगे तत्त्वज्ञान नष्ट करून प्रखर आपपरभाव त्यांनी निर्माण केला. सदैव कटावर कर ठेवून अष्टावीम युगे निष्क्रियपणे उभा राहणारा विठोबा दूर सारून त्या जागी धनुर्धर परंतप अशा रामाची उपासना रूढ केली. हातांत वारकऱ्याची पताका न घेतां ' शर्थीची तलवार करावी ' असा उपदेश केला. दैववादाने हतबल, निःसत्त्व, हीनदीन झालेल्या लोकांना, ' यत्न तो देव जाणावा ' हा मंत्र दिला. आणि ही सर्व विद्या लोकांमध्ये हळूहळू पेरण्यासाठी अनेक शिष्य निर्माण करून नेणत्या लोकांना जाणते करून ' महाराष्ट्राज्य करावे जिकडे तिकडे ' हे स्वप्न खरे करून दाखविले.

समर्थीची ही जी नवी शिकवण, त्याचें हे जें क्रांतिकारक तत्त्वज्ञान त्याचें सम्यक् आकलन व्हावें म्हणून आपण त्यांचें वाङ्मय पाहूं लागलो तर एक मोठी विस्मयजनक गोष्ट ध्यानात येते. ती ही की, समर्थीच्या समग्र ग्रंथात या तत्त्वज्ञानाचें सविस्तर, सांगोपांग असे विवेचन कोठेहि केलेले नाहीं. समर्थीचे दासबोध, रामायण, अष्टकें, इत्यादि समग्र ग्रंथ एकत्र केले तर सुमारे बाराशें पृष्ठें भरतील. यांपैकी या नव्या तत्त्वज्ञानाला अवधी साठपासपत्र पृष्ठें दिलेली आहेत. आणि ती वाचून पाहिली तरी त्यांत या तत्त्वज्ञानांतील संघटना, प्रयत्नवाद, ऐहिकाची आवश्यकता, तर्काची श्रेष्ठता, महाराष्ट्रधर्म, शत्रुभिन्नभाव या तत्त्वांचे साकल्याने विवेचन कोठेच आढळत नाहीं. दासबोधात किंवा अन्यत्र नवविधाभक्ति, आधिभौतिक ताप, वदलक्षण, मोक्ष, माया, पुरुषप्रकृति, रजोगुण, तमोगुण इत्यादि परमार्थांतील तत्त्वांचे आणि सिद्धांतांचे जें विवरण आहे तें अगदीं सविस्तर आहे. मूल सिद्धांतांचे विवरण, त्यावर येणाऱ्या शंका, आक्षेप यांचें निरसन व खंडन, स्वमताचें पुन्हा मंडन, त्याला आधार, प्रमाण, त्याची अनेकवार पुनरुक्ति, हे सर्व प्रकार या परमार्थ विषयाच्या विवेचनांत आढळतात. तसा विषयाचा प्रपंच या नवविचाराच्या बाबतींत, थोडे अपवाद सोडले तर, कोठेहि आढळत नाहीं. संघटना, प्रयत्नवाद, तर्कनिष्ठा हीं तत्त्वे अशीं आहेत कीं समाजाला त्यांचें पूर्ण आकलन व्हावयास हवे असेल तर त्या.

प्रत्येकावर एकेक दासबोध लिहिणें अवश्य आहे. आणि जेव्हां जनमताचा ओषध विरुद्ध दिशेला वाहात असेल तेव्हां त्याला वळवून आणण्यासाठीं तर याहिपेक्षां मोठा प्रयत्न अवश्य आहे. समर्थानीं जनमताचा ओषध आपल्या वाणीनें व प्रत्यक्ष कृतीनें वळविला ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्धच आहे. पण वाणीनें त्यांनीं जन्मभर जें विवेचन केले तें सर्व ग्रंथनिविष्ट झालें नाहीं ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट आहे. ग्रंथनिविष्ट जें वाङ्मय आहे त्याचा सर्व भर परमार्थविचारावर आहे. नवे तत्त्वज्ञान त्यांत अगदीं थोडें आहे. आणि तेहि फुटकळ विचाराच्या रूपाने आलेले आहे. या प्रकरणांतून, त्या प्रकरणांतून, अशीं कांहीं वाक्ये जमवून त्यांच्या आधारेनें समर्थांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाची उभारणी करावी लागते. महंतांचें कार्य, शक्तीची उपासना, प्रपंचाचे महत्त्व, राजकारण अशा काही विषयांवर संबंध समास किंवा प्रकरण फार तर खर्ची पडलेले दिसतें. इतर विषयावर तेहि नाहीं. ‘ संभाजीस पत्र ’, ‘ आनंदवनभुवन ’ इत्यादि प्रकरणांत मधूनच त्याविषयीं आलेल्या वचनांवरून समर्थांच्या विचारांचा अदम्य वांधावा लागतो. आणि हें सर्व जरी एकत्र केलें तरी वर सांगितल्याप्रमाणे एकंदर हजार बाराशें पृष्ठांपैकीं फार तर साठ-सत्तर-अगदीं पराकाष्ठा म्हणजे ऐशी-पुष्टे भरतील. म्हणजे समर्थांचें जें खरे कार्य त्याला त्यांच्या वाङ्मयांत अगदीं गौण, अल्प असें स्थान मिळालेलें आहे. आणि पूर्वीच्या संतमंडळींनी जे परमार्थ-विचार, जो वेदांत, जो भक्तिमार्ग, जो निवृत्तिमार्ग उपदेशिला त्याच्या विवेचनासाठीं, प्रतिपादनासाठीं समर्थांचें बहुतेक वाङ्मय खर्ची पडलें आहे.

तत्त्वज्ञान ग्रंथबद्ध झालें नाहीं

याचा अर्थ असा होतो कीं समर्थानीं राजकीय क्षेत्रांत जें महान् कार्य केलें, ज्या चळवळी सुरू केल्या, स्वराज्य-संस्थापनेसाठीं जी वैचारिक क्रांति केली, जें नवें तत्त्वज्ञान प्रसृत केलें तें खरें पाहातां ग्रंथबद्ध झालेंच नाहीं. जें कांहीं थोडेबहुत झाले तें परमार्थ-विचार-महोदधीत इतकें विरून गेलें कीं

त्यांच्या वेळच्या पिढीसहि त्याची जाणीव राहिली नाही. आणि हीच महाराष्ट्राच्या व भरतखंडाच्या इतिहासांतील मोठी दुर्दैवी घटना होय असें मला वाटते.

मराठ्यांच्या इतिहासांतील शिव-समर्थांचा काल व पुढील काल यांची तुलना केली तर त्या दोहोंत एक फार महत्वाचा फरक दृष्टीस पडतो. पहिल्या कालखंडांत परकीय आक्रमणाशीं झुंज दिलेली जशी आढळते त्याचप्रमाणें हिंदु समाजव्यवस्थेंत जे दोष आढळतील ते नष्ट करून, त्या समाजाच्या अनेक शतकांच्या दौर्बल्याची कारणें नाहीशीं करून त्याची पुनर्घटना करण्याचे प्रयत्न झालेले दिसतात. पुढील काळात नुसता पराक्रम दिसतो. लढाया, स्वाऱ्या, मोहिमा यांचाच तो इतिहास आहे. समाजाचें बल हें त्यांतील धार्मिक संस्था, सामाजिक रूढि, अर्थव्यवस्था, राजकीय तत्त्वज्ञान, म्हणजे एकंदर त्याची संस्कृति यावर अवलंबून असतें. केवळ तलवारींत तें बळ नसतें. तें तलवारीच्या मागच्या तत्त्वज्ञानांत असतें. तें तत्त्वज्ञान उंच करावें, सामाजिक, धार्मिक संस्थांतील दोष नाहीसे करून, नव्या रूढि प्रसृत कराव्या, आणि विघटनेचीं बीजें नाहीशीं करून समाज संघटित करावा असा विचारपूर्वक केलेला प्रयत्न पहिल्या कालखंडांत दिसून येतो. दुसऱ्या कालखंडांत असा प्रयत्न मुळींच दिसत नाही.

शिवछत्रपति हे केवळ राज्यकर्ते, सेनापति किंवा मुत्सद्दी होते असें नाही. ते एक थोर तत्त्ववेत्तेहि होते, ते राजर्षि होते. धर्म, अर्थ, समाजरचना या क्षेत्रांत पुनर्घटना करण्याचे त्यांचे जे प्रयत्न झालेले दिसतात त्यावरून हें स्पष्ट दिसून येतें. परकीय शत्रु हा खरा शत्रु नव्हे, तर नव्या काळाला प्रतिरोध करणारी जुनी समाजव्यवस्था, जुन्या धर्मकल्पना, जुनी अर्थव्यवस्था म्हणजेच न्युनें तत्त्वज्ञान हा खरा शत्रु होय हें त्यांनीं जाणलें होतें. आणि म्हणूनच पतितान्ची शुद्धि, भाषाशुद्धि, समुद्रगमन, वतन-व्यवस्थेचा उच्छेद, क्षत्रिय-त्वाची स्थापना इत्यादि नवीं तत्त्वे त्यांनीं रूढ केलीं व आचरलीं. मराठेशाहीच्या पुढील काळांत समाजाच्या जडदेहधारी शत्रूवरच फक्त लक्ष होतें

असें दिसतें. प्रगतीला विरोध करणारी जुनी संस्कृति या शत्रूकडे कोणाचेंच लक्ष नव्हतें.

याची जबाबदारी पंडितांवर

पण या वैगुण्याची, या अवनतीची बरीचशी जबाबदारी शिवाजी व समर्थ यांच्या काळच्या पंडितांवर आहे. त्या दोन महापुरुषांनीं निर्माण केलेल्या नव्या परंपरा, त्यांचे कांतिकारक विचार, त्यांचें नवें धोरण, त्यांची काल भेदून मार्गोपुढें पहाणारी दृष्टि, यांचें विवेचन करणारे विपुल ग्रंथ या पंडितांनीं लिहून ठेवले असते, तर पुढील काळांत आलेली दुर्दशा टळली असती. ते ग्रंथ हातीं घेऊन पुढीलानीं मार्ग आंखले असते आणि त्यांच्या आधारानेंच कालाच्या धांवत्या ओघाला अनुसरून दर वेळीं नवें तत्त्वज्ञान, नवे धर्मग्रंथ त्यांनीं निर्माण केले असते. कालाला कलाटणी देणारे शिव-समर्थासारखे पुरुष कांहीं दर शतकांत होत नसतात. पण सरस्वतीच्या साहाय्यानें त्यांना अमर करणें मात्र शक्य असतें. त्यांच्या काळच्या पंडितांनीं हें केलें नाहीं. त्यामुळे शिवछत्रपतींचें व समर्थांचें तत्त्वज्ञान त्यांच्याबरोबरच लुप्त झालें. थोर पुरुष विद्यमान असतात तोंपर्यंत त्यांची वाणी व कृति यावरून त्यांचें तत्त्वज्ञान लोकांत पसरत असतें. पण त्यांचे विचार, त्यांची शिकवण ग्रंथनिविष्ट झाली नाहीं, तर पुढील पिढीस त्यांचें दर्शन घडत नाहीं. मराठी राज्यसंस्थापकांची हीच स्थिति झाली. त्यांच्या दिव्य दृष्टीचें, कांतिकारक विचारांचें आकलनच तत्कालीन पंडितवर्गाला झालें नाहीं. आणि या त्यांच्या प्रज्ञाहीनतेमुळे पुढील पिढ्यांचें अपरिमित नुकसान झालें आहे.

समर्थांच्या समकालीन शिष्यांनीं व भक्तांनीं त्यांच्याविषयीं व त्यांचा ग्रंथ जो दासबोध त्याविषयीं अनेक स्तोत्रें, आरत्या, धावे करून ठेवले आहेत. हें सर्व वाचलें म्हणजे मनाला मोठा उद्वेग वाटतो. समर्थांच्या वाङ्मयांत बाराशें पृष्ठांपैकीं राष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाला अवधी सत्तरपेशीं पृष्ठें दिली आहेत, ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट होय असें जें वर पुन्हां पुन्हां म्हटलें आहे, त्याचें कारण त्यांच्याविषयीं त्यांच्या शिष्यांनीं केलेल्या आरत्या वाचल्या म्हणजे

चांगलें कळून येतें. या शिष्यकृत सर्व वाङ्मयांत समर्थांच्या राष्ट्रीय कार्याचा चुकून सुद्धां कोठे उल्लेख केलेला नाही. भवडोहातून तारलें, चौऱ्यायशीचा फेरा चुकविला, जन्ममृत्यु दूर केले, अज्ञानजडजीवां मार्ग सुकर केला, नवविधा भक्ति विशद करून सांगितली, त्यामुळें बद्ध हे सिद्ध झाले, भक्तांचा उद्धार झाला, शांति, क्षमा, विरक्ति, वैराग्य, भक्ति, ज्ञान यांचा प्रसार झाला, याविषयीच सर्व कौतुक आहे. त्यांनीं संघटना घडविली, क्षात्रधर्माचें उद्दीपन केलें, संसाराची महती सांगितली, राष्ट्रधर्म शिकविला, याचा एका अक्षरानेंहि कोणी निर्देश केलेला नाही. त्यांच्या शिष्यांनाच समर्थांच्या कार्याचें स्वरूप कितपत कळलें होतें हें यावरून दिसून येते ! ही शिष्यांची कथा ! मग त्यानंतरच्या भक्तांची गोष्ट कशाला ! समर्थांची शिकवण इतर संतांच्यापेक्षां निराळी हांती, जुन्या रूढ परंपरा उच्छिन्न करून लोकमताचा ओघ बदलून टाकण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता, ते क्रांतिकारक होते असें आज जरी कोणी प्रतिपादन केलें तरी त्यावर त्यांचे भक्त आजहि अगदीं उसळून उठतात. इतर संत व समर्थ यांच्यांत फरक केलेला त्यांना मुळीच खपत नाही. भक्ति, ज्ञान, वैराग्य यांच्या प्रसाराहून त्याचें कार्य निराळे होते हे म्हणणें त्यांना सहन होत नाही, इतकें समर्थांच्या कार्याचें त्यांना आकलन झालें आहे !

जी गोष्ट समर्थांची तीच शिवछत्रपतींची. त्यांनीं ज्या वेळी राज्यव्यवहार कोश करण्याची आज्ञा दिली, त्या वेळी भाषेच्या शुद्धतेची महती सांगितली असलीच पाहिजे. पतिताची शुद्धि करण्याची चाल सुरू केली, त्या वेळीं तिची कारणमीमांसा केली असलीच पाहिजे. ' कलावाद्यन्तयोः स्थितिः । ' या मूर्ख विचारसरणीचा उच्छेद करून ' मी क्षत्रिय आहे ' असें सांगून स्वतःस राज्याभिषेक करवून घेतला, त्या वेळीं श्रीकृष्णाप्रमाणेंच त्यांनीं धर्माधर्माविषयी विवेचन केलें असलेंच पाहिजे. पण श्रीकृष्णाच्या मुखींचे अमृतविंदु जसेच्या तसे संग्रहीत करून सरस्वतीच्या साह्यानें ते अमर करून ठेवणारे वेदव्यास भारतकाळीं होते तसे शिवछत्रपतींच्या तत्त्वज्ञानाला अमर-रूप देणारे पंडित त्यांच्या काळीं झाले नाहीत, हें दुर्दैव होय. त्यामुळें त्यांनीं

चंगीकारलेलें क्रांतिकारक तत्त्वज्ञान एका पिढीतच लुप्त होऊन गेलें व पुढील काळांत जड बाहुबल तेवढें उरलें.

शिवसमर्थीचें तत्त्वज्ञान, त्यांची शिकवण, त्यांचा नवा धर्म हा ग्रंथनिविष्ट झाला नाहीं ही जी दुर्दैवी घटना ती मुद्दाम विस्ताराने वर्णन करून सांगण्याचें कारण असें कीं ती घटना एकाकी नसून हिंदुस्थानाच्या गेल्या एक हजार वर्षांचा इतिहासाचे तें एक लक्षणच आहे. मला मुख्यतः हे सांगावयाचें आहे कीं, या दीर्घ कालखंडांत या भूमीत पित्यानें पुत्राला सरस्वतीच्या साहाय्यानें शिकविलेंच नाहीं. या काळांत या भूमीत ऐहिक क्षेत्रांत अनेक कर्ते राजे झाले, सेनापति झाले, मुत्सद्दी झाले, तत्त्ववेत्ते झाले, राजनीतिज्ञ झाले; पण त्यांतल्या कोणीहि आपली शिकवण ग्रंथरूपानें पुढील पिढीस दिली नाहीं. त्यांनीं स्वतः तसें केलें नाहीं; आणि त्यांच्या शिष्यांनीं, भक्तांनीं किंवा समाजांतील इतर पंडितांनींहि ही काळजी घेतली नाहीं. आणि त्यामुळें येथें ज्ञानाचा संचय झाला नाहीं. दर पिढीला पुन्हां श्रीगणेशापासून प्रारंभ. श्रीमंत थोरले बाजीराव यांनीं ज्या अनेक लढाया मारल्या त्याचीं आज जीं थोडीशीं वर्णनें आपण वाचतो त्यावरून युद्धविषयक कितीतरी सिद्धांत त्यांच्या मनांत निश्चित झाल्याचें दिसून येतें. निजामाशीं त्यांनीं ज्या लढाया केल्या त्यावरून आपल्याला हवें त्या ठिकाणीं शत्रूला आणून तेथें त्याचा निःपात करण्याचें नेपोलियनचें हुकमी कसब त्यांच्या टायरीं होतें असें दिसून येतें. पण याचें विवेचन करून त्यावरून सिद्धांत बांधून त्याचें युद्धशास्त्र करून सांगणारा कोणीहि रणविशारद येथें झाला नाहीं आणि त्यामुळें पुढच्या सेनापतीला स्वतःचें युद्धशास्त्र प्रारंभापासून तयार करावें लागलें. आणि ही कहाणी प्रत्येक क्षेत्रांतल्या कर्त्या पुरुषाची आहे. प्रत्येकाचे विचार, त्यानें मनांत बांधलेले सिद्धांत त्याच्याबरोबर लुप्त होऊन जात. आणि त्याच्या पुढील पिढीला पायापासून प्रारंभ करावा लागे. त्यामुळें राजनीति, युद्ध, व्यवहारनीति समाजरचना या शास्त्रांचा येथें विकासच झाला नाहीं. न्यूटनचा सिद्धांत त्यानें नलिहून ठेवला नसता आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याला तो स्वतंत्रपणें शोधून काढावा.

लागला असता, तर वस्तुशास्त्राची जी प्रगति शक्य झाली असती तितकीच प्रगति येथे समाजशास्त्राची झाली. कारण येथे पित्याने आपले सिद्धांत लिहून ठेविले नाहीत, पुत्राला शिकविले नाहीत.

रजपुतांनी जवळजवळ आठशें वर्षे मुसलमानांशी संग्राम केला. तेवढ्या अवधीत त्या भूमीतल्या पुरुषांना लक्षावधि अनुभव आले असतील. मुसलमानांची कडवी धर्मनिष्ठा, त्यांची युद्धनीति, आपली युद्धपद्धति, किल्ल्यांचें महत्त्व, नचावाचें धोरण, चढाईचें धोरण, शरण आलेल्यास अभयदान, जोहार, यवनांची कपटनीति, रणांत सर्वांनी आत्मबलिदान करणें, या आणि यांसारख्या असंख्य सामाजिक व राजकीय विषयांवर कितीतरी विचार रजपूत पुरुषांनी केला असेल. पण प्रत्येकाचा विचार ज्याचा त्याच्याबरोबर गेल्यानें आठशें वर्षांच्या अखेरीस पुन्हां सर्व धोरण पहिल्यासारखेंच ! ज्ञानाचा संचय, वाढ, विकास व त्यामुळे निर्माण होणारें नवें तत्त्वज्ञान यांचा येथें ठावठिकाणाचा नाही. त्यामुळे येथल्या घडामोडी या निसर्गातील वायु, वीज, अग्नि यासारख्या अंधशक्तींच्या संघर्षासारख्याच बहुतांशी भासूं लागतात. पिढ्यान् पिढ्या डोळसपणें लोक मार्ग आक्रमीत आहेत असें दिसत नाही.

युरोपीयांतील आणि आमच्यांतील फरक

ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन हा या मोठ्या पदवीस जाण्यापूर्वी हिंदुस्थानांत प्रसिद्धीस आला होता. येथे ही प्रसिद्धी मिळण्यापूर्वीच एकदां त्यानें मद्रासहून बंगलोरपर्यंत प्रवास केला होता. पण हा प्रवासहि त्यानें फुकट घालविला नाही. या प्रवासांत असतांना टिपणें करून ठेवून परत आल्यानंतर या सर्व प्रदेशाच्या भूपृष्ठाची युद्धदृष्टीनें त्यानें माहिती लिहून काढली व ती पुस्तकरूपानें राजकर्त्यांच्या हवाली केली. पुढें त्याला व इतर सेनापतींना तिचा उपयोग किती झाला असेल हें सांगावयास पाहिजे असें नाही. आणि हें धोरण एकट्याचे वेलिंग्टनचेंच होतें असें नाही. इंग्रजांचा प्रत्येक गव्हर्नर, प्रत्येक सेनापति, प्रत्येक मुत्सद्दी आपले अनुभव असें लेखनिविष्ट करीत आलेला आहे. मराठे कोणते कसे आहेत, त्यांचा पराक्रम काय, युद्धपद्धति कोणत्या, त्यांच्या निष्ठे

कोणच्या, त्यांची आपसांत फूट कशी आहे, त्यांच्यांत बुद्धिमान् कोण, शूर कोण,—सर्व तपशील अनेकांनीं लिहिला आहे. आणि त्यामुळेच नवीन आलेल्यांना या भूमीचें आकलन करणें फार सुलभ होत असे. गुरुत्वाकर्षण पहिल्यापासून शोधावें हा प्रसंग त्यांच्यावर येत नसे !

राष्ट्रांत जे विचारी व कर्ते पुरुष निर्माण होतात त्यांच्या विचाराचें कर्तृत्वाचें धन ग्रंथबद्ध झालें कीं पुढील पिढीवर त्याचे संस्कार होतात व त्या पिढीत कर्ती माणसें निर्माण होतात. त्यांचें तत्त्वज्ञान पुन्हां ग्रंथबद्ध झालें कीं, तें पुढील पिढीस उपयोगी पडतें. आणि अशा रीतीनें राष्ट्रांचें ज्ञानधन वाढत जाऊन त्यांतून अनेक प्रकारचीं शास्त्रे निर्माण होऊन समाज बलशाली होतो. बाराव्या तेराव्या शतकापासून युरोपांत नेमका हाच प्रकार सुरू झाला. आठव्या शतकें अंधारांत घोरत पडलेला हें भूभाग या वेळीं जागा झाला आणि विचार करूं लागला. पोपचे अधिकार किती, राजाचे किती, ग्रंथप्रामाण्य काय म्हणून मानावें, धर्माचा अंतिम हेतु काय, जीवनांत आनंद भोगण्याचा मानवाला हक्क आहे कीं नाही, बायबलांतील पापाची मीमांसा खरी आहे काय, पारलौकिकाचा ऐहिकावर पगडा किती असावा, हे व या तऱ्हेचे अनंत प्रश्न लोकांच्या मनांत उद्भवूं लागले. आपल्याकडे हे उद्भवले नसतील, हें शक्य नाही. पण युरोपच्या पंडितांनीं व कर्त्या पुरुषांनीं सरस्वतीचें सामर्थ्य ओळखून दरवेळीं आपले विचार ग्रंथबद्ध करून ठेवले व ज्ञानधन वाढवीत नेलें, आणि येथीलानीं तें केलें नाही हा मुख्य फरक आहे, मार्सिग्लियो, विल्यम ऑफ ओकॅम, जॉन हस्, वायक्लिफ, पेट्रार्क, लूथर, इरॅसमस् अशा किती तरी ग्रंथकारांनीं पुढील पिढ्यांना शिकविण्याचें कार्य अव्याहत चालू ठेविलें होतें. तेराव्या शतकापासून युरोपचा जो उत्कर्ष झाला त्याचें एक प्रमुख कारण म्हणजे सरस्वतीच्या साहाय्यानें अमर करून ठेवलेले हे विचार, हें तत्त्वज्ञान, हें आहे. युरोपांत बुद्धिवादाचा उदय झाला. ग्रंथप्रामाण्यवादी धर्मोपदेशकांचें वर्चस्व नष्ट झालें, राष्ट्रीनिष्ठा ही प्रबळ शक्ति उदयास आली आणि विज्ञान वाढीस लागून पुढें औद्योगिक क्रांति घडून

आली. यांपैकी कोणचीहि घटना हें एका व्यक्तीचें कार्य नाही. शेंकडें पंडित, तत्त्ववेत्ते, शास्त्रज्ञ यांचें तें कार्य आहे, आणि या पंडितांचें हें कार्य चारपांच शतकें चालू होतें व अजूनहि चालू आहे. पण या पंडितांनीं आपले विचार लिहून ठेवले नसते तर हें कार्य घडून आलें नसतें. तेराव्या शतकांतील पंडितांच्या तत्त्वज्ञानाचा पत्ता चौदाव्या शतकांतील पंडितांना लागला नसता. त्यांना पुन्हां पायापासूनच सुरुवात करावी लागली असती. आणि दर शतकांत, दर प्रांतांत हेंच होऊन प्रत्येकाचें ज्ञान वातावरणांत विरून गेलें असतें. आणि मग त्यांतून राजकीय किंवा धार्मिक असें कोणतेंच तत्त्वज्ञान निर्माण होणें शक्य झालें नसतें.

महाराष्ट्रात व भरतखंडांत नेमके हेंच झालें. ऐहिक क्षेत्रांत जे विचार त्याच काळी पाश्चात्यांच्या चित्तांत स्फुरत होते ते येथील लोकांच्या मनांत आलेच नसतील हें अशक्य आहे. मराठेशाहींत तर असे विचार उसळत होते याविषयी वाटेल तितके पुरावे उपलब्ध आहेत. शिवछत्रपति आणि समर्थ यांनीं तर ते अमलांत आणण्याचा प्रयत्नहि केला होता. बाजीरावाच्या मनांत मस्तानीला हिंदु करून घेऊन तिच्या मुलाची मुंज करावयाची होती. माधवरावांच्या वेळीं सैन्यांतली अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला होता. आणि 'राज्य हें कोणाच्या मालकीचें नसून आपण केवळ त्याचे संरक्षक आहों,' हा महनीय सिद्धांत त्यांनीं सांगितला होता. रामशास्त्री, परशुरामभाऊ यांचे विधवाविवाह चालू करण्याविषयीचे प्रयत्न प्रसिद्धच आहेत. पण या तऱ्हेचे हे क्रांतिकारक विचार सरस्वतीच्या कृपेच्या अभावी वातावरणांत विरून गेले; त्यांचें तत्त्वज्ञानांत रूपांतर झालें नाही. त्यांचें कोणी शास्त्र केले नाही. स्वतः या पंडितांनीं किंवा त्यांच्या आसपासच्या लोकांनीं हे विचार ग्रंथबद्ध करण्याचा प्रयत्न केला असता तर दर दशकास एकांत दुसऱ्याची भर पडून या क्रांतिकारक विचारांचा एक बलशाली प्रवाह निर्माण झाला असता आणि मग त्याच्या ओघांत जुने घातकी विचार वाहून

गेले असते; पण हें घडलें नाहीं. म्हणूनच शिवकालानंतरच्या मराठेशाहीला जडशक्तींच्या संघर्षाचें स्वरूप आलें.

समाज जगण्यास कोणच्यातरी एका निष्ठेची आवश्यकता असते. उत्तर मराठेशाहीत या तऱ्हेची प्रबल, बहुजनमान्य अशी निष्ठा कोणचीच नव्हती. इंग्रज हा इंग्रजाविरुद्ध लढणार नाही, फ्रेंच हा फ्रेंचाविरुद्ध लढणार नाहीं अशी निष्ठा युरोपांत ठरून गेली होती. पण येथें हिंदु हिंदूविरुद्ध, मराठा मराठ्याविरुद्ध, भोसल्यांचे सेवक भोसल्यांच्या सेवकांविरुद्ध, सारखे लढत होते. दृढ अशी कोणचीच निष्ठा नव्हती, आणि याचे कारण म्हणजे राष्ट्रीय, राजकीय, सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा अभाव हे होय.

कोणच्याहि क्षेत्रांत पंडितांनीं आपले विचार ग्रंथबद्ध केले तर त्याचा प्रभाव केवढा पडतो याचें उदाहरण महाराष्ट्राच्या इतिहासांतच सांपडतें. परमार्थ, भक्तिमार्ग अद्वैतवेदांत याविषयी ज्ञानेश्वरानें ग्रंथ लिहिण्याची जी परंपरा घालून दिली ती आजतागायत चालू आहे. त्यामुळें परमार्थांतले कर्म, पुनर्जन्म, आत्मा, मोक्ष, माया, सगुणनिर्गुण असले गहन विचार सुद्धां अगदीं निरक्षर शेतकऱ्यापर्यंत जाऊन पोहोचले आहेत. ज्ञानेश्वरानें गीतेवर अठरा हजार ओव्या लिहिल्या. पण त्या कमी वाढून दासोपंतांनें त्याच गीतेवर एक लक्ष ओव्या लिहिल्या. पण 'मराठा तेवढा मेळवावा', 'यत्न तो देव जाणावा', 'शक्तीनें मिळती राज्ये', या समर्थींच्या सिद्धांताचें विवेचन करण्यासाठीं एक ओवी सुद्धां कोणी लिहिली नाहीं. जनमनावर एकादें तत्त्वज्ञान विव्वावयाचें असलें तर त्यासाठीं केवढा विपुल ग्रंथसंभार निर्माण करावा लागतो हें मराठींतील परमार्थ-वाङ्मयाकडे पाहिलें म्हणजे कळून येतें. बाराव्या शतकापासून दरशतकांत, पुढें तर दरदशकांत आणि पुढें दरवर्षीं या विषयीचे ग्रंथ निर्माण होऊं लागले. हजारों हरदास, कीर्तनकार, पुराणिक समाजावर त्याचे संस्कार करूं लागले. आणि त्याचाच परिणाम होऊन हा भारतीय समाज इहविन्मुख होऊन पराक्रमशून्य बनला. समर्थींनीं भिन्न तत्त्वज्ञान निर्माण करण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला. त्यामुळें महाराष्ट्रापुरती जागृति

निर्माण झाली. पण समर्थाना कोणी दासोपंत न भेटल्यामुळे त्या निवृत्तीच्या ओषांत त्यांचा खरा ' दासबोध ' लुप्त होऊन गेला.

अलीकडच्या काळांत मागल्यासारखी स्थिति नाहीं हें जरी खरें असलें तरी जी सामाजिक, राजकीय, धार्मिक क्रांति व्हावयास पाहिजे आहे, तिच्या मानानें पाहतां निर्माण झालेलें वाङ्मय अगदीं अल्प आहे. अस्पृश्यता-निवारण, मिश्रविवाह, पतितपरावर्तन, संसारप्रेम, कर्मयोग, चातुर्वर्ण्यनाश, इत्यादि ज्या सुधारणा आवश्यक आहेत त्या आपण करीत चाललों आहोंत. पण त्याचें सर्व प्रतिपादन केवळ मानव्याच्या, सहानुभूतीच्या, उदारतेच्या दृष्टीनें होत आहे. आरंभीं तसें व्हावें हें युक्तच आहे. कारण कोणत्याहि सुधारणेची पहिली प्रेरणा सहृदयतेतूनच निर्माण होत असते. पण हें दीर्घकाल टिकणार नाहीं. दीर्घकाल रुढ असलेल्या आचारविचारांचें तत्त्वज्ञानपूर्वक-निर्मूलन झाले नाहीं तर क्रांतिकारक सुधारणा या चिरस्थायी होत नाहीत. आणि त्या दृष्टीनें विचार करतां आपल्या सामाजिक पुनर्घटनेचें तत्त्वज्ञान शास्त्रीय दृष्टीनें लिहिलें गेलेंच नाहीं असें म्हणावें लागतें.

जीवनशास्त्र, वंशशास्त्र यांचा जगांतल्या पंडितांनीं अपरिमित अभ्यास केला आहे, तो विचारांत घेऊन आपल्या जातिसंस्थेचें व चातुर्वर्ण्याचें तत्त्व-ज्ञानपूर्वक उन्मूलन करणें अवश्य आहे. हिंदुस्थान हें आपणांस एकराष्ट्र घडवावयाचें आहे. या तत्त्वावर सध्यां असंख्य आक्षेप येत आहेत. तेव्हां राष्ट्रनिष्ठेची महती समाजाला पटविण्यासाठीं वाङ्मयाचा वर्षाव केला पाहिजे. भांडवलशाही आहे या स्वरूपांत टिकवून धरून कोणचाच समाज टिकणार नाहीं. कामगारवर्गाचें हित हाच ध्रुवतारा कोणत्याहि समाजांच्या अग्रणींनीं पुढें ठेविला पाहिजे. या क्षेत्रांत तर वर्गविग्रह, आंतरराष्ट्रवाद, विरोध-विकासवाद इत्यादि अनेक तत्त्वे प्रचलित झालीं आहेत. त्या सर्वांचा खोल अभ्यास करून पंडितांनीं समाजाला मार्गदर्शन करणारे ग्रंथ लिहिणें अवश्य आहे. लोकसत्ता, संघसत्ता याविषयी आपण बहुतेक सिद्धांत दत्तक घेऊन चाललों आहों. त्यांचाहि शास्त्रीय अभ्यास झाला पाहिजे. विज्ञानांत आपण कांहीं प्रगति

करीत आहोंत. विज्ञान मुलांना थोडें शिकवीत आहों, पण विज्ञाननिष्ठा निर्माण करण्याचे अल्पहि प्रयत्न होत नाहीत. अशा रीतीनें जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत आपण क्रांतिकारक विचार करीत असलों तरी क्रांतिकारक तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करणाऱ्या वाङ्मयाची उणीव फार आहे. आणि ती भरून निघाली नाही. तर समाजाची आपण जी नवी घडण करूं तिला स्थैर्य येणार नाही.

फार पूर्वीच्या काळीं सरस्वतीच्या या सामर्थ्याचें महत्त्व पूर्वसूरींनीं जाणलें होतें आणि महाभारतांत समाजाच्या सर्व अंगोपांगांची तात्त्विक चर्चा अगदीं विपुल प्रमाणांत त्यांनीं करून ठेविली होती. संस्कृत भाषेशी प्रत्यक्ष संबंध सुटल्यानंतर ज्या देशी भाषा निर्माण झाल्या त्यांनीं महाभारतांतील कथा व कांहीं वेदान्ती प्रकरणें यांचाच फक्त प्रचार केला. समाजरचनेविषयी जे अत्यंत प्रगल्भ विचार त्यांत सांगितलेले आढळतात त्यांचा मागमूसहि देशी वाङ्मयांत दिसत नाही. त्या शतकांतील पुरुषांना नवीन विचार सुचले, त्यांनीं कांही प्रमाणांत ते प्रत्यक्षांतहि आणले पण वाङ्मयाचा आश्रय करून त्यांनीं ते चिरस्थायी करून ठेविले नाहीत. म्हणून नव्या काळाला अवश्य ते तत्त्वज्ञान, अवश्य तो नवा धर्म निर्माण झाला नाही व आपला अपकर्ष झाला. आजहि आपण तोच प्रमाद करीत आहोंत. सरस्वतीच्या सामर्थ्याचें महत्त्व आपण आकळिलें आहे असें वाटत नाही. आणि यामुळें आपले सामाजिक पुनर्घटनेचें प्रयत्न तितकेसे यशस्वी होत नाहीत. म्हणून महाराष्ट्रीय पंडितांना माझी आग्रहाची विनंति अशी आहे कीं त्यांनीं हें प्रचंड कार्य शिरावर घ्यावें आणि सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक पुनर्घटनेचें तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करणाऱ्या ग्रंथांचा या भूमीवर अविरत वर्षाव करावा. तसें त्यांनीं केलें तर गेल्या पांचसहाशें वर्षांत जे संत होऊन गेले त्यांना निवृत्ति, संसारविन्मुखता, वैयक्तिक धर्म यांचा प्रसार करण्यांत जें यश आलें तेंच यश आपल्याला मिळून संघटना, राष्ट्रनिष्ठा, विज्ञाननिष्ठा हीं नव्या धर्माचीं तत्वे समाजांतील अगदीं खालच्या थरापर्यंत पसरतील व पुनर्घटनेचें कार्य सुकर होईल.

२. नरोटीची उपासना

मिर्झा राजे

औरंगजेबाच्या इस्लामी राज्याची वाढ करण्यासाठी शिवछत्रपतीवर चालू न येणारे मिर्झा राजे जयसिंग यांचे नांव इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. बाराव्या वर्षापासून यांनी शिपाईगिरी चालविली होती व मध्यआशियापर्यंत मोहिमा करून श्रेष्ठ सेनापती, कुशल रणपंडित म्हणून अतुल कीर्ती मिळविली होती. पण आपल्या अंगचें हें सर्व संगरनैपुण्य त्यांनी इस्लामी राज्याच्या अभिवृद्ध्यर्थ अर्पण केलें होतें. आणि असें करण्यांत आपण हिंदुधर्माशीं कांहीं द्रोह करीत आहों असे त्यांना वाटत नव्हतें. दक्षिणेंत शिवछत्रपती हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करण्याच्या प्रयत्नांत होते. त्याचे ते प्रयत्न धुळीस मिळविण्याची जबाबदारी मिर्झा राजे यांनी शिरावर घेतली व छत्रपतींना पराभूत करून पारहि पाडली. पुढें छत्रपतींनीं आग्न्याहून निसटून जाऊन डाव उलटविला ते निराळें. पण हिंदवी स्वराज्य संस्थापनेचें कार्य नेस्तनाबूद करण्याची आपली प्रतिज्ञा मिर्झाराजे यांनीं पार पाडली होती. छत्रपती आग्न्याहून सुटून गेल्यावर औरंगजेबानें मिर्झाराजे जयसिंग यांना ठपका दिला. तुम्हींच बापलेक शिवाजीला सामील झाला असा त्यानें बोल लाविला. तेव्हा मुसलमानी तख्ताशीं आपण एकनिष्ठ आहों हे सिद्ध करण्यासाठीं जयसिंगानें बादशाहास लिहिलें कीं, 'आपली परवानगी असेल तर अजूनहि कांहीं युक्ति करून मी शिवाजीचा कांटा काढून टाकीन. मी माझ्या मुलासाठीं शिवाजीच्या मुलीला मागणी घालीन. आम्हां उच्चकुलीन रजपुतांशीं संबंध जोडण्याची त्याला फार हौस आहे. तो ही मागणी निश्चित मान्य करील. मग शिवाहविधीसाठीं आम्ही एकत्र आल्यावर मी त्यास तेथेंच छाटून टाकीन किंवा विष घालीन. मात्र हा बेत आपण सर्वथा गुप्त ठेविला पाहिजे.'

असें अत्यंत हीन व ओंगळ कारस्थान करण्यांत, आणि हिंदवी स्वराज्याची संस्थापना करण्याची आकांक्षा धरणाऱ्या क्षत्रियकुलावतंस श्रीशिव-

छत्रपतीविद्द ते कारस्थान रचण्यांत कांहीं धर्मभ्रष्टता आहे, असें मिर्झा राजे जयसिंग यांनीं स्वप्नांतहि मान्य केलें नसतें. हे सर्व प्रकार घडल्यावर त्यांना जर कोणी म्हणालें असतें कीं, 'राजे, तुम्ही धर्मभ्रष्ट आहां. हिंदुधर्मावर तुमची श्रद्धा नाही. तुम्ही स्वधर्माची सेवा करीत नाही. तुम्ही धर्मद्रोही आहां.' तर त्यांना पराकाष्ठेचा विस्मय वाटला असता, संताप आला असता. हिंदुधर्माचा व शिवाजीवर चाळन जाण्याचा संबंध काय ? औरंगजेबाचे सर्व प्रयत्न इस्लाम धर्माच्या अभिवृद्धीसाठीं चालू आहेत हें न जाणण्याइतके मिर्झाराजे दुधखुळे नव्हते. छत्रपतींनी दिल्लीला बादशहाच्या भेटीसाठीं जाण्याचें मान्य केल्यावर त्यांना बादशहाने जें पत्र धाडलें त्याच्या माथल्यांत त्यानें छत्रपतींना 'मुसलमानी धर्मरक्षक शिवाजीराजे' असें संबोधिलें आहे. राजे जयसिंग यांना औरंगजेबाच्या या सर्व आकांक्षा माहीत होत्या. तरीहि त्याच्या तख्ताशीं एकनिष्ठ राहण्यांत आपण धर्मद्रोहीपणा केला असें त्यांना कधींच मान्य झालें नसतें.

'आपली हिंदुधर्मावर श्रद्धा आहे हें सिद्ध करा,' असें त्यांना कोणी हटकलें असते तर त्यांनीं काय पुरावा दिला असता ? त्यांनीं वाटेल तेवढा पुरावा दिला असता. त्यांनी त्या हटकणाऱ्याला आपल्या वाड्यांत नेऊन सांगितलें असते कीं पहा, येथें भगवान् एकलिंगजीची रुद्राभिषेकानें नित्य पूजा चालू आहे, माझ्या वाड्यांत नित्य ब्राह्मणभोजनें चालू आहेत, अग्नीमध्ये मी नित्य आहुति देतो, मी कितीतरी गार्ह पाळलेल्या आहेत, त्यांचें मी नित्य दर्शन घेतों, एकादशी, सोमवार हे उपास मी चुकूं देत नाहीं. गंध, शेंडी, घेरा हीं हिंदुत्वाचीं लक्षणे मी अभिमानानें धारण करतो, जन्मापासून मरेपर्यंत आमच्या घरांत सारे संस्कार हिंदु पद्धतीनें होतात, कार्शी, रामेश्वर, पुष्कर, सोमनाथ, या यात्रा मी करतो. गंगा, यमुना या नद्यांना मी घाट बांधले आहेत. तेथे कोटि लिगार्चन व्हावे म्हणून मी जमिनी दिल्या आहेत, हे व या तऱ्हेचे शेंकडो आचार मी पाळीत असतांना माझी हिंदुधर्मावर श्रद्धा नाही, मी हिंदुधर्माची सेवा करीत नाही, असे तुम्ही म्हणतां याचा अर्थ काय ?

नरोटी

कोणत्याही समाजाची धारणा व्यवस्थित व्हावी, त्याचा योगक्षेम नीट चालावा, त्याची उन्नति व्हावी यासाठी त्यांतील धुरीणांनी वेळोवेळीं कांहीं नित्य मनाशी निश्चित करून त्याअन्वये कांहीं नियम, कांहीं शासने, सांगितलेली असतात. त्या शासनांच्या मागची जीं तत्वे, त्यांचा जो मूळ हेतु त्याकडे लक्ष ठेवून जोपर्यंत समाज त्यांचे पालन करीत असतो तोपर्यंत ती फलदायी होतात. समाजाच्या धारणपोषणास, रक्षणास, अभ्युदयास त्यांचे साहाय्य होतें. पण कालांतराने स्वार्थामुळे, मोहामुळे, अज्ञानामुळे, आळसामुळे श्रद्धाशून्यतेमुळे त्या मूळतत्त्वांचा विसर पडून समाज त्या शासनांच्या केवळ जडस्वरूपाचा उपासक बनतो, तो फक्त त्याची चौकट, त्याचा सांगाडा, त्याचे बाह्यरूपच तेवढे जाणतो. अंतरीचे तत्त्व, त्याचा आत्मा तो जाणीत नाही. नारळाची नरोटीच फक्त त्याला दिसते. आंतले खोबरे कोणी नेले, ते नासले, तरी त्याच्या ध्यानांतच येत नाही. तो फक्त त्या नरोटीची उपासना करीत असतो. पण त्याची श्रद्धा मात्र अशी असते की आपण श्रीफळाचीच उपासना करीत आहो. समाजाचा अधःपात तेथूनच सुरू होतो. धर्म, विद्या, नीति, राजकारण, समाजव्यवस्था या प्रत्येक क्षेत्रांत जेव्हां जेव्हां बाह्य, जड रूपावर, केवळ कर्मठ आचारांवर, टिळेटोपीगंधमाळांवर, यांत्रिक कसरतींवर समाज आपले लक्ष केंद्रित करतो त्यावेळीं त्या त्या संस्थेचा च्हास होऊं लागतो. आणि सर्वच क्षेत्रांत नरोटीची उपासना सुरू झाली की एकंदर समाज रसातळास जातो. मिर्झाराजे जयसिंग व त्यांचे समकालीन लक्षावधि, कोट्यावधि हिंदुलोक यांची धर्मश्रद्धा या प्रकारची होती. हिंदु धर्माचा व हिंदु समाजाच्या धारणेचा, रक्षणाचा, स्वातंत्र्याचा, योगक्षेमाचा, संपन्नतेचा, अभ्युदयाचा कांहीं संबंध आहे ही कल्पना त्यांच्या मनाला कधीहि शिवली नव्हती. धारण, पोषण, रक्षण, समृद्धि, स्वातंत्र्य, अभ्युदय हे ज्याने साध्य होईल तो धर्म याची जाणीव कित्येक शतकांपासून त्यांच्या मनांतून नुसत झाली होती.

ब्रिटिशांचा राज्यविस्तार हिंदुस्थानांत चालू होता. त्यावेळीं ' गुप्त ' या नांवाचें एक जैन पेढीवाल्यांचें घराणें त्यांना अखंड साह्य करीत असें. ते ब्रिटिशांना सढळ हातानें द्रव्यसाहाय्य तर करीतच, पण त्याशिवाय येथील राजांचे कारभार, त्यांच्या लष्करी हालचाली, त्यांच्या मसलती, याच्या गुप्त बातम्या हेरांकडून मिळवून त्या ब्रिटिशांना पुरवीत. लॉर्ड क्लाइव्ह यानें गुप्त घराण्यांतील जगत्-शेट व अमीरचंद यांना दिलेल्या शिफारसपत्रांत म्हटलें आहे कीं, ' पूर्वेकडील मुलखाची बातमी आम्हांस पुरविण्यासाठीं तुम्हीं स्वतंत्र टपालच उघडण्याचें ठरविलें आहे व सर्व सरदार व रयत यांना आपले पैसे खर्चून आमच्या अमलाखालीं शरण आणण्याचा आपला बेत आहे हें ऐकून आम्हांला फार आनंद होतो. ' १८१७ सालीं खडकीची लढाई झाली. त्यावेळीं एक अत्यंत महत्त्वाची गुप्त बातमी आयत्या वेळीं कळविण्याची कामगिरी या घराण्यानें केली. तीसंबंधी जेकिन्स लिहितो—' ही बातमी अशी वेळेवर न मिळती तर आम्हांस जय मिळविण्यास फार काळ लागता व सायास पडते. ' ग्वाल्हेरचा किल्ला ब्रिटिशांनीं घेतला तेव्हां महाराजाधिराज सवाई शिकंदर स्वरूपचंद गुप्ता यांनीं किल्ल्यावर जाण्यासाठी एक चोरवाट होती ती अत्यंत प्रयासानें समजून घेऊन ब्रिटिशांना तिची माहिती दिली. त्यामुळें तो किल्ला विनाश्रम ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेला.

हें गुप्त घराणें अत्यंत धर्मनिष्ठ म्हणून त्यावेळी नांवाजलेलें होतें. आश्चर्य असें की ब्रिटिशांना साह्य करतांना वेळोवेळी जे यांचे करारमदार झाले त्यांत त्यांनीं एक अट ब्रिटिशांना नेहमीं घातलेली आहे कीं, ' तुम्हीं आमच्या धर्मांत कधींहि हात घालूं नये. ' आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं त्यांना तशीं आश्वासनेंहि दिलीं आहेत. आपण परक्यांना द्रव्यसाह्य केलें, येथले सरदार व रयत यांना परक्यांना शरण जाण्यास भाग पाडिलें, आपल्याच लोकांवर हेरागिरी करून त्यांच्या गुप्त बातम्या इंग्रजांना दिल्या, किल्ल्याच्या चोरवाट

दाखवून मूळ मालकांना दगा केला तरी आपण यांत कांहीं धर्महानी केली, धर्मद्रोह केला असें गुप्तांना वाटलें नाहीं. आणि इंग्रजांनीं येथल्यांचें स्वातंत्र्य हिरावलें, धन लुबाडलें, छळ केला, अनन्वित क्रूर कृत्यें केलीं तरी त्यांनीं धर्मांत हात घातला नाहीं, असेंच त्यांचें मत होते. तोडावर पट्टी बांधूं दिली, उपास-तापास करूं दिले, सणवार पाळूं दिले, श्वेतांबर, दिगंबर हे भेद कायम ठेवूं दिले, मंदिरें बांधूं दिली, तेथे पूजाअर्चा करूं दिली म्हणजे इंग्रजांनीं धर्मांत हात घातला नाहीं, ते अलित राहिले, अशी गुप्तांची श्रद्धा होती. आणि अशी काळजी घेतल्यानंतर आपण प्रत्यक्ष व्यवहारांत स्वदेश, स्वजन यांशीं कसलाहि द्रोह केला, त्याचा परिणाम म्हणून येथल्या समाजाचें स्वातंत्र्य गेलें, त्याची अन्नान्नदशा झाली, त्याची लूट झाली, नागवणूक झाली—इंग्रज हे सर्व करीत होते हे गुप्ता प्रत्यक्षी पहातच होते—तरी त्यांत धर्मनिष्ठेला बाध आल्यासारखे होत नाहीं अशी त्यांची समजूत होती. आणि समाजाचीहि वृत्ति तशीच होती. मिर्झाराजे किंवा स्वरूपचंद, अमीरचंद यांना त्या काळात धर्मभ्रष्ट असें कोणीच म्हटले नाहीं.

१७४२—४३ सालीं नानासाहेब पेशवे उत्तर हिंदुस्थानांत स्वारीला गेले होते. त्यावेळीं हिंदूंची तीर्थस्थळे, प्रयाग, काशी वगैरे क्षेत्रे मुसलमानांच्या अमलातून मोडवावी असा त्यांचा विचार होता. त्याप्रमाणे फौज घेऊन ते काशीक्षेत्राकडे निवाले. त्यावेळीं काशीक्षेत्र यवनाच्या राज्यातून मुक्त करून ते हिंदूंच्या आधिपत्याखालीं आणण्याचा त्यांचा मनोदय विफल करण्याची व ते हिंदूंचे क्षेत्र मुसलमानांच्याच वर्चस्वाखालीं राहील अशी व्यवस्था करण्याची कामगिरी कोणी केली ? काशीच्या त्यावेळच्या ब्राह्मणांनीं ! त्या-वेळचा नवाब सफदरजंग याने त्या ब्राह्मणांना अशी धमकी दिली कीं तुमच्या राजास आमचे मुलखांतून परत फिरवा. नाहींतर तुम्हांला वाटवून सर्वाना मुसलमान करतो. त्यामुळे काशीकर ब्राह्मण हे नारायण दीक्षित काय-गांवकर यांना पुढे घालून रडत, भेकत पेशव्याच्याकडे आले आणि पायां धडून, विनवण्या करून, त्यांनीं पेशव्यांना परत जायला लावले.

विपरीत श्रद्धा

धर्म हा खाण्यापिण्यावर, शेंडीगंधावर, सोवळ्याओवळ्यावर—म्हणजे जड-बाह्यरूपावरच अवलंबून आहे, आंतरिक निष्ठेचें त्यांत महत्त्व नाही अशी विपरीत श्रद्धा निर्माण करून हिंदुधर्मीनें स्वतःच्या आसनाखालीं एक कायमचा सुहंग लावून ठेवला आहे. त्यामुळे स्त्रीला ज्याप्रमाणें इच्छा नसली त्तरी बलात्कार करणाऱ्या पुरुषाचा गर्भ धारण करावा लागतो, त्याप्रमाणें हिंदुधर्मीयाला आपली मुळीच इच्छा नसली तरी परक्याचा धर्म स्वतःवर लादून घ्यावा लागतो. स्वधर्मावर त्याची कितीहि श्रद्धा असली, त्यासाठीं आत्मार्पण करण्यासहि तो सिद्ध असला तरी त्याचा उपयोग नाही. हिंदु रहाणें न राहणें हें त्याच्या हातीं नाही. मुसलमानाना वाटलें याला मुसलमान करावें तर हिंदूला मुसलमान झालें पाहिजे. ख्रिस्त्याना वाटलें, याला ख्रिस्ती करावें तर त्याला प्रभु येशूच्या गटात गेलें पाहिजे. कारण धर्म ही नरोटीची उपासना आहे, श्रीफळाची नव्हे अशी हिंदूंची श्रद्धा आहे. काशीच्या ब्राह्मणांना असें चाटत नसतें तर त्यांना भीति कशाची होती ? नवाबाने त्यांना वाटवले असतें म्हणजे काय केलें असतें ? कांही अभक्ष्यभक्षण, अपेयपान करायला लावले असतें. त्यांच्या शेंड्या कापल्या असत्या, त्यांचीं जानवीं तोडलीं असतीं, त्यांना लुंग्या नेसविल्या असत्या. पण अतरातल्या धर्मनिष्ठेला त्याला काडीमात्र धक्का लावता आला नसता. पण तीवर धर्म अवलंबून नाहीच मुळीं ! एखाद्यानें गंध, शेंडी, जानवे, गोमूत्र पिण्याचा अधिकार, यांना हात लावला नाही की त्याने आमच्या धर्मांत हात घातला नाही असें होतें. आणि दुसऱ्या कोणी त्यांची छाटाछाट केली की त्यानें आमचा धर्म बुडविला असें ठरतें. काशीक्षेत्र हिंदुराज्यात यावें, तेथील प्रजेच्या स्वत्वाचें रक्षण व्हावें, तिला स्वाभिमानाने जगतां यावे, मुसलमानांनीं चालविलेल्या अत्याचारांना पायबंद चसावा, आपल्या स्त्रियाचें विटंबनेपासून रक्षण व्हावे, पुढे मागे रामाची अयोध्याहि हिंदुराजाच्या राज्यांत येऊन रामचंद्राच्या जन्माच्या जागीं मशीद आहे ती जाऊन तेथे त्याचें मंदिर व्हावें, काशीविश्वेश्वराच्या देवळाच्या निम्न्या

भागांत मशीद आहे ती दूर व्हावी याचा हिंदुधर्माशी कांही संबंध आहे असेल त्या ब्राह्मणांचे मुळीच मत नव्हते. शेंडी, गंध, गोमूत्र, पंचगव्य, यांवरच सर्व धर्म अवलंबून आहे, त्यांचे पालन, त्यांची उपासना हीच खरी हिंदुधर्माची उपासना अशी त्यांची श्रद्धा असल्यामुळे मुसलमानांचेच राज्य कायम ठेवावे अशी त्यांनी हिंदुराजाला प्रार्थना केली. आणि त्यानेंही ती ऐकली !

धर्मभ्रष्ट म्हणजे काय ?

पन्नास पाऊणशे वर्षांपूर्वी इंग्रजी विद्येचा आपल्या देशांत प्रसार होऊन लागला आणि त्यामुळे नवे आचार विचार सुरू झाले. त्यावेळीं धर्म बुडाला, आतां कलियुग आलें, विनाशकाल जवळ आला असे उद्गार सर्वत्र सनातनी लोकांच्या तोंडून ऐकू येऊ लागले. घोरोघरी आईबाप, आपलीं मुलें धर्मभ्रष्ट झालीं—त्यावेळच्या भाषेत—सुधारक झालीं, असें म्हणू लागले होते. त्यावेळीं मुलें धर्मभ्रष्ट झालीं म्हणजे काय झालें, असें जर त्यांना कोणी विचारलें असतें तर त्यांनीं काय उत्तर दिलें असतें ? विश्वनाथ नारायण मंडलीक, दादोबा गांडुरंग यांच्या चरित्रांत हीं उत्तरे सांपडतात. आमक्या दिवशीं हजामत करणें निषिद्ध असतांना ती केली, अमक्यावारीं अमुक खाण्याचें नसतांना खाहें, घेण्याचा आकार कमी केला, एकादशीला बटाटे, रताळीं हें खाण्या-ऐवजीं मुळे, गवारी, गहूं हें खाहें, अशा स्वरूपाच्या त्या तक्रारी होत्या. धर्म म्हणजे मानसिक उन्नति आहे, धर्म म्हणजे हृदयाचा, सद्गुणांचा विकास आहे, असें कोणाच्या मनांतहि आलें नाहीं. धर्म म्हणजे संयम, निग्रह, भूतदया, परमेश्वरावरील श्रद्धा, सत्यनिष्ठा, दया, क्षमा, शांति, विद्येचा अभिलाष, स्वत्वाचा अभिमान असे अर्थच त्यावेळीं कोणी केले नाहींत. जडदेहाच्या संस्कारांपलीकडे धर्म म्हणजे काहीं आहे अशी या जनांची समजूत असती तर त्यांनीं आपला मुलगा निग्रही नाहीं, दयाशून्य आहे, स्वत्वशून्य झाला आहे, अशा तक्रारी केल्या असत्या. पण त्याकाळच्या वाङ्मयांत अशा तक्रारी सांपडत नाहींत. धर्म म्हणजे केवळ जड आचार, त्याचा मनाशी,

संस्कृतीशीं कांहींएक संबंध नाहीं, इतक्या विपरीत टोकाला कांहीं जणांची बुद्धि गेल्याची साक्ष संस्कृतांत आहे. एकादशीचें महत्त्व सांगतांना—

वरं हि मातृगमनं, वरं गोमांसभक्षणम्

ब्रह्महत्या, सुरापानं, एकादश्यां न भोजनम् ।

असें कालतरंगिणीकाराने म्हटलें आहे. जगांतली अत्यंत भयानक व रूढिसवार्णी अशीं पापें केलीं तरी चालतील, पण एकादशीला जेवलेलें चालणार नाहीं, असा त्याचा अभिप्राय आहे. आणि जेवणें याचा अर्थ मातभाकरी खाणें. बटाटे, साबुदाणा, इत्यादि पदार्थ खाणें हें भोजन नव्हे. जड शारीर आचाराला, धर्माच्या बाह्यस्वरूपाला, माणसें किती महत्त्व देऊं लागलीं होती, आणि तसें करतांना त्यांची बुद्धि किती बहकली होती, किती पतित झाली होती तें यावरून कळून येईल.

कोणत्याहि समाजाच्या न्हासकाळाचें हें प्रधान लक्षण आहे. या काळांत तो समाज मूलतत्त्वांपासून लांब जाऊन जडाचा उपासक बनतो. बहुतेक सर्व तत्त्वे, संस्था, निष्ठा या प्रथम मानवाच्या कल्याणासाठीं निर्माण झालेल्या असतात. सर्व मानवांना इहलोकीचीं व परलोकीचीं सुखें मिळावीं, त्यांच्यांत प्रेमभाव नांदाचा, समाजाचें रक्षण व्हावें, त्यांत समता, बंधुता, स्वातंत्र्य हीं नांदावीं, प्रत्येकाला उचतीला अवसर मिळावा इत्यादि अनेक हेतु मूल प्रवर्तकांच्या मनांत असतात. त्यासाठीं तो कांहीं सिद्धान्त सांगतो, एखादी संस्था किंवा मठ स्थापन करतो, कांहीं आचार आवश्यक म्हणून सांगतो आणि प्रारंभीच्या काळांत तो अंतिम हेतु लोकांच्या मनांत असेपर्यंत त्या संस्थेचा कारभार व लोकांचे आचार यांना अर्थ असतो. पण पुढें पुढें मूळ हेतु हा जो आत्म तो नाहींसा होऊन केवळ कलेवर शिल्लक रहातें. तें कुजून लागलें तरी लोक त्यालाच लोभावलेले असतात. आणि मग त्याच्या दुर्गंधीनें, त्यांतील जंतूंमुळें समाजपुरुषाचा नाश होतो.

नव्यांना जडरूप

पण साधनांच्या मनाची ही ठेवणच होऊन बसली आहे. आपल्या कृति

व त्यांच्यामागील प्रेरक हेतु यांच्यांत विसंगति निर्माण होत नाहीना हे पहात राहाणें त्याला नको असतें. त्याची दगदग त्याला झेपत नाही. नित्य जागरूक राहाणें ही जिकीर त्याला सोसत नाही. सामान्य जनांना ही नाहीच सोसत. पण समाजधुरीणहि तिचा कंटाळा करतात. किंवा ती सोसण्याची ऐपत त्यांच्या ठायींहि नसते. म्हणून ते थोर तत्त्वांना जडरूप देतात आणि तोच खरा धर्म असें स्वतःच्या मनाचें समाधान करतात. अकबराच्या स्वाभिमानी राणा प्रतापसिंहजी यांना चितोड सोडून रानोमाळ भटकावें लागत होतें. आणि अखेरीस चितोड परत घेण्याची त्यांची आकांक्षा तृत न होतांच त्यांना कालवश व्हावे लागलें. त्यावेळीं त्यांचे अनुयायी, त्यांचे वारस, वंशज यांनी प्रतिज्ञा केली की, चितोड परत मिळेपर्यंत आम्ही गवतावर निजूं, गादीवर निजणार नाही, पानावर जेवूं, चांदीच्या ताटात जेवणार नाही. पुढें ही घोर प्रतिज्ञा पार पाडण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या वंशजात राहिले नाही. आणि प्रतिज्ञा पार पाडीपर्यंत तें विकट व्रत संभाळण्याचा कणखरपणा, ती तीव्र निष्ठा त्यांच्या ठायीं नव्हती. तेव्हां त्यांनीं निष्ठेला जडरूप दिलें. ते मांडलीक म्हणून चितोडला परत आले, सुखासीन झाले, गादीवर निजू लागले, चांदीच्या, सोन्याच्या ताटांत जेवूं लागले. पण त्यांनीं व्रतहि चालविलें. म्हणजे काय केले ? मऊ परांच्या गादीखालीं ते थोडेसे गवत घालून ठेवीत व मग निजत, आणि सोन्याच्या ताटाखालीं एक वडाचें पान ठेवून मग जेवीत. अशा रीतीनें गवतावर निजूं, व पानावर जेवूं हीं व्रतें त्यांनीं अखंड आचरिली. नरोटीची उपासना ती हीच. त्या व्रतांतला स्वाभिमान, त्याग, तेज हा आत्मा नष्ट झाला होता. तें श्रीफल राणार्जींच्या प्राणज्योतीबरोबर अंतर्धान पावलें होतें. फक्त शब्द राहिले होते. व्रताची यांत्रिक कृति उरली होती. कलेवर शिल्पक होतें. पण आपण प्रतिज्ञेचें पालन करीत आहों, आपण तिच्याशीं द्रोह केलेला नाही, ही त्या वंशजाची श्रद्धा तरीमुद्धा कायम होती.

मनुष्याच्या मनाचें हें जें दौर्बल्य, स्वत्वापासून, स्वधर्मापासून च्युत होऊन

जडाची उपासना करीत असतांना आपण धर्माचीच उपासना करीत आहोंत असें समाधान मानण्याची ही जी वृत्ति ती अर्वाचीन काळीं कमी झाली आहे असें मुळीच नाही. मार्क्सवाद, लोकसत्ता हे जे नवे युगधर्म त्यानें स्वीकारले आहेत, त्यांचें प्रतिपालनहि तो याच सनातन पद्धतीनें करीत आहे.

मार्क्सधर्माचें जडरूप

भांडवलशाही नको असें मार्क्स कां म्हणाला ? अल्पसंख्यांच्या हातीं सर्व धन एकवटते आणि मग ते त्याच्या जोरावर सत्ता काबीज करून इतरांना छळतात, नागवितात म्हणून. रशियानें मार्क्सवाद स्वीकारला. भांडवलदार, जमीनदार नष्ट केले. पण सर्व धन पुन्हां सत्ताधारी अल्पसंख्यांच्या हातीं आणून ठेविलें. पूर्वी भांडवलदारांचे राजसत्तेवर वर्चस्व असे, पण तें दूरतः, अप्रत्यक्षपणें असें. आतां सत्ता व धन एकाच अल्पसंख्य गटाच्या हातीं देऊन रशियानें जास्तच भयानक परिस्थिति निर्माण केली आहे. तरी पण आपण मार्क्सधर्म पाळीत आहोंत, हे त्याचें समाधान अभंग आहे ! भांडवलदार नष्ट केल्यानंतर सैन्य, पोलीस, तुरुंग हीं चोवीस तासांच्या आत नाहीशीं केलीं पाहिजेत; कारण याच्याच बळावर सत्ताधारी लोक नागरिकांना छळीत असतात, ही मार्क्सची पहिली अट रशियाच्या धुरीणांनी दृष्टीआड केली आहे. मार्क्स म्हणाला की, भांडवलशाही नष्ट केल्यावर कामगारांचें राज्य झाले पाहिजे. सर्व दलित्यांच्या व्यक्तिमत्वविकासाला अवसर मिळावा, जीवनाची, उत्कर्षाची किमान साधनें सर्वांना सुलभ व्हावी हा त्या महापुरुषाचा तसें सांगण्यांत हेतु होता. रशियांत ' कामगारांचें राज्य ' या घोषणा चालू आहेत, कामगारांना मतदानाचा अधिकार दिला आहे. पण कारखाने व एकंदर कारभार यांचें नियंत्रण सरकारनें स्वतः नेमलेल्या अधिकाऱ्याकडे देऊन, सर्व सुलतानी अधिकार त्याच्याकडे सुपूर्द करून या कामगारराज्याचा हेतु विफल करून टाकिला आहे. राजसत्तेचे अधिकार राहोच, साधा संप करण्याचा अधिकारहि कामगारांना नाही. त्यांना फक्त स्टॅलिनचा जयजयकार

करण्याचा व परदेशांतल्या प्रवाश्यांच्या पुढें आपल्या सुखाचें प्रदर्शन मांडण्याचा अधिकार आहे. मार्क्सधर्माचें पालन तें हेंच.

मार्क्सधर्मांत क्रांति, उत्पात, स्फोट, विध्वंस यांना फार महत्त्व आहे. विरोधविकासवाद हें या धर्मातील आदितत्त्व आहे. जगाची प्रगति साध्या-विकास पद्धतीनें न होतां दर वेळीं संघर्ष, द्वंद, उत्पात होऊन त्यांतून प्रगति होते असें मार्क्सधर्म सांगतो. यांतील जगाची प्रगति, हा आत्मा काढून टाकून विध्वंस, अत्याचार, दंगेखोरी, बेदिली, फूट, एवढ्याचा मात्र कम्युनिस्ट लोक दर ठिकाणीं, जुन्या काळच्या शाक्तपंथीयांप्रमाणें आश्रय करतात. गेल्या पंचवीस वर्षांत फ्रान्स, जर्मनी, इटली, झेकोस्लोव्हाकिया, पोलंड, या देशांत दुही माजविणें, फूट पाडणें, अत्याचार करणें, दंगल माजविणें हा उद्योग त्यांनीं चालविला आहे. यामुळें त्या त्या देशांची कसलीहि प्रगति न होतां ते देश दुबळे होऊन बसले आहेत; किंवा होण्याच्या मार्गावर आहेत. तरी या अत्याचारांनीं आपण मार्क्सधर्माचेंच प्रतिपालन करीत आहों, अशी मार्क्स-वाद्यांची श्रद्धा आहे.

धर्म ही अफू आहे, असें कार्ल मार्क्सनें सांगून टाकलें होतें. परलोक पुनर्जन्म, स्वर्ग, या कल्पनांच्या नादीं लोकांना लावून त्यांच्यावर होणाऱ्या झुलमाचा त्यांना विसर पाडणें, प्रतिकाराची त्यांची बुद्धि बधिर करून टाकणें हीं कामें धर्मानें केल्यामुळें त्यानें तसे उद्गार काढले होते. काल्पनिक सुखाच्या विलोभनानें लोकांचीं मनें बेहोष करून टाकून त्यांना वस्तुस्थितीचा विसर पाडणें हें पातक आहे, असा मार्क्सच्या विधानाचा आशय आहे. तो आशय सोव्हियेट नेते विसरले आहेत, एवढेंच नव्हे तर त्यांनीं मार्क्सधर्मालाच अफूचें स्वरूप दिलें आहे. स्टॅलिनचें ते परमेश्वराप्रमाणें गुणगान करतात. तो पृथ्वीवरच स्वर्ग आणून देणार आहे, कामगारांचें नंदनवन निर्माण करणार आहे, अशी आश्वासनें देतात. कांहीं वर्षांनीं रशियांत विपुल, अतिविपुल समृद्धि निर्माण होणार आहे, प्रत्येकाला त्याच्या सगळ्या गरजा पुरवितां येतील इतकें धन आम्ही लवकरच देऊं, अशी अभिवचनें देतात. या कल्पना-

सृष्टीत रशियन कामगार गुंग आहेत. या सध्यांच्या जगांत सारखे विषप्रयोग व अन्यायी खटले चालू आहेत, कोटी दीड कोटी कामगारांना मजूरवाढ्यांत, सैबेरियांत गुलामापेक्षांहि हीन जिणे जगावे लागत आहे, या घोर परिस्थितीचा त्यांना विसर पडावा यासाठीच ही योजना आहे.

शासनसंस्थेचा विलय, कामगारांचे नेतृत्व, जगांतील कामगारांची संघटना रूढीचे दास्य-विमोचन, व्यक्तीचे आर्थिक स्वातंत्र्य, आंतरराष्ट्रीयता, या प्रत्येक तत्त्वाच्या बाबतीत सोव्हियेट रशियाने नरोटीची उपासना चालविली आहे. त्यांतील श्रीफल नष्ट झाले आहे. त्यांनाच ते नष्ट केले आहे. आणि मुसलमानांच्या राज्यविस्तारासाठी, हिंदुराज्यांच्या विनाशासाठी तनमनधन अर्पण केले तरी तो हिंदुधर्माशी द्रोह होत नाही, ही ज्याप्रमाणे येथील समाजधुरीणांची श्रद्धा होती त्याचप्रमाणे मानवाचे व्यक्तित्व, त्याचे सुख, त्याची उन्नति, त्याचे सर्व क्षेत्रांतील स्वातंत्र्य यांना पदोपदी हरताळ फांसूनहि आपण मार्क्सधर्माशी द्रोह करीत नाही, अशी सोव्हियेट धुरीणांची अचल श्रद्धा आहे. मार्क्सवादाचा सांगाडा, त्याचे जडस्वरूप याला ते विलगून बसले आहेत. आज त्यांनी जाणूनच हे चालविले आहे. कालांतराने लोकांच्या ते अंगवळणी पडेल, आणि खरा मार्क्सधर्म तो हाच, असे त्यांना वाटू लागेल. गादीवर निजावयाचे व थोडे गवत गादीखाली ठेवावयाचे, ताटांत जेवावयाचे पण एक पान त्याच्याखाली ठेवावयाचे, एवढे केले की राणाजींच्या मृत्युसमयी केलेल्या प्रतिज्ञांचे पालन केल्याचे पुण्य मिळते ही जशी रजपूत राजांची श्रद्धा होती त्याप्रमाणे शासन-यंत्र पूर्ण जोरात चालवावयाचे पण त्याच्याखाली एखादा कामगार उभा करावयाचा म्हणजे शासनसंस्थेचा नाश केल्याचे पुण्य मिळते, अशी कार्ल मार्क्सच्या अनुयायांची दृढ, अढळ श्रद्धा आहे.

जिवंत तत्त्वाला जडरूप देऊन त्याचीच उपासना करीत बसावयाचे, आणि अशा रीतीने त्याचा मूलहेतु विफल करून टाकावयाचा या मानवाच्या वृत्ती-मुळेच जगांत आजपर्यंत अनेक थोर महात्मे जगदुद्धाराच्या प्रयत्नांत खर्ची पडूनहि जग आहे तेथेच आहे. बुद्धाची अहिंसा, जीजसची दया, महात्मा-

जीवें सत्य या प्रत्येकाची मानवानें अशी दशा करून टाकली आहे. आज जेथें मार्क्सवाद नाही तेथें लोकशाहीची उपासना चालू आहे. पण तेथेंहि पद्धत हीच आहे; बाह्यरूपाविषयी माणसें पराकाष्ठेची दक्षता दाखवितात. अंतरात्म्याची त्यांना काळजी नसते, इतकेंच नव्हे तर त्यांना त्याची दखलहि नसते. जड सांगाडा म्हणजेच लोकशाही अशी त्यांची श्रद्धा असते. निवडणुका, मतदान, लोकसभा, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, पॉइंट ऑफ ऑर्डर, कोरम, सभासदांचे हक्क, मतमोजणी, यांविषयी लोक जसे दक्ष असतात तसे सर्व राष्ट्राची जबाबदारी प्रत्येकानें घेणें, समाजहितासाठी अंग झिजविणें, आपणच केलेल्या कायद्याचें पालन करणे, सार्वजनिक कारभार निर्मळ राखणें, बुद्धिवादाची जोपासना करणे, प्रत्येकाच्या कर्तृत्वाचा विकास करण्याचा प्रयत्न करणें—इत्यादिविषयी मुळीच नसतात. लोकशाहीच्या धर्माच्या उपासनेंत याचा अंतर्भाव होतो हें त्यांना वाटतच नसते. गुणिगितीच्या खताच्या गाड्या आपल्या शेतात नेणें, जकात न देतां गांवांत माल आणणें, प्राप्तीवरील कर चुकविणें, आपल्या घराच्या सोयीनीं रस्ते करणें, पब्लिकसर्व्हिस कमिशनचे आदेश धुडकावून आपल्याच पित्यांची वर्णी लावणें, जातीयवादाला चिथावून निवडणुका लढविणें हे आचार करणाऱ्यांना ‘तुम्ही लोकशाहीशीं द्रोह करीत आहां’ असें जर कोणीं म्हटलें तर ते मिर्झा राजा जयसिंग यांच्याप्रमाणेंच चकित होतील. आपण मतदान केले आहे, निवडणुका लढविल्या आहेत, लोकसभेत भाषणे केलीं आहेत इत्यादि आपल्या आचारांकडे बोट दाखवून आपली लोकशाहीवरील श्रद्धा ते क्षणार्धांत सिद्ध करतील.

शिक्षणांतील कर्मकांड

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत मनुष्याच्या या वृत्तीचा प्रत्यय आपणांस येतो. सध्यांच्या शिक्षणशास्त्राच्या व्यवहारांत तर तिचा कळस झालेला दृष्टीस पडतो. अमुक एका पद्धतीनेंच पाठ घेतला पाहिजे असा आग्रह या क्षेत्रात असतो. तो इतका कीं अर्थ न कळला तरी चालेल, विषय न समजला तरी चालेल, पण पद्धत अवलंबिली गेलीच पाहिजे अशीं उत्तरे तज्ज्ञ म्हणविल्या जाणाऱ्या

शिक्षकांनी दिलेली मी ऐकली आहेत. हा रानटीपणाचा कळस आहे. आणि या रानटीपणावर शिक्षामोर्तव झालेले आहे. पाठांची परीक्षा घेणारे जे परीक्षक त्यांना पाठाचा विषय येत नसला तरी चालते. कित्येक वेळां तो येत नसतो. संस्कृताचा गंधहि नसणारा परीक्षक संस्कृतचा पाठ किंवा रसायनांत मुळीच गति नसणारा मनुष्य रसायनाचा पाठ पाहून त्या शिक्षकाला पासनापास करतो. आणि हे शास्त्राला, विद्यालयांना व विद्यापीठांनाहि मंजूर आहे. याचा अर्थ असा की अध्यापन ही एक कसरत झाली आहे. ही कर्मकांडांतील प्रक्रिया झाली आहे. अमुक कृति केली की अमुक फल मिळते, असे अंधपणे अदृष्टधर्मांतल्याप्रमाणे येथे ठरविले जाते. तेथे कार्यकारण, अनुभव, प्रत्यक्ष मूल्यमापन यांचा संबंध राहिलेला नाही. कांही हातवारे झाले की जादू होते. त्याप्रमाणे कांही ठराविक चाकोरीतून शिक्षक वा विद्यार्थी यांची प्रश्नोत्तरे व तदनुषंगाने कांही हातवारे झाले की अध्यापनाचे कार्य झाले अशी शिक्षकांची श्रद्धा आहे आणि या शिक्षणामुळे मुलांच्या बुद्धीचा, कर्तृत्वाचा, चारित्र्याचा विकास कितपत झाला याचे मापन पुढे कोणीच करीत नसल्यामुळे कर्मकांडाचे फल स्वर्गात किंवा नरकांत किती मिळते हे जसे अज्ञात आहे तसे या पद्धतीचे झाले आहे. निश्चित ज्ञान, जिज्ञासा, चारित्र्य, कर्तृत्व हा जो आत्मा तो बुद्धिपुरस्सर दुर्लक्षिला जावा ही नरोटीच्या उपासनेची अगदी परमसीमा होय.

मावळांतील खेड्यांत गणेशचतुर्थीच्या दिवशी शेतकरी शेतांत जाऊन पिकाच्या मध्यमार्गी झाडाची एक लहानशी फांदी पुरून ठेवतो. ही चाल आज अनेक वर्षे रूढ आहे. तसे करण्याचे कारण तेथे कोणालाच माहीत नाही. एका जुन्या पुस्तकांत त्याचे कारण पुढीलप्रमाणे दिलेले आहे. या महिन्यापासून पाऊस कमी होतो. शेतजमीन थोडी उघडी पडते व मग तेथे उंदीर फिरू लागतात आणि पिकांची खराबी करतात. शेतांत यावेळीं पुरुषभर उंच असे डांबे पुरून ठेवले की त्यावर कावळे येऊन बसतात व ते चंदरांना मारतात. त्या भयाने मग उंदीर येईनासे होऊन पिकांची खराबी

शेत नाही. पण शेतकऱ्यांना यांतलें कांहींच माहीत नाही. ते हा एक धार्मिक विधि म्हणून करतात. त्याचें फल सर्व धार्मिक विधीप्रमाणें अदृष्टच आहे. त्यामुळें म्हणजे फलाचें मूल्यमापन नसल्यामुळें, हेतु व कृति यांचा प्रत्यक्ष संबंध अज्ञात राहिल्याकारणानें शेतकरी दहापंधरा डांभे न पुरता एकच पुरतात व तोहि साधारण हातभर उंचीचा ! तो पिकाच्या खाली झांकून जात असल्यामुळें त्याचा कांहींच उपयोग नसतो. पण धार्मिक विधीच्या प्रत्यक्ष उपयोगाची चिकित्सा करावयाचीच नसते. यांत्रिक कसरत झाली कीं आपलें काम संपलें, पुढें सर्व दैवाधीन आहे अशीच भावना असते.

आपले वनमहोत्सव, आपल्या 'अधिक धान्य पिकवा' यासारख्या मोहिमा, आपला ग्रामोद्धार, आपल्या विकास योजना, या सर्वांना कालांतरानें हें धर्म-विधीचें रूप प्राप्त होणार आहे अशी मला भीति वाटते. अन्नधान्याच्या मोहिमा कां फसल्या याची चिकित्सा करतांना अनेक तज्ज्ञांनीं असें सांगितलें आहे कीं, नेमलेल्या अधिकाऱ्यांनीं जड यंत्राप्रमाणें हुकमाची तालीम करण्यापलीकडे कांहींच केलें नाही. विहिरी खणा म्हटलें तेव्हां त्यांनीं विहिरी खणल्या. गांवांत जुन्या विहिरी किती आहेत, डागडुजीनें दुरुस्त किती होऊ शकतील, त्यांचें पाणी किती पुरेल याचा विचारहि त्यांनीं केला नाही. विहिरी खणणें हा त्यांच्या मतें अदृष्टफल देणारा धार्मिक विधि होता. तो त्यांनीं केला. खतें वाटणे, शेतकऱ्यांना त्रियाण्याचा पुरवठा करणें, तगाई देणें या सर्वांचा कारभार असाच चालू आहे. कांहींनीं तर पुण्यामुंबईच्या हपीसांत बसून, इतकीं खतें दिलीं आहेत, इतकें बीं दिलें आहे, तेव्हां इतकें पीक येणारच असा हिशेब करून वर्षअखेर तसा अहवालहि लिहून टाकला. कांहीं अभ्यासकांनीं अशी तक्रार केली आहे कीं हिंदुस्थान सरकारकडे येणारे पुष्कळ आंकडे असे असतात. वनमहोत्सवांतहि असे अनेक प्रकार घडल्याचें ऐकूं येतें. झाडे लावा असा हुकूम येतांच झाडें लावलीं गेलीं. त्यांची निगा, त्यांचें खत पाणी, त्यांची उपयुक्तता, त्यांतील तारतम्य याचा विचार बऱ्याच ठिकाणीं झाला नाही. म्हणजे हा धर्मविधि झाला. हें कर्मकांड झालें.

आज या योजना आंखतांना त्या योजकांच्या मनांत हेतु स्पष्ट असतो. तो वर्तमानपत्रांतून जाहीर झालेला असतो. त्यावर व्याख्यानं करविलेलीं असतात. असें असूनहि त्यांचा व्यवहार होतांना हेतु व कृति यांचा संबंध स्पष्ट रहात नाही, हेतूचा विसर पडतो, विपर्यास होतो व कृती अर्थशून्य होऊन त्यांना धार्मिक विधींचे व कर्मकांडाचें रूप येतें. मग कालांतरानें काय होईल याची सहज कल्पना करतां येईल. शेंडी, घेरा, गंध, स्नानसंध्येच्या वेळचे हातवारे, या जशा जुन्या कसरती आहेत, त्याचप्रमाणें आरोग्य-सप्ताहांतील स्वच्छता, वनमहोत्सवांतील वृक्षारोपण, गांधीसप्ताहांतील सूतकताई, बी. टी. कॉलेजमधील शिक्षकांचे पाठ, अन्नधान्य मोहिमेंतील विहिरी खणणें, बांध घालणें, खतें टाकणें, ग्रामविकास योजनेंतील चरांचे संडास, खतांचे खड्डे, यांना कसरतीचें स्वरूप येईल. आणि राष्ट्रद्रोहाचीं इतर कृत्यें कितीहि केलीं तरी सूतकताई, खतांचे खड्डे, वृक्षारोपण, चरांचे संडास यांकडे बोट दाखवून त्यावेळचे नागरिक आपण पूर्ण राष्ट्रनिष्ठ असल्याची ग्वाही देतील. राष्ट्रधर्म तो हाच अशीच त्यांची श्रद्धा होईल. मग पाकिस्तानशी संगनमत करणें, पोलिसी राज्य प्रस्थापित करणें, जातीयता पेटवून तिच्या आधारें अधिकारारूढ होणें, घटनेचा दरक्षणी उपमर्द करणें यांसारखीं पातकें करूनहि आपण राष्ट्राशी किंवा लोकशाहीच्या तत्त्वाशी द्रोह केला असें त्यांच्या स्वप्नांतहि येणार नाही. त्यांच्यावर तसा कोणी आरोप केला, तर ते मिझां राजाप्रमाणें विस्मित होतील. कारण राष्ट्रनिष्ठा, लोकशाही यांचे तोपर्यंत सांगाडे बनलेले असतील आणि तेंच त्यांचें उच्चरूप अशी श्रद्धा त्यांच्या मनांत दृढ होऊन जाईल. मग धर्माप्रमाणेंच राष्ट्रनिष्ठा, लोकसत्ता यांची विटंबना होईल. आज होतच आहे. पण ती स्वार्थी हेतूनें, दुष्टपणानें होत आहे. पुढें श्रद्धेनें, भाविकपणें होऊं लागेल. कारण तेंच राष्ट्रधर्माचें रूप, तोच उच्च राष्ट्रधर्म, तीच खरी लोकसत्ता असा भोळा भाव लोकांच्या मनांत दृढ होईल.

जुनें धर्मशास्त्र व आर्वाचीन मार्क्सवाद यांच्या प्रवर्तकांनीं एक गोष्ट

गृहीत धरलेली आहे. एकदा समाजाला कांहीं व्यवस्था लावून दिली, कीं ती कायम टिकते, तसा तिच्यांत स्वयंभू गुण असतो असा त्यांचा समज आहे. हा समज अगदीं भ्रामक आहे. मानव हा चल घटक आहे. तो घोटीव नियमांत कधींहि बसत नाही. त्यामुळे वर सांगितल्याप्रमाणें दरवेळीं त्या त्या काळीं प्रवर्तित केलेल्या धर्मतत्त्वांतील आत्मा कालांतरानें नष्ट होतो, व त्याला जडरूप येतें. म्हणून ही गृहीत गोष्ट चूक आहे हें ध्यानांत घेऊन आपण सतत जागरून राहिलें पाहिजे. लोकशाहीला अखंड जागरूकता, सावधानता अवश्य असते, असें नेहमीं म्हणतात. पण कोणच्याहि समाजव्यवस्थेला या सावधतेची आवश्यकता आहे असें दिसून येईल. आपल्या डोळ्यांवर क्षणभर जरी झांपड आली, मुहूर्तभर जरी आपण बेसावध राहिलों तरी आपल्या हातांतलें श्रीफल नाहीसे होऊन नरोटी तैवटी शिल्लक राहिल. म्हणून—

न हि प्रमादात् परमस्ति कश्चिन् । वधो नराणामिह जीवलोके
प्रमत्तमर्थाहि नरं समन्तात् । त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ।

(या लोकीं मनुष्यांना बेसावधपणापेक्षां घातक असें कांहींच नाही. बेसावध मनुष्याला सर्व प्रकारचें वैभव सोडून जातें व त्याला आपत्ति चहूं बाजूनीं घेरतात) महाभारत—सौप्तिकपर्व १०/१९

या वचनाची जाणीव नित्य ठेवून आपल्या समाजरचनेच्या तत्त्वांना जडरूप येऊ नये अशी आपण सतत चिंता वाहिली पाहिजे.

नोव्हेंबर १९५३

३. भारतीय जीवनांतील क्रिकेट व हॉकी

जीवनाचें प्रतिबिंब

क्रिकेटचा खेळ हें इंग्लिश राष्ट्राच्या जीवनाचें प्रतिबिंब आहे असें म्हणतात. इंग्लिशांची जीवनाकडे पहाण्याची वृत्ति, त्यांची चिकाटी, शिस्त, धिम्मपणा, दिलदारी या सर्व राष्ट्रीय गुणांचें आपणांस त्यांच्या क्रिकेटच्या खेळांत दर्शन घडतें. वॉटरची लढाई जिकली तेव्हां इंग्रजांनीं जे गुण प्रगट केले त्या सर्वांचा विकास ईटन व हॅरो या इंग्लंडमधील दोन शाळांच्या खेळाच्या मैदानावर झाला होता असें नेहमीच सांगितले जातें. गेली पन्नास पाउणशें वर्षे आपण भारतीयांनीं हि हा क्रिकेटचा खेळ उच्चरून आत्मसात केला आहे. त्यांत प्राविण्यहि संपादन केलें आहे. आणि फार...फार निराळ्या अर्थानें तो खेळ आपल्याहि राष्ट्रीय जीवनाचें प्रतिबिंब होऊन बसला आहे !

फार निराळ्या अर्थानें म्हणजे कोणत्या ?

फार निराळा अर्थ

या खेळांत भारतीयांनीं अगदीं असामान्य प्रभुत्व संपादन केलें आहे यांत शंका नाही. रणजी, धुलीप हीं नांवे क्रिकेट खेळणाऱ्या सर्व देशांत गाजलीं आहेत. रणजी हे तर त्या खेळाचे राजे, तो खेळ खेळणाऱ्यांचे परात्पर गुरु होऊन बसले आहेत. कॅ. नायडू, देवधर, जोशी, पै, विठ्ठल हे पूर्वीची आणि मर्चंट, मनकड, हजारे, अमरसिंग हीं आतांची नांवेहि या क्षेत्रात फार उंच जागीं आरूढ होऊन बसलीं आहेत. इंग्लंडमध्येहि त्यांना फार मान आहे. तेथील खेळाडूंच्या बरोबरीचा, कचित् बराच मान त्यांना दिला जातो. हे सर्व पाहून एक विचार सारखा मनांत येत असतो; तो अज येथे विशद करून मांडावयाचा आहे. आम्ही हे खेळाडू, वैयक्तिकरीतीने पाहिले तर जगांतील कोणत्याहि संघांतल्या खेळाडूंच्या तोलाचे आहे, असें दिसतें. मर्चंट, अमरसिंग, मनकड, हजारे हे तर इंग्लंड-ऑस्ट्रेलियांतील अव्वल दर्जाच्या खेळाडूंच्याहि तोडीचे आहेत; यांनी कांही गुण त्यांना शिकवावे अशी यांची योग्यता आहे. हे आम्हीच म्हणतां असें नाही; इंग्लि

लोकांनींहि याच सुरांत त्यांची मुक्त कंठानें स्तुति केली आहे. असें असल्या-
मुळें मनांत एक कल्पना, एक आशा, एक स्वप्न नेहमीं उभें राहतें. हे एकेक
खेळाडू जर असे भारी आहेत, तर असे अकरा खेळाडू एकत्र आणून
त्यांचा संघ केला, तर तो संघ निश्चितच अजिंक्य होईल !

एक विचित्र हिशेब !

तर्कांनं, गणिताच्या हिशेबानें हें बरोबर आहे. पण स्वप्नसृष्टि ही असल्या
हिशेबानें चालत नाही. तिचे स्वतंत्र कायदे आहेत. ते कायदे प्रबल ठरतात
आणि आमचें स्वप्न भंगून जातें ! ती आशा सफल होत नाही; ती कल्पना
वाऱ्यावर विरून जाते. भारतीय जीवनांतला; हा सर्वांत मोठा दोष आहे.
आमच्यांत हत्तीचें बळ असलेले अनेक पुरुष सांपडतात; पण असे अकरा
पुरुष एकत्र झाल्यावर त्यांच्या संघांत अकरा हत्तींच्यापेक्षां जास्त बळ निर्माण
व्हावें. तसें न होतां तें कमी होतें ! एकेकटे असतांना शूर व समर्थ असणारे
हे पुरुष एकत्र येतांच त्यांचें सामर्थ्य वृद्धिंगत होण्याऐवजीं कमी होतें !
वैयक्तिक दृष्टीनें आम्ही वाढेल तितकें उंच-अगदीं नक्षत्रापर्यंत जाऊं शकतो;
पण समाज म्हणून, संघ म्हणून एकत्र येऊन त्यापेक्षांहि जास्त उंच जावें हें
आम्हांला जमत नाही. आम्हीं खालींखालीं जातो. सांघिक, सामाजिक, सामु-
दायिक जीवनाची राजविद्या निराळीच आहे. ती आम्हीं हस्तगत केलेली नाही.

नेपोलियननें एकदा रणांगणांतला एक हिशेब सांगितला होता. फ्रेंच सेना
घेऊन तो इजिप्तमध्ये गेला होता. तेथील अरबांच्या एका जमातीचें नांव
' मामेलुक ' असें होतें. ते लोक अंगारपिंडानें कणखर व शरीराने धिप्पाड
होते. फ्रेंच लोक त्या मानानें बारीक दिसत. तेव्हां या धिप्पाड लोकांशीं
लढतांना फ्रेंचांचा धीर खचूं नये, त्यांचा आत्मविश्वास दळूं नये म्हणून त्यानें
फ्रेंचांना मानवी गणिताचा हिशेब सांगितला. तो म्हणाला, एक फ्रेंच व एक
मामेलुक यांचा सामना झाला तर मामेलुक निश्चित भारी आहे. शंभर फ्रेंच
व शंभर मामेलुक असा सामना झाला तर बरोबरी होईल. आणि दहा हजार
फ्रेंच व एक लक्ष मामेलुक अशी लढाई झाली, तर फ्रेंच मामेलुकांचा सपशेल

पराभव करतील ! याचा अर्थ असा, की फ्रेंचांची संख्या वाढत जाते तसतसे त्यांचे बळ संख्येपेक्षा जास्त होत जाते आणि मामेलुकांची संख्या वाढू लागली की ते कमजोर होत जातात ! हे मानवी गणित आहे. जड वस्तूच्या गणितापेक्षा ते फार निराळे आहे.

आपण भारतीय हे मामेलुकांच्या गणितांत बसतो; फ्रेंचांच्या नाही. वैयक्तिक हिशेब केला तर आपण खरोखरच जगांत अद्वितीय ठरू; पण आपण संघ करू लागलों, चार माणसे एकत्र आलों की आपले सामर्थ्य तितक्या पटीने न वाढतां उलट कमी होतें. असें कां व्हावे याची मीमांसा करावयाची आहे. पण तसें करण्यापूर्वी आपण वैयक्तिक दृष्टीनें खरोखरच कसे गुणसंपन्न आहों हे दिग्दर्शित करतो. म्हणजे याच गुणाची संघटना केली तर जगांत आपण पराक्रमाच्या कोणत्या कोटी करू शकूं त्याची कल्पना येईल.

त्यांचे सामुदायिक जीवनांतील सामर्थ्य

यासाठीं जपानशीं तुलना करणे उद्बोधक होईल. आपली अर्वाचीन काळांतील सर्व प्रगति ब्रिटिश विद्येच्या प्रसारानंतरची म्हणजे शंभर-सव्वान्ने वर्षांतली आहे. अर्वाचीन जपानचा उत्कर्ष त्याच काळांतला आहे. मेजी युगापासून जवळजवळ गेली पाउणशें वर्षे जपान प्रगतीच्या मार्गानें अत्यंत वेगानें अंतर कापीत चालला आहे. समाजाची पुनर्घटना, औद्योगीकरण, राष्ट्रनिष्ठा, विज्ञान-अभ्यास, लष्करी सामर्थ्य या बाबतींत जगाला थक्क करून सोडील अशा गतीनें जपान चालला आहे. पण असें असूनहि जपानच्या या सर्व वैभवांतील एक वैगुण्य जाणवल्याखेरीज राहात नाही. आम्ही भारतीय वैयक्तिक कर्तृत्व निर्माण करू शकतो, सामुदायिक जीवनाचा उत्कर्ष आम्हांस साधत नाही. जपान दुसऱ्या टोकाला आहे. सामुदायिक जीवनांतील सामर्थ्याची त्यानें अगदी तड गांठली आहे; पण वैयक्तिक वैभवांत जपान फार खुजा आहे. गेल्या शंभर वर्षांत किंवा त्याच्या मागल्या काळांतहि जगाचे डोळे आपल्या गुणवैभवानें, व्यक्तित्वानें दिपवील असा एकहि महापुरुष

जपानमध्ये झाला नाही. अब्राहाम लिंकन, रूझवेल्ट, लेनिन, एडिसन, मेरी क्युरी, डार्विन, पाव्हलाव्ह, शॉ, इब्सेन, गॉर्की, टॉलस्टॉय, नेपोलियन, नेल्सन, आयसेनहोअर, नॉर्मा शेअरर, ग्रेटा गाबो, पॉल म्युनी यांसारखे एकहि नांव जपानच्या इतिहासांतून ऐकू येत नाही.

उलट हिंदुस्थानच्या गेल्या शंभर वर्षांच्या इतिहासांतच अशी कितीतरी नावे आढळतात. टिळक, सावरकर, महात्माजी, नेहरू, सुभाषचंद्र, जगदीशचंद्र, चंद्रशेखर रमण, सुब्बाराव, (अमेरिकेंतील) शंकरराव गोखले, भाभा, राममोहन रॉय, विवेकानंद, रवींद्रनाथ, शरच्चंद्र, राधाकृष्णन्, उदयशंकर या व्यक्तींची कीर्ति जगांत दुमदुमली आहे. याच्या तोडीचा एकहि पुरुष जपानमध्ये निर्माण झाला नाही. आपल्या भूमीचें हे वैभव स्पृहणीय आहे यांत शंका नाही; पण असे असूनहि गेल्या पन्नास वर्षांत जपानने सामुदायिक जीवनांत जें अलौकिक सामर्थ्य निर्माण केले आहे, त्याच्या शतांशानेंहि आपल्याला निर्माण करता आलेलें नाही. या गोष्टीचा आपण अगदीं जिवाला लावून घेऊन विचार केला पाहिजे.

अपयश वैयक्तिक व राष्ट्रीय

मला याची जी कांही मीमांसा सांगावीशी वाटते, ती स्पष्ट करण्यासाठीं दोन उदाहरणे सांगतो. १७६१ सालीं पानपतची लढाई झाली. तीत दोन-प्रहरपर्यंत विजयश्री मराठ्यांची होती. पुढें विश्वासराव पडले आणि सैन्य एकदम कच खाऊन सैरावैरा धावूं लागलें. अशा वेळीं भाऊसाहेब वीराच्या आवेशाने एकदम सैन्यांत घुसलें व त्यानी धारातीर्थी आत्मार्पण केलें. हें दिव्य करतांना त्याच्या मनांत असे आलें, कीं आपण पुण्याहून एवढ्या प्रतिज्ञा करून आलों, आतां हें अपयशी तोंड पुण्याला कसें दाखवावें ? या स्थितींत जगणें असह्य आहे, असे म्हणून त्या वीर पुरुषानें मृत्यूला कवटाळलें. वैयक्तिक जीवनाच्या दृष्टीनें भाऊसाहेबांचें हें कृत्य भूषणावह असेंच आहे. जो आत्मार्पणाला सिद्ध झाला, त्याच्यापुढें आपलें मस्तक नम्र झालेंच पाहिजे.

पण तसें नम्र करून, सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीनें भाऊसाहेबांच्या या कृत्याचें मूल्यमापन करण्यास हरकत नाहीं. मराठी सत्तेच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीनें, हिंदवी स्वराज्याच्या दृष्टीनें भाऊसाहेबांनी असें करावयास नको होतें असें वाटतें. त्या वेळीं शांत मनाने रणांतून माघार घेऊन, जितकें सैन्य बचावणें शक्य होते तितकें बचावून, अपयश पतकरून, पुण्याला अपयशी तोंड दाखविण्याची आपत्ति त्यांनी स्वीकारावयास हवी होती. त्यांत वैयक्तिक मानहानि झाली असती हे खरे आहे; पण राष्ट्राचें मोठें सैन्य आणि मग राष्ट्राचें मोठें धन सुरक्षित राहून त्या पराभवाचा काळिमा धुऊन काढतां आला असता, वैयक्तिक अपयश व राष्ट्राचे अपयश यांत भाऊसाहेबांनीं पहिल्याची परवा न करतां, दुसऱ्याची चिंता वाहणे अवश्य होते.

पण आपल्याकडे शौर्यधैर्याच्या, वीरपरंपरेच्या, क्षात्रर्माच्या कसोऱ्या अशा पहात नाहींत. रजपूत लोक, रणांतून परत फिरावयाचें नाहीं, अशा प्रतिज्ञेनें निघत व धारातीर्थी देह टेवीत. वैयक्तिक शौर्याची व त्यागाची ती परम सीमा होय हें खरें आहे; पण थोडा वैयक्तिक कमीपणा पतकरून, हें वैभव सोडून देऊन रजपूत वीरांनी त्या त्या वेळीं माघार घेऊन, पुन्हां तयारी करून शिवछत्रपतींच्याप्रमाणें पुन्हां चढाई केली असती तर मुसलमानांचें आक्रमण कायमचे मोडून काढण्यांत पुढे मराठ्यांना जें यश आले तें आधीच रजपुताना आलें असते; आणि राजस्थानची व मग अखिल भारताची राष्ट्रीय हानि टळली असती. वैयक्तिक क्षात्रधर्माच्या अतिरिक्त कल्पनेमुळे इतके रजपूत वीर रणांत पडले, मारले गेले, कीं राजस्थान या राष्ट्राचा त्यामुळे कणाच मोडून गेला.

हा विवेक फार मोलाचा !

भाऊसाहेब किंवा हे रजपूत वीर यांचें हें कांहींसें मनोदौर्बल्य होय असें म्हटले तर वाचकांना तें अत्यंत विपरीत वाटेल. म्हणून इंद्रज या बाबतीत कसा विचार करतात तें सांगून पाहतों. पटलें तर पटेलहि. द्राफ्तगारच्या

लढाईत नेल्सन हा इंग्लिशांचा अत्यंत मोठा सेनापति कामास आला. आरमारी लढाई चालू होती; नेल्सन हा अगदी वरच्या बाजूला डेक्वर सभा राहून आज्ञा देत होता. त्याने त्या वेळीं क्राउन, इपॉलेट इत्यादि त्याच्या थोर सेनापतिपदाचीं सर्व बिरुदे अंगावर धारण केलीं होती. त्यामुळे तो सहज ओळखूं येऊन फ्रेंच गोलंदाज नेमका त्याच्यावर गोळा टाकतील अशी भीति वाटून, त्याचे सरदार त्याला विनवू लागले, कीं “महाराज, आपण एक तर हीं बिरुदे उतरून ठेवा किंवा लढाई आम्ही सांभाळतो, तिच्यावर लक्ष ठेवून आपण केदिनमध्ये बसून नुसत्या आज्ञा द्या.” पण नेल्सनने यांतलें कांहींच मान्य केले नाहीं. “हीं बिरुदे मीं भूषण म्हणून मिळविलीं आहेत आणि भूषण म्हणूनच मी ती छातीवर धारण करीन” असें त्यानें उत्तर दिलें. दुर्दैवानें त्याच्या अधिकाऱ्यांची भीति खरी ठरली. फ्रेंचांनीं त्या बिरुदावरून त्याला ओळखून त्याच्यावर नेमका गोळा टाकला आणि त्यामुळे भयंकर जखमी होऊन शेवटीं नेल्सन मृत्यु पावला. या घटनेचें वर्णन करून तिच्यावर भाष्य करतांना नेल्सनचा चरित्रकार साऊदे यानें म्हटलें आहे, “थोर पुरुषांच्या मनाला हा मोह शेवटीं वश करतोच; हें दौर्बल्य त्याच्या ठायीं शेवटीं दिसतेंच.”

नेल्सनवर साउदेने ही जी टीका केली आहे ती अतिशय वरच्या मूल्य-मापनांतून केली आहे. आपल्या राष्ट्रासाठीं प्राणाचें बलिदान करणाऱ्या थोर पुरुषांच्या मनाचें हें फार सूक्ष्मपणें केलेलें विश्लेषण आहे आणि त्यांतून दिसून आलेलें हें वैगुण्य आहे. आघाडीवर जाऊन निर्भयतेनें प्राणत्याग करणें जेथें अवश्य असेल, त्यावरच सैन्याचें चैतन्य व अंतिम यश अवलंबून असेल, तेथें तें करणें अवश्यच आहे. तेथें माघार घ्यावी असे कोणीच म्हणणार नाहीं. पण कांहीं प्रसंग असे येतात, कीं याच्या उलट धोरण ठेवणें विजयाच्या दृष्टीनें अवश्य असतें. पण कित्येक थोर पुरुषांच्या प्रकृतीला तें मानवत नाहीं; त्यांना यांत कमीपणा वाटतो. पण राष्ट्रासाठीं, अंतिम यशासाठीं तो पत्करणें अवश्य असतें. तेथें आत्मार्पण हें व्यक्तीच्या यशाला पोषक, पण राष्ट्राच्या

हिताला मारक असतें. तरीहि जे थोर पुरुष हा विवेक न करतां आत्मबलिदान करतात ते प्राणाचा त्याग करतात; पण स्वयंशाचा, स्वकीर्तीचा करीत नाहीत. एरवीं हें युक्तच आहे. पण त्या यशाचा त्याग करून राष्ट्राचें यश वाढविलें पाहिजे अशी वेळ आली असतांनाहि तसें न करणें ही कांहींशी मोहवशता आहे, तें दौर्बल्य आहे, असा साउदेचा अभिप्राय आहे. नेल्सन तीं बिरुदें उतरण्यास तयार नव्हता, खालीं केबिनमध्ये जाण्यास तयार नव्हता; कारण त्याला त्यांत स्वतःच्या कीर्तीला कलंक लागेल ही भीति वाटत होती. पण या त्याच्या कृत्यामुळेच लढाई फसण्याचा संभव होता. मग त्यामुळे इंग्लिश राष्ट्राच्या कीर्तीला कलंक लागला असता. हा विवेक न सांभाळणें हीच मोहवशता असें साउदे म्हणतो.

वैयक्तिक कीर्ति व राष्ट्राची कीर्ति यांत राष्ट्राच्या कीर्तीला वरचें स्थान देणें अवश्य होतें असें त्याचें म्हणणें आहे. त्याच अर्थानें भाऊसाहेबांच्या विषयी मी लिहिलें आहे. १६६५ सालीं जयसिंगापुढें शरणागति पतकरतांना शिवछत्रपतींनीं हा विवेक संभाळला होता. वैयक्तिक मानापमानाच्या भावनेच्या आहारीं जाऊन त्यांनीं त्या वेळीं धारातीर्थी आत्मबलिदान केलें असतें, तर राजस्थानचीच पुनरावृत्ति महाराष्ट्रांत घडून येऊन हिंदवी स्वराज्याची भाषाच संपली असती ! भाऊसाहेबांनीं तोच विवेक संभाळून, त्या वेळीं माघार घेऊन, वर्ष दोन वर्षे जरूर तर थांबून, पुन्हां चढाई केली असती तर महाराष्ट्राची एक पिढी गारद होण्याऐवजीं त्याचें आसन त्या वेळींच दिल्लीला स्थिर झालें असतें. पण भाऊसाहेबांच्या त्या मनोवृत्तीमुळे हें साधलें नाहीं.

पण ही वृत्ति हीच भारताची प्रकृति आहे ! शिवछत्रपति हे अपवाद आहेत.

जीविताची घडणूक तशी !

आपण एका राष्ट्राचे, समाजाचे, एका समूहाचे एक घटक या दृष्टीने स्वतःकडे पहावें हा संस्कार आमच्या मनावर नाहीं. या दृष्टीनें आम्ही स्वतःकडे पहात नाहीं. एक स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण व्यक्ति अशा दृष्टीनें आपण

स्वतःचा विचार करतो. आपली स्वतःची उन्नति, परिणति, पूर्णता, मोक्ष ही गोष्ट सर्वस्वी समाजनिरपेक्ष आहे, अशी आमची वाढ्यापागून वाढक्यापर्यंत भावना असते व तदनुसार आपलें वर्तन असतें. मराठ्यांनीं कुंभेरीच्या किल्ल्यास वेढा घातला होता. त्या वेळी मल्हारराव होळकरांचा मुलगा खंडेराव गोळा लागून ठार झाला. त्यामुळे भयंकर संतापून मल्हाररावाने प्रतिज्ञा केली की “सुरजमल्ल जाटाचा शिरच्छेद करीन व कुंभेरीची माती खणून यमुनेत टाकीन !”

या प्रतिज्ञेचें वर्तमान ऐकून जाट घाबरून गेला. त्या वेळीं वेढ्याच्या एका बाजूचें काम जयाप्पा शिंदे पाहात होते. त्यांच्याकडे रात्री गुप्तपणें जाऊन जाटानें त्यांच्या पायावर डोकें ठेविलें. ‘शरण आलेल्यास मरण देऊं नये’ हा धर्म आठवून जयाप्पानी त्यास अभय दिलें आणि वेढा ढिला केला. हे होळकरांना कळलें तेव्हा शिंदे व होळकर या उभयतांत आधीच वैमनस्य होतें तें विकोपाला गेलें. शिंदे-होळकरांच्या या विघाडामुळेच मराठे उत्तर हिंदुस्थानांत अनेक वेळां अपयशी झाले आणि मराठी राष्ट्राची हानि झाली. जयाप्पा ज्या धर्माला जागले तो व्यक्तिधर्म होता; समाजधर्म नव्हता. मराठी राष्ट्राचा एक घटक या दृष्टीनें ते स्वतःकडे पाहात नव्हते, तर महाराष्ट्रांतला एक जयाप्पा नांवाचा सरदार अशी त्यांची दृष्टि होती.

आज शेंकडों वर्षें आमच्या जीविताचें वळणच असें आहे; त्याची घडणच तशी झालेली आहे. आम्ही स्वकेंद्रित आहों. समाज हा आमच्या अवलोकनाचा केंद्र नाही. त्यामुळें समाज म्हणून जगण्याची विद्या आम्हांला हस्तगत करतां येत नाही. स्वार्थ, लोभ, दुष्टपणा, मत्सर यांमुळें माणूस स्वकेंद्रित होतो तें निराळें; त्यामुळें समाजाची हानि होतच असते. पण आम्ही वरच्या पायरीवर गेलों, निर्लोभ झालो तरी आमची दृष्टि अशी स्वकेंद्रित असते. आणि त्यामुळें वैयक्तिक सद्गुणांची संपादणी उत्तम करूनहि श्रेष्ठ समाजधर्म व ते सद्गुण यांचा समन्वय घालण्याची दृष्टि नसल्यामुळें आमच्या सद्गुणांतूनहि विपरीत अनर्थ निर्माण होतात. मी सांगत

आहे ती आपल्या सद्गुणांची कहाणी आहे ! दुर्गुणांमुळे समाज विघटित होणं हें नेहमीचेंच आहे; पण आपण सद्गुण म्हणून ज्यांची जोपासना करतो त्यांतूनच आपल्या समाजविमुख, आत्मकेद्रित दृष्टीमुळे अशी चमत्कारिक मूल्ये निर्माण होतात, की त्यांचा परिणाम विघातक व्हावा !

आपल्या समाजांतील कित्येक जमातींनीं भूतदयेमुळे मासाहार वर्ज्य केला. आतां भूतदया हा केवढा सद्गुण आहे ! पण आपला हा धर्म अंखिल समाज-धर्माशी मिळून कसा वसेल याचा विचार स्वप्नांतहि आमच्या मनाला शिवत नसल्यामुळे त्यांतून काय निर्माण झाले पहा ! मांसाहारी लोकांपेक्षा शाकाहारी लोक स्वतःला श्रेष्ठ समजू लागले. त्यांचा प्रथम निराळा गट व नंतर स्वतंत्र जाति झाली. इतरांना ते लोक तुच्छ लेखू लागले व दूर ठेवू लागले; आणि त्यामुळे जातिमत्सर वाढून त्यांची भूतदया विघटनेस मात्र कारण झाली ! प्राण्यांची हत्या होऊं नये या शुभ व्रतातून इतके तीव्र जातिद्वेष निर्माण झाले, कीं त्यामुळे मनुष्यहत्या होऊं लागली. याचे कारण एकच; स्वतःच्या भूतदयेच्या सामाजिक मूल्यांचा आपण विचार करीत नाहीं. वैयक्तिक व सामाजिक धर्माचा समन्वय घालण्याची दक्षता आम्ही बाळगीत नाही.

आमच्या स्वच्छतेच्या शास्त्रांत

आमच्या स्वच्छतेचें शास्त्र पाहा. आम्ही भारतीय स्वच्छतेचे भोके आहों यात शका नाही. आपल्या घरांत आपण स्वच्छता ठेवतो ती वाखाणण्याजोगी असते. खेड्यांतमुद्दां जमिनी स्वच्छ सारवलेल्या, भांडीं लखल घासलेलीं, झाडलोट आस्थेनें केलेली असें घराचें स्वरूप आपल्याला दिसतें; पण तें घरांत ! उंबरठ्याबाहेर बघा. घरांतली सर्व घाण तेथें चार फुटांवर टाकलेली असते. ती कुजत असते, तेथें दुर्गंधि येत असते; पण तो विचार घरांतल्या माणसांच्या स्वच्छतेच्या शास्त्रांत येत नाहीं. कारण ती जागा सार्वजनिक आहे. आणि सार्वजनिक जीवनांत स्वच्छता आणावी ही कल्पना आमच्या मनांत उद्भवतच नाही; तें आमच्या इतिहासांतच नाहीं.

मुंबईच्या उत्तम इमारतींतून अगदीं आजच्या घटकेलासुद्धां हें किळसवाणें दिसतें. इमारतीच्या मध्यें असलेल्या चौकांत वाटेल ती घाण टाकलेली असते. अगदीं चवथ्या, पांचव्या मजल्यावरून आमटी, वरण, निःशंकपणें खालीं ओतून देतात. शाळा-कॉलेजांतल्या कन्यका केशरचना करीत असतांना, केस स्वच्छ करीत करीत त्यांतला केरकचरा त्या चौकांत टाकीत असतात. ब्रशानें तोंड धुणारे लोक गॅलरींतच शेजारी उभे राहून, मुखाची स्वच्छता करीत असतांनाच खालीं मुखरस टाकीत असतात. ती जागा एकट्या कोणाची नाही; सर्वांची आहे. पण म्हणून ती स्वच्छ ठेवण्याची जबाबदारी सर्वांची आहे असें न मानतां तेथें घाण करण्याचा हक्क मात्र सर्वांचा आहे, अशी श्रद्धा नागरिक बाळगतात ! या इमारतींतील बिन्हाडें आंतून अगदीं स्वच्छ असतात; पण दोन बिन्हाडांना जेथें संबंध येतो, तेथें घाण सांचलेली असते. वैयक्तिक जीवन आम्ही स्वच्छ ठेवूं; पण सार्वजनिक जीवन हक्कानें घाण करूं !

कोणतेंहि कृत्य करतांना, कोणतेंहि धोरण ठरवितांना आपल्या अखिल समाजाचें चित्र डोळ्यांपुढें ठेवावें, अखिल समाजाच्या जीवनाचे आपण अंशभागी आहों ही जाणीव मनांत ठेवावी, असा संस्कार भारतीय मनावर गेल्या सातशे-आठशें वर्षांत झालेलाच नाही. ब्रिटिश राज्य येथें आल्यानंतर ही कल्पना प्रथम वातावरणांत निर्माण झाली. त्याच्या आधींच्या काळांत आपण एकमेकांशेजारीं एका भूमीवर राहात होतो इतकेंच. त्या सहवासानें आपल्यामध्ये सहजीवन, सामुदायिक जीवन निर्माण झालें नव्हतें. याचें कारण असें, कीं धर्म, राजकारण इत्यादि सामाजिक जीवनाच्या भिन्न क्षेत्रांतील भारतीयांचें तत्त्वज्ञानच सर्व व्यक्तीवादी होतें. धर्मांमध्ये मोक्ष हें आमचें अंतिम प्राप्तव्य होतें. त्या मोक्षधर्माला व्यक्तीच्या त्यागाची, संयमाची, तपश्चर्येची अत्यंत आवश्यकता असते. पण सामाजिक गुणांची त्याला काडी-इतकीहि जरूर नाही. मोक्ष हा प्रत्येक व्यक्तीनें स्वतंत्रपणें मिळवावयाचा असतो. त्यासाठीं संघटनेची मुळीच आवश्यकता नाही. पांचपंचवीस, पांचशें,

हजार असे लोक एकत्र येऊन मोक्षधर्म साध्य करावयाचा नसतो; ते अगदीं एकट्याचें, अगदीं वैयक्तिक कार्य आहे. त्यामुळे आपले सर्व निकष, सर्व मूल्यमापन तसें होऊन बसलें आहे.

स्त्रीपुत्र, आसइष्ट हें मोक्षाच्या आड येतात असें वाटतांच त्यांचा संबंध तोडावा, त्यांच्याविषयी उदासीन व्हावें असें येथले धर्मधुरीण शिकवूं लागले. कोणतेंहि कृत्य करतांना कुटुंबहित दृष्टीसमोर ठेवावें हेसुद्धा जेथें मान्य नाहीं किंवा तसें न करण्यांतच जेथें भूषण मानलें जातें, तेथें समाजहित दृष्टीपुढें ठेवण्याची जाणीव कशी निर्माण होणार ? राजकारणांतहि हेंच झालें. आजहि कोणी कोणी जुन्या काळाचें अभिमानानें वर्णन करतात, कीं आमची ग्राम-व्यवस्था अशी स्वयंपूर्ण होती कीं तिकडे राज्यकारभारांत कसल्याहि उलथापालथी होवोत, शेतांत नांगर धरणाच्या शेतकऱ्याला त्याची दखल नसे. पहिलें राज्य जावो, दुसरें येवो, राजा स्वकीय असो, परकीय असो, आमच्या शेतकऱ्याच्या व त्याच्या भोंवतालें असणाऱ्या कुंभार, लोहार, साळी, माळी, सोनार यांच्या जीवनाशीं त्याचा कसलाहि संबंध येत नसे. याचा अर्थ असा, कीं आमच्या वैयक्तिक जीवनाच्या आंखणीत सार्वजनिक जीवनाच्या विचाराला स्थान नव्हतें; इतकेंच नव्हे, तर तसें नसण्यांत आपण भूषण मानीत होतो. सांघिक जीवनाच्या गुणांची कमतरता

वैयक्तिक जीवनांत परमोच्च बिंदु गांठण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगी असतांना सांघिक जीवनांत आम्ही सर्वत्र नामोहरम होतो ही दुःखद स्थिति म्हणजे आपल्या पूर्वीच्या तत्त्वज्ञानाचा परिपाक आहे. गेल्या शंभर वर्षांत ही स्थिति पुष्कळच सुधारली आहे; पण अजूनहि आपल्या अनेक योजनांत आपल्याला जें अपयश येत आहे त्याचें पंडितांच्या मते प्रधान कारण असे की योजना कार्यवाहीत येत असतांना अखिल भारतीय प्रपंचाची दृष्टि कार्यकर्त्यांच्या अवलोकनांत नसते. स्वातंत्र्यानंतर प्रारंभीच आखलेल्या प्रांत-विकासयोजनांवर टीका करतांना डॉ. ग्यानचंद यांनीं भिन्न प्रांतांत भिन्न कार्याकर्त्यांत, योजनेच्या भिन्न विभागांत सहकार्य नाहीं, एकसूत्रता नाहीं,

परस्परसंगति नाही, अंतिम साध्याविषयी एकवाक्यता नाही, याच दोषावर सारखा भर दिला आहे. एके ठिकाणी तर त्यांनीं म्हटलें आहे, कीं भिन्न खात्यांत एकसूत्रता व सहकार्य घडवून आणण्यासाठीं एक समिति नेमण्यांत आली होती तिच्या कामांतच सुसंगति नव्हती !

कार्याचें धोरण आखतांना अखिल भारताचें चित्र कोणच्याच डोळ्यांपुढें नसतें, हा ग्यानचंद यांचा मुख्य आरोप आहे. आणि या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिताना पंडित जवाहरलालजींनीं आणखी पुढें जाऊन सांगितलें आहे, कीं केंद्र व प्रांत यांच्यांत आणि प्रांतांप्रांतांत सहकार्य व एकवाक्यता नाही एवढेंच नव्हे, तर एका प्रांताच्या भिन्न खात्यांतहि सहकार्य दिसत नाही ! येथें एक गोष्ट मुद्दाम निदर्शनास आणावयाची आहे ती ही, कीं आळस, अनभ्यास, अज्ञान, नालायकी, कर्तृत्वशून्यता इत्यादि दुर्गुण वरील अपयशः कारण झालेले आहेतच; पण एवढ्या प्रचंड योजनेत प्रत्येक प्रांतांत कार्यनिपुण, दक्ष, तंत्रविशारद असे कार्यकर्तेहि होते व आहेत. पण सांघिक जीवनाच्या गुणांची कमतरता त्यांच्या ठायीहि असल्यामुळें आपल्या बहुतेक योजना कोसळून पडत आहेत !

‘ क्रिकेट हें आपल्या जीवनाचें प्रतिचित्र आहे ’ असें मीं म्हटलें तें या अर्थानें. वैयक्तिक गुणांच्या दृष्टीनें कार्यनिपुण, क्रीडाकुशल असलेले, विख्यात असे खेळाडू एकत्र येऊनहि आपल्याला अपयश येतें ! कारण, अकरा लोकांची शक्ति एकाच्या अकरापट करण्याची विद्या आपल्याजवळ नाही ! आपण एकमेकांच्या सान्निध्यांत आलो की अपूर्णाकांचा गुणाकार तयार होतो. आणि हें कशाचें निदर्शक ?

या ठिकाणीं एक गमतीचा विचार मनांत येतो. अलंकारिक अर्थापुरता का होईना, पण तो खरा आहे असें वाटतें. आपल्या हॉकीच्या खेळाकडे दृष्टि टाकून पहा. या खेळाच्या संघानें गेल्या पंचवीस वर्षांत सारखे विजय मिळविले आहेत. जर्मनी, इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स इत्यादि सर्व देशांत तो

अजिंक्य ठरला आहे. तेव्हां साधिक जीवन कसें असावे याचा ' भारतीय हॉकी संघ ' हा उत्कृष्ट आदर्श आहे. पण या. हॉकीच्या खेळाची व त्या संघाची भारतीय लोक कितपत दखल घेतात ? क्रिकेटच्या तुलनेनें कितपत घेतात ? शाळा-कॉलेजांत त्याची उपेक्षाच असते. क्रिकेटसारखे त्याचे मोठे सामनेहि होत नाहीत. कारण, समाजाला त्याची गोडी नाही आणि सरकारलाहि त्याचें फारसें सोयरसुतक नाही. परवां हेलिसिंकीला विजय मिळविणाऱ्या संघाजवळ मायदेशीं परत येण्यापुरता पैसा नव्हता ! प्रत्येक देशांत सामने करून त्यावर पैसा मिळवून त्यांना परत यावे लागले.

हा केवळ योगायोग असेल; आपण मुद्दाम, हेतुपूर्वक असें केलें असें मी म्हणत नाही. पण हा योगायोग कशाचा निदर्शक आहे ? व्यक्तिगत प्राविण्यानें संपन्न असूनहि संघविद्या नसल्यामुळे ज्या क्रिकेटमध्ये जगाच्या आखाड्यांत एकदाहि विजय मिळवितां आला नाही त्याच्यासाठी आपण जीव टाकतो ! आणि वैयक्तिक प्राविण्याच्या जोडीला सांघिक खेळाला अवश्य त्या गुणाची जोपासना करून, ज्या हॉकीनें अखंड दोन तपें सर्व लहानथोर राष्ट्रांचा पराभव करून, आंतरराष्ट्रीय ऑलिंपिक क्रीडास्पर्धांत भारताचें नांव उजळून टाकलें आहे, त्याविषयी आपण पूर्णपणें उदासीन आहों ! त्याची आपण पूर्ण उपेक्षा करतो. योगायोगानें का होईना, पण सध्यां असें घडतें आहे, कीं आपल्याला क्रिकेटच्या संघांत दिसणारें स्वतःचें प्रतिबिंब हॉकीच्या खेळांत दिसणाऱ्या प्रतिबिंबापेक्षां जास्त प्रिय, जास्त आकर्षक वाटतें !

नोव्हेंबर १९५३

४. संतांच्या कार्याचें नवें मूल्यमापन

राजवाडेमताचा प्रभाव

गेल्या शतकाच्या शेवटच्या चतुर्थीत आपल्या जुन्या इतिहासांतील इतर अनेक घटनांप्रमाणे महाराष्ट्रांतील साधुसंतांच्या चळवळीचीहि ऐतिहासिक चिकित्सा होऊं लागली आणि आपण तिचें नव्यानें मूल्यमापन करूं लागलों. राजारामशास्त्री भागवत, न्यायमूर्ति रानडे, लोकमान्य टिळक, ह. भ. प. पांगारकर, इतिहासकार्य वि. का. राजवाडे या सर्व थोर पंडितांनीं आपापल्या-परी या महत्त्वाच्या चर्चेत भाग घेऊन संतांच्या चळवळीचें समालोचन केलें आहे. त्यांत त्या वेळीं राजवाडे यांनीं प्रतिपादन केलेलें मत इतरांच्यापेक्षा प्रभावी ठरून त्या वेळच्या सुशिक्षित महाराष्ट्रीयानां तेंच दीर्घकाळ मान्यता पावले होते. राजवाडे यांच्या मते ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम इत्यादि भागवतधर्मी संतांनीं आपल्या समाजाच्या ऐहिक उत्कर्षाची कमलीहि चिता केली नाहीं. प्रत्येक नागरिकाच्या शिरावर राष्ट्रीय प्रपंचाची जबाबदारी असते याची त्यांना दखलहि नव्हती. इस्लामी आक्रमणाचें महाभयंकर संकट आमच्या देशावर कोसळत होतें आणि हिंदुधर्म व हिंदुजाति या संकटांत समूळ नष्ट होतात कीं काय असा प्रसंग येऊन ठेपला होता. तरी त्या आक्रमणाचा प्रतिकार करण्याचा, आपला देश त्यांतून सोडविण्याचा संतांनीं यत्किंचितहि प्रयत्न केला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्या काळीं येथल्या समाजांत निवृत्तिधर्माचा प्रसार करून त्याला हतबल करून ठेविलें. संसार क्षणभंगुर आहे, स्त्रीपुरुष आपले शत्रु आहेत, विठ्ठल हा एकच आपला सखा आहे, त्याचें अहोरात्र भजन-कीर्तन आपण केलें, वासना नष्ट करून टाकल्या, ऐहिकाविषयी उदासीनता अंगीं बाणविली तरच आपल्याला मोक्ष मिळेल व या भवसागरांतून आपण तरून जाऊं. भोंवतालच्या जगांत कसल्याहि बऱ्यावाईट घटना घडत असल्या तरी त्यांत आपण मन घालूं नये; त्याविषयींचे राग-द्वेष, हर्ष-खेद आपण आपल्या चित्तांत उठूं देऊं नयेत; कारण या हर्षखेदांच्या द्वंद्वामुळेच माणूस संसारांत बद्ध होतो, जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत

सांपडतो, व मोक्षाला आंचवतो. या शिकवणीमुळें महाराष्ट्रीय समाज इह-विमुख झाला आणि तीनशें वर्षें पारतंत्र्याच्या घोर नरकांत पिचत राहिला. त्यांदून समर्थांच्या तेजस्वी संदेशामुळें तो बाहेर पडला. समर्थांनीं त्याला प्रपंचाचें महत्त्व पटवून दिलें; प्रवृत्तिधर्माची दीक्षा दिली; पराक्रम, शत्रूचा पराजय, थोर आकांक्षा, स्वराज्य, स्वातंत्र्य यांचांचून मोक्षधर्माला मुळींच अर्थ नाहीं असा उपदेश केला आणि त्याचा उत्तम परिणाम होऊन शिवछत्रपतींचा उदय झाला व महाराष्ट्रांत स्वराज्याची संस्थापना झाली. आठदहा वर्षांपूर्वीपर्यंत राजवाडे यांचें हेंच मूल्यपान महाराष्ट्रांतील सुशिक्षितवर्गांनें स्वीकारलेलें होतें.

नवें मूल्यमापन

पण गेलीं कांहीं वर्षें या विषयाची-संतांच्या कार्याची-नव्यानें चर्चा होऊं लागली आहे. आणि आतां राजवाडे यांच्या अगदीं उलट असें मत प्रस्थापित होऊं पाहात आहे. संत निवृत्तिवादी होते हे नव्या अभ्यासकाना मुळींच मान्य नाहीं. उलट त्यांनीं स्वधर्म व स्वभाषा याचा अभिमान जागृत करून महाराष्ट्राला इस्लामी, आक्रमणापासून मुक्त केलें आहे; मराठ्यांचा उदय, स्वराज्याची स्थापना हें त्यांच्याच उपदेशाचें फल असून रामदासांच्या शिकवणुकीचा तिच्याशीं कांहीं संबंध नाहीं असें नवें मत आहे. कांहींच्या मते रामदासांनीं राजकारण केलेंच नाहीं, तर दुसरें काहीं म्हणतात कीं त्यांचें राजकारण ब्राह्मणक्षत्रियादि वरिष्ठ वर्गापुरतें स्वार्थी, प्रतिगामी व समाजाला हानिकारक असें होतें. प्रा. न. र. फाटक, बा. रं. सुंठणकर व प्रा. गं. बा. सरदार हीं नांवें या नव्या पंडितांत प्रामुख्यानें दिमतात. यांचीं मते परस्परांपासून खूपच भिन्न आहेत; पण संत निवृत्तिवादी होते या राजवाड्यांच्या मतावर सर्वांनींच प्रखर हल्ला केला आहे. या तीनहि पंडितांच्या मते, संतांना निवृत्तिवादी म्हणणें अगदीं हास्यास्पद आहे. ते पूर्ण प्रवृत्तिवादी होते. त्यांनीं प्रवृत्तिधर्माचाच प्रसार केला आणि मराठ्यांचा उदय हें त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचें व श्रमांचेंच फल होय. संत-चळवळीचें हें जें

नव्यानें मूल्यमापन झाले आहे त्याचा आणि विशेषतः प्रवृत्ति-निवृत्तिवादाचा या लेखांत विचार करावयाचा आहे.

ज्ञानेश्वरी-आक्रमण प्रतिकारार्थ

प्रा. न. र फाटक यांचें ' श्रीज्ञानेश्वर, वाङ्मय आणि कार्य ' हें पुस्तक गेल्या वर्षीच प्रसिद्ध झालें आहे. त्याच्या आधीं एकनाथ व रामदास यांच्या कार्याविषयी त्यांनीं अशींच पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं आहेत. पडिल्या पुस्तकांत त्यांनीं ज्ञानेश्वरांच्या कार्याविषयी अगदीं नवीं, अगदीं स्वतंत्र अशीं मते मांडलीं आहेत. त्यांच्या मते, इस्लामी आक्रमणाचें आगामी संकट ओळखून तें निवारण्याचा हेतु मनांत धरूनच त्यांनीं आपल्या गीता-टीकेची रचना केली आहे. इ. स. १२९० या वर्षी त्यांनीं ' ज्ञानेश्वरी ' लिहिली आणि १२९६ सालीं समाधि घेऊन या लोकाचा त्याग केला. या काळापर्यंत इस्लामी आक्रमण उत्तरेत पूर्ण झालें होतें, आणि दक्षिणेंतहि व्यापार, धर्म-प्रसार या निमित्तांनीं मुसलमानांचा संचार, यापूर्वीच्या एकदोन शतकांत होत असल्याचे स्पष्ट दिसून येतें. अशा स्थितीत देवाधर्माच्या स्थितीचें सतत चिंतन करणाऱ्या ज्ञानेश्वरांना या आक्रमणाची जाणीवमुद्रां नव्हती अशी कल्पना उराशीं वाळगणें हें, फाटकांच्या मते, दुराराध्य दुर्विदग्धतेलेरीज इतर रीतीनें साधणार नाहीं. आतांपर्यंतचें रूढ मत असें होतें, कीं ज्ञानेश्वरांच्या काळापर्यंत इस्लामचा दक्षिणेंत संबंध आला नव्हता; आणि त्यामुळेच ज्ञानेश्वरीत त्याचा अप्रत्यक्षपणेंमुद्रा उल्लेख सापडत नाहीं. यामुळें फाटकांच्या या नव्या मतावर कांहीं अभ्यासकांनीं टीका केली. पण शालेय पुस्तकापलीकडे त्यांच्या इतिहासाच्या अध्ययनाची मजल गेलेली नसल्यामुळें त्यांनीं ती टीका करणें साहजिक आहे असें म्हणून फाटकांनीं या अभ्यासकांची हेदाळणी केली आहे. आणि इस्लामी आक्रमणाला तोंड देण्यासाठींच भागवतधर्माचा उदय झाला, त्याच्या प्रतिकारासाठीं, त्या संकटांतून महाराष्ट्राला मुक्त करण्यासाठींच ज्ञानेश्वरांनीं आपली गीता टीका लिहिली असें आपलें मत फाटकांनीं ठांसून मांडलें आहे.

इस्लामी आक्रमणाचा प्रतिकार करण्याची जी सिद्धता ज्ञानेश्वरांनीं केली

तिचे स्वरूप काय होतें, असा यापुढें प्रश्न येतो. त्यांनी राजकारण तर केलें नाहीं, संघटनाहि उभारली नाहीं, मग प्रतिकार कसा केला ? प्रा. फाटक म्हणतात, देवाधर्माची भक्ति हेंच ज्ञानेश्वराचें इस्लामी आक्रमणाला उत्तर होतें. उत्तरेंतील घडामोडींवरून इस्लामपुढें रणांगणांतील शौर्य-धैर्य चालत नाहीं हें त्यांच्या ध्यानांत आलें होतें. तलवारीनें हिंदूंची एकजूट घडवून आणण्यास अवसर नव्हता. म्हणून शस्त्राचा मार्ग सोडून देऊन लोकांत धर्म-जागृति करणें या उपायाचा त्यांनीं अवलंब केला. प्राचीन काळांत रामचंद्र, पांडव यांना व अर्वाचीन काळात महात्माजीना हाच मार्ग स्वीकारावा लागला होता. आपला काळ ओळखून श्रीज्ञानेश्वरांनीं तेंच केलें. इस्लामचें आक्रमण देवाधर्मावर होतें. तेव्हां त्याची भक्ति लोकांत दृढमूल करणें हाच त्यावर उपाय होता. (‘ ज्ञानेश्वर, वाङ्मय आणि कार्य.’ पृ. २२-२६.)

भागवतधर्माच्या प्रसारामुळे, प्रा. फाटकांच्या मतें, इस्लामी आक्रमणाच्या प्रतिकाराची सिद्धता दोन प्रकारांनीं झाली. त्यापूर्वीं महाराष्ट्रांत अनेक क्षुद्र दैवतांची उपासना चालू होती. अनेक पंथ निर्माण झाले होते. त्या दैवतांचें व पंथांचें स्वरूपहि अगदीं हीन होते. त्यामुळे सर्व समाज विगलित, विस्कळित व असंघटित होऊन गेला होता. अशा समाजांत, सर्वांचा एक देव विठ्ठल, व सर्वांचा एक धर्म म्हणजे भागवतधर्म अशा उपदेशामुळे संघटना निर्माण झाली. त्याचबरोबर परमार्थक्षेत्रांत कसलीहि जातीय उच्चनीचता सतांनीं निषिद्ध मानल्यामुळे ही संघटना दृढ झाली. प्रतिकाराचें दुसरें साधन म्हणजे सद्गुणांची जोपासना हें होय. कोणत्याहि ध्येयसिद्धीसाठीं समाजांत निग्रह, संयम, औदार्य, भूतदया, निःस्वार्थी वृत्ति, त्याग, निष्ठा, इत्यादि उच्च प्रकारचे गुण अवश्य असतात. मग तें ध्येय धार्मिक असो, सामाजिक असो किंवा राजकीय असो. त्या काळीं हिंदु समाजांत या थोर गुणांचा लोप झाला होता. देहाचें सुख, स्वतःची कीर्ति, विलासी सुखें देणारीं व्रत-वैकल्यें, यांतच सर्व लोक दंग झाले होते. म्हणजे समाजधारणेल्या पोषक असे गुण समाजांतून नाहींसे झाले होते. हे गुण निर्माण व्हावे म्हणून श्रीज्ञाने-

श्वरांनी साध्या परमार्थाच्या भाषेत लोकांना उपदेश केला. त्यांत त्यांनी वैराग्याचर भर दिला हें खरे, पण कोणत्याहि ध्येयसिद्धीला वैराग्य अवश्यच असतें. अन्नवस्त्र, शरीरसुखें याविषयी ध्येयवादी नेहमीं उदासीनच असतो. अर्वाचीन क्रांतिभारकांच्या चरित्रांवरून हेंच दिसेल. युरोपांत मार्क्स, मॅझिनी, लेनिन इत्यादि नेत्यांना अशा तऱ्हेचें ध्येयवादाचें तत्त्वज्ञान निर्माण करूनच लोकोद्धार करावा लागला. ज्ञानेश्वरांच्यापुढें तेंच कार्य होतें. निवृत्तिनाथाचे गुरु गहिनीनाथ यांना सर्व जग कलीच्या संकटांत सांपडलेलें दिसले, त्यांना दया आली व या कलियुगाच्या संकटांतून जगाला सोडविण्याची त्यांनीं शिष्याला, निवृत्तिनाथांना आज्ञा केली. तेव्हां त्यांनीं हें कार्य आपले शिष्य ज्ञानेश्वर यांचेकडून करविलें अशी आख्यायिका आहे. प्रा. फाटकांच्या मतें या ठिकाणी जग म्हणजे महाराष्ट्र व कलियुग म्हणजे इस्लामी आक्रमण होय. या संकटाच्या प्रतिकारार्थ त्यांनीं समाजाला निरपेक्षपणें लोकसेवा करण्याची शिकवण दिली. कर्मयोग तो हाच, प्रवृत्तिधर्म तो हाच; याचाच उपदेश आपल्या गीता-टीकेंत ज्ञानेश्वरांनीं केला, आणि त्यांचाच योग्य काळीं परिपाक होऊन मराठी राज्याचा उदय झाला व इस्लामी आक्रमणाला पायबंद बसला.

आतांपर्यंतच्या ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासकांना ज्ञानेश्वरीमध्ये समाजसंघटना, ऐहिक वैभवाच्या आकांक्षा, स्वातंत्र्याची तळमळ, परकीयांच्या आक्रमणाचा प्रतिकार करण्याची शिकवण यापैकीं कांहींच कोठें दिसलें नव्हतें. अत्रत्यक्षपणें, दूरान्वयानेंसुद्धां असले विषय ज्ञानेश्वरींत असतील अशी शंका त्यांना आली नव्हती. असें असतांना प्रा. न. र. फाटकांनीं इतक्या आत्मविश्वासानें वरील सिद्धान्त मांडतांच सर्वच वाचकांना आश्चर्य वाटलें, आणि ज्ञानेश्वरींतल्या कोणत्या विवेचनांत हा संदेश सांपडतो अशी पृच्छा त्यांच्या मनांत साहजिकच आली. त्यांच्या समाधानासाठीं फाटकांनीं आपलें संशोधन पुढीलप्रमाणें प्रकट केलें आहे : गीतेमध्ये तीन ठिकाणीं स्वधर्माचें विवेचन आलें आहे. तिसऱ्या अध्यायांत यज्ञाची महती सांगितली

आहे. तेथे यज्ञ या शब्दाचा ज्ञानेश्वरांनीं, वर्णाश्रमधर्म प्रमाणें मनुष्याला प्राप्त झालेलें स्वकर्म म्हणजे त्याचा स्वधर्म असा अर्थ केला आहे. त्याच अध्यायातील ३५ वा श्लोक—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधन श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

असा आहे. आणि पुढें १८ व्या अध्यायांत ४७ व्या श्लोकांत अशाच तऱ्हेनें स्वभावानियत कर्मांची म्हणजे स्वधर्मांची महती गीतेनें गाडली आहे. या तीन ठिकाणीं ज्ञानेश्वरांनीं जें भाष्य केलें आहे त्यांत, फाटकाच्या मते, ज्ञानेश्वराचा स्वातंत्र्याचा, संघटनेचा व ऐहिक उत्कर्षाचा संदेश आहे.

गीतेतील तिसऱ्या अध्यायातील अकराव्या श्लोकावर टीका करतांना ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे कीं, 'या स्वधर्माचें आचरण तुम्ही कराल तर तुमचा योगक्षेम उत्तम चालेल, जें जें करूं म्हणाल तें तें सिद्धीस जाईल, तुमच्या सर्व आकांक्षा तृप्त होतील आणि तुम्ही वाचासिद्धी पावाल, आज्ञापक होआल. ' 'आज्ञापक होआल' याचा अर्थ, तुम्ही स्वतंत्र व्हाल, परकीय आक्रमाणांतून मुक्त व्हाल, दुसऱ्यांना आज्ञा करण्याचें म्हणजेच त्यांच्यावर राज्य करण्याचें सामर्थ्य तुम्हांस येईल, असा करून, यांतच ज्ञानेश्वरांनीं इस्लामी आक्रमाणापासून मुक्तता करून घेण्याचा उपाय सांगितला आहे असें फाटक म्हणतात. गीता ३-१२ या श्लोकावरील ज्ञानदेवाच्या टीकेचाहि त्यांनीं असाच अर्थ लाविला आहे. स्वधर्म लोपला तर सर्व सुखाचा आधारच गेला. 'तैसी निजवृत्ति जेय सांडे, तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे ।' याचा अर्थ, फाटकांच्या मते असा कीं, तुम्हीं जर स्वकर्म सोडलें तर तुमचें स्वातंत्र्य म्हणजे राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट होईल. फाटक म्हणतात, एका बाजूस स्वधर्मनिष्ठांचें स्वातंत्र्य व प्रभुत्वाचें वैभव, आणि दुसऱ्या बाजूस स्वधर्म-भ्रष्टांचें स्वातंत्र्यहीन दैन्य अशी जी उद्बोधक चित्रे ज्ञानेश्वरांनीं रेखाटली आहेत, तीं त्यांच्या स्वजनोत्कर्षाच्या आकांक्षांचीं दर्शक आहेत. देशांतील

जनतेने स्वधर्मानिष्ठेच्या बळावर स्वतंत्र, संपन्न व पराक्रमी व्हावे, जनतेमध्ये कसलीहि उणीव राहू नये, ही ज्ञानेश्वराची आकांक्षा यांपैकी एका चित्रांत असंदिग्ध रीतीने उमटली आहे. ज्ञानेश्वरांच्या स्वधर्म, स्वकर्म, विहितकर्म या शब्दांचा अर्थ ब्राह्मण, क्षत्रिय इत्यादि वर्णांची व जातींची जन्माने प्राप्त झालेलीं कर्मे, त्यांचे स्मृतिप्रणीत उद्योग असा आहे, हे मान्य करून फाटक म्हणतात की, तरीसुद्धा निजवृत्ति किंवा स्वधर्म या शब्दाचा अर्थ जास्त व्यापक आहे. यासाठी त्यांनी गीता अध्याय १८, श्लोक ४७, ४८ यांवरील ज्ञानेश्वरांच्या टीकेचा हवाला दिला आहे. “स्वधर्मासाठी मरण आले तरी ते परधर्मस्वीकाराहून श्रेयस्कर, हा अभिमान माणसांचे स्वातंत्र्य टिकविण्यास समर्थ ठरतो. स्वातंत्र्य गमावून परवशतेच्या जीवन्मृतावस्थेत राहाण्यापेक्षा स्वधर्मातले मरणसुद्धा उत्तम. निजवृत्ति लोपल्याने ज्या दुर्भाग्याचे धनी व्हावे लागते त्याचा विचार केल्यास, त्या निजवृत्तीत स्वधर्मानिमित्त मरणाचे आनंदाने स्वागत करणाऱ्या कडव्या अभिमानाची धार असल्याविषयी शंका राहाणार नाही.” (उक्त ग्रंथ पृ. १०२-१०५) असा ज्ञानेश्वरांच्या टीकेचा उज्ज्वल अर्थ करून फाटक म्हणतात, आम्ही ही ओढाताण केलेली नाही. हा अगदी सरळ अर्थ आहे. तरी ज्यांना ओढाताण म्हणावयाचे असेल त्यांना कोण प्रतिबंध करणार ?

ज्ञानेश्वरीतल्या ओव्यांचा मागला-पुढला संदर्भ पाहिला तर खुद्द ज्ञानेश्वरच ही ओढाताण आहे, अशी तक्रार करतील असे वाटते. स्वधर्माचे ज्ञानेश्वरांनी काय स्पष्टीकरण केले आहे ते पहा : ‘ऐसे समस्त भोगरहित, होआल गुम्ही अनार्त, जरी स्वधर्मनिरत, होआल बापा । (ज्ञानेश्वरी, ३-१०) असे म्हणून हा स्वधर्म कोणता ते ज्ञानेश्वरांनी पुढील ओव्यांत सांगितले आहे : ‘अग्निमुखी हवन, न करील देवतापूजन, प्राप्तवेळें भोजन, ब्राह्मणाचे ॥ विमुख होईल गुरुभक्ति, आदर न करील अतिथि, संतोष नेदील ज्ञाती, आपुलीये ॥ ऐसा स्वधर्मक्रियारहित, आथिलेपणें प्रमत्तु, केवल भोगासक्त, होईल जो ॥ तथा मग अपावो थोर आहे, जेणें तें हातींचें सकळ जाये, देख

प्रातः न लाहे, भोगा भोगू ॥' (ज्ञानेश्वरी, १०५, ६, ७.) या स्पष्टीकरणावरून असें दिसेल कीं, पूजा, वैश्वदेव, ब्राह्मणभोजन, गुरुभक्ति, अतीथिसत्कार हा तो स्वधर्म होय. फाटकांच्या मते ज्ञानेश्वरांनीं इस्लामी आक्रमणाच्या प्रतिकाराची जी सिद्धता केली ती ही होय. पुन्हां ओवी १२० मध्ये ज्ञानेश्वरांनीं गुरुपूजा, अग्निपूजा, ब्राह्मणपूजा, श्राद्धपक्ष हाच स्वधर्माचा अर्थ सांगिला आहे. पुढें गीता ३-३५ या श्लोकावर टीका करतांना ' स्वधर्मे निधनं श्रेयः ' या सर्वाधारभूत वचनावर ज्ञानेश्वरांनीं भाष्य केलें आहे, तें तरी काय दर्शवितें ? शूद्राच्या घरीं उत्तम पकानें असलीं तरी ब्राह्मणानें तीं खाणें हें ज्याप्रमाणें अयुक्त, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचा स्वधर्म म्हणजे जन्मानें ठरलेला व्यवसाय कितीहि चांगला असला तरी त्याचा आपण स्वीकार करणें अयुक्त होय. या टीकेवरून त्यांना वर्णसंकराची काळजी होती एवढेंच दिसतें. कडव्या अभिमानाची धार त्यांत कोठून येणार ? ब्राह्मणभोजन, वैश्वदेव, श्राद्धपक्ष हीच इस्लामच्या आक्रमणाविरुद्ध तयारी असली तर मग ज्ञानेश्वरांनी ती उपदेशिली होती हें फाटकांचें मत मान्य करावें लागेल. पण ज्ञानेश्वरांनीं पुढील एका ओवीत म्हटलें आहे कीं, यामुळें परत्री-परलोकीं परमसुखाची प्राप्ति होईल ! आतां या असल्या स्वधर्माचरणानें जर परकीय आक्रमण टळतें असें मानलें तर तें आपल्या देशावर केव्हांच यावयास नको होतें. कारण ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वीं, त्यांच्या काळीं, त्यांच्यानंतर, स्वराज्यापूर्वीं व स्वराज्यानंतरहि हा स्वधर्म सर्वच लोक पाळीत होते व आहेत.

वास्तविक स्वधर्म म्हणजे ज्याच्या त्याच्या जातीचा किंवा वर्णाचा व्यवसाय, जन्मप्राप्त उद्योग आणि पूजा, ब्राह्मणभोजन, गुरुभक्ति इ. सदाचार यापेक्षां निराळें असें ज्ञानेश्वरांना कांहींही अभिप्रेत नाहीं. पण तसें तें अभिप्रेत आहे, त्यांच्या स्वधर्म शब्दाचा अर्थ याहून जास्त व्यापक आहे असें फाटकांना आप्रधानें म्हणावयाचें आहे. आणि तेवढ्यासाठीं त्यांनीं गीता अध्याय १८, श्लोक ४७, ४८ यांवरील ज्ञानदेवांच्या टीकेचा आधार दिला आहे. पण यामुळें त्यांचें प्रतिपादन जास्तच गोत्यांत आलें

आहे. कारण या टीकेंत स्वधर्म शब्दाचा अर्थ तिसऱ्या अध्यायांतील अर्थापेक्षां कांहीं निराळा आहे जास्त व्यापक आहे, असा संशयसुद्धा येत नाही. तसा व्यापक अर्थ नाही, स्वधर्म म्हणजे जन्मप्राप्त कर्म एवढाच अर्थ आहे, हें स्वतः ज्ञानेशांनीं त्यापूर्वींच्या ओव्यांत स्पष्ट केलें आहे. 'ऐसेसी गा पार्था, हे चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, करूं आतां कर्मपंथा, य.चिया रूप.' (ज्ञानेश्वरी, १८, ८२३.) 'भिन्न वर्णांच्या विहित कर्मांचें स्पर्शकरण करतों' असें म्हणून व्यापक अर्थ कसलाहि नाही हें ज्ञानेश्वरांनीं निखून सांगितलें आहे त्यानंतर या स्वधर्माच्या आचरणानें फल काय मिळेल तेहि त्यांनीं सांगून टाकिलें आहे. जन्मानें आलेलीं कर्मे ईश्वरार्पण बुद्धीनें करणारा जो स्वधर्मनिष्ठ मनुष्य त्याला वैराग्य प्राप्त होतें, ईश्वराचा ध्यास लागतो व हें सर्व जग ओकारीसारखें किळसवाणें वाटूं लागतें. (ईश्वराचेनि वेधवशें, हें सर्वहि नावडे, जैसैं वांत होय) (१८-१९) जग ओकारीसारखें वाटूं लागल्यावर भग परकीय आक्रमणाच्या प्रतिकाराचा उत्साह किती रहाणार? स्वधर्माचरण केलें नाही तर जग ओकारीसारखें होतें असें ज्ञानेश्वर म्हणत नाहीत. तो धर्म एकनिष्ठेनें पाळला म्हणजे तशी वृत्ति होते, असें त्यांचें म्हणणें आहे. स्वधर्म शब्दाचा ज्ञानेश्वरांच्या मनांत व्यापक अर्थ आहे, हें सिद्ध करण्यासाठीं फाटकांनीं हा आधार कशासाठीं दिला तें कळत नाही. हें विवेचन त्यांनीं बेसावधपणें केलेलें असावें, किंवा संतांवरील अनन्यप्रेमामुळें असें चुकीचें लिहिण्यास हरकत नाही असें त्यांचें प्रामाणिक मत असावें.

ज्ञानेश्वरींतील जीं वचनें फाटकांनीं अवतरून दिलीं त्यांचा विचार झाला. आतां त्यांच्या इतर विधानांचा परामर्श ध्यावयाचा आहे. इस्लामच्या आक्रमणास तोंड देण्यासाठीं शस्त्रसंघटना करण्याऐवजीं ज्ञानेश्वरादि संतांनीं भक्ति, वैराग्य, अहिंसा यांचा उपदेश कां केला असा कोणी प्रश्न विचारील. फाटकाचें ह्याला उत्तर काय तें वर दिलेंच आहे. त्यांच्या मते रणांगणांतील शौर्यधैर्याचा प्रभाव इस्लामपुढें चालत नाही, शस्त्रांच्या सामर्थ्याला इस्लाम भीक मालीत नाही, असें उत्तरेंतील अनुभवावरून संतांच्या, विशेषतः श्रीज्ञानेश्वरांच्या

ध्यानांत आलें; म्हणून लोकजागृतीचा हा नवा उपाय त्यांना स्वीकारावा लागला. ज्ञानेश्वरांच्या ओव्यांवर ज्याप्रमाणें फाटकांनीं आपला अर्थ लादला, त्याप्रमाणें त्यांच्या अवलोकनशक्तीवरहि फाटकांनीं आपणें निर्णय लादले आहेत असें स्पष्ट दिसतें. ज्ञानेश्वरांनंतर चाळीसच वर्षांनीं विजयनगरला राज्य स्थापून हरिहर, बुक्क व विद्यारण्य यांनीं शस्त्रबळानेंच इस्लामच्या आक्रमणास पायबंद घातला. त्यांच्या शौर्यधैर्याचा प्रभाव इस्लामपुढें सतत २५० वर्षें चालला. कृष्णानदीच्या दक्षिणेस रामेश्वरपर्यंत विजयनगरचें हिंदु साम्राज्य पसरलें होतें. हरिहर, नरसिंहराय, कृष्णदेव, रामराजा, यांनीं अनेक वेळां बहामनी राज्यावर स्वतः आक्रमण करून त्याचा मुळूख आपल्या राज्यास जोडला होता. उत्तरेस रजपुतांनीं तर हें कार्य ज्ञानेश्वरांच्या आधीं पांचशें वर्षें चालविलें होतें, आणि त्यांत ते यशस्वीहि झाले होते. इ. स. ७४० पासून अरबांच्या राजस्थानावर स्वाऱ्या होत होत्या. पण बाप्पा रावळ, दुसरा खुम्माण, जैत्रसिंग या वीरांनीं त्या आक्रमणाचीं हाडें मोडून काढलीं. खुम्माण यानें चोवीस वेळां अरबांचा पराभव केला होता. जैत्रसिंग (१२०० ते १२६१) यानें दिल्लीचा सुलतान शमसुद्दिन अल्तमश याचाहि पराभव केला होता. मध्यंतरीं अल्लाउद्दिनापुढें कांहीं काळ रजपुतांना नमावें लागलें, पण तें फार थोडा वेळ. महाराणा हम्मीर गादीवर येतांच त्यानें पुन्हा डाव उलटविला. त्यानें अल्लाउद्दिनाचा पराभव करून त्याच्या मुलाला कैदेत टाकलें आणि जबर खंडणी घेऊन मग सोडलें. ह्यानंतर पुढील दोनतीनशें वर्षांत कुंभराणा, रायमल्ल, संगराणा, रत्नसिंह यांनीं अनेक वेळां गुजराथ, माळवा, दिल्ली, येथील सुलतानांचा रणांतच पराभव करून त्यांचा मोड केला. म्हणजे ज्ञानेश्वरांच्या आधीं पांचशें वर्षें व नंतर दोनशें वर्षें रजपुतांनीं इस्लामी आक्रमणास शस्त्रबळानेंच धूळ चारली. इस्लामी आक्रमणाच्या प्रतिकाराचा विचार ज्ञानेश्वरांना करावयाचा असता तर पंजाब, बंगाल, बिहार, स्थानेश्वर यांच्या पराभवांवरून निष्कर्ष न काढतां त्यांनीं पांचशें वर्षांच्या रजपुतांच्या विजयांवरून कांहीं अनुमान काढलें असतें. ते उत्तरेत तीर्थयात्रेला गेले होते तेव्हां इस्लामच्या

शौर्याबरोबर त्यांना रजपुतांच्या शौर्याचा इतिहास कळला असलाच पाहिजे. दक्षिणेत आल्याबरोबर या बाबतीत त्यांनी यादवराजांना सावध करावयास हवे होतें. तसें त्यांनीं कांहीं केलें नाहीं आणि आपली समाधि घेतली. विजयनगरचा व हम्मीरनंतरच्या रजपुतांचा अडीचशें वर्षांचा पराक्रम हा ज्ञानदेवांना माहीत नसला तरी फाटकांना माहीत आहे. तरी त्यांनीं ' इस्लामपुढें हिंदूचें शौर्य-धैर्य चालत नाहीं ' असाच निष्कर्ष काढला. संतांवरील भक्तीमुळें पांगारकरांप्रमाणेंच त्यांची चिकित्सादृष्टि पांगुळली आहे असें दिसतें. नाहीं तर त्यांनीं अशीं असत्य, प्रमादपूर्ण व भ्रामक विधानें केलीं नसतीं. अशीं विधानें करूं नयेत असें त्याचें मत असल्याचें त्यांच्या व्याख्यानावरून स्पष्ट दिसून येतें.

ज्ञानेश्वरांनीं ' भावार्थ-दीपिका ' ही इस्लामच्या आक्रमणाच्या प्रतिकारार्थ लिहिली असें प्रा. फाटकांचें मत आहे. पण यावर शंका अशी येते कीं, सर्व ग्रंथाचें मूळ प्रयोजन, मूळ हेतूच हा असतांना, त्याचें सांगोपांग विवेचन करण्यास हरकत कोणती होती ? देवधर्म, भक्ति, उपासना हा मार्ग असला तरी तो मार्ग अवलंबून कोणतें संकट टाळावयाचें हें ज्ञानेश्वरांनीं स्पष्टपणें कां सांगितलें नाहीं ? उत्तरेकडून जें संकट येत आहे त्याचें स्वरूप काय, त्याला उत्तरेतले देश स्वतःच्या अवगुणांमुळें वळी कसे पडले, रजपुतांनीं काय पराक्रम केले, त्याचें शौर्य-धैर्य इस्लामपुढें कसें काय टिकलें, हिंदूंना शस्त्रबळानें इस्लामला तोंड देणें कां शक्य नाहीं, इत्यादि सविस्तर विवेचन त्यांनीं कां केलें नाहीं ? त्या वेळीं स्वराज्य होतें, यादवराजे राज्य करीत होते. तेव्हां भीति कसलीच नव्हती. आणि असली तरी ज्ञानेश्वर भ्याले असते असेंहि वाटत नाहीं. तेव्हां त्यांच्या मनांतच हा विषय नव्हता असें म्हटलें पाहिजे. नाहींतर इतर विषयां-वर पाल्हाळिक विवेचन करून मुख्य विषय मात्र ' आज्ञापक होआल ', ' वाचासिद्धि पावाल ', ' तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे ' अशा तुरळक वाक्यांतून त्यांनीं फक्त ध्वनित केला असें म्हणावें लागेल. हा आरोप फारच भयंकर होईल. प्रा. फाटकांना तो मान्य होईल असें वाटत नाहीं. ज्ञानेश्वरांच्या असत्य

तुरळक वाक्यांमुळें जनतेंत इस्लामच्या प्रतिकाराची सिद्धता झाली असें मानावयाचें तर श्रीतुकाराममहाराजांच्या अनेक वचनांमुळें इंग्रजी आक्रमणास तोंड देण्याची तयारी झाली व १९४७ सालीं स्वातंत्र्य त्यामुळेंच मिळालें असें म्हणण्यास कांहींच हरकत नाहीं. ज्ञानेश्वरी १२९० सालीं लिहिली गेली. आणि शिवछत्रपतींनीं स्वराज्याची शपथ घेतली ती १६४७ सालीं. म्हणजे ३५० वर्षांनीं ! तुकाराम १६४९ सालीं वैकुंठवासी झाले. त्यानंतर ३०० वर्षांच्या आंतच आपल्याला स्वातंत्र्य मिळालें. म्हणजे ज्ञानेश्वर ते शिवछत्रपति यांच्यापेक्षां तुकाराम ते पंडित नेहरू हा ताण फार होणार नाहीं. ‘आम्ही विष्णुदास, कठिण वज्रास, भेदू ऐसे । दुर्जनाशी पंचानन, तुकारजरेणु संताचा’ अशीं वचनेंहि तुकाराममहाराजांच्या अभंगांत हवीं तितकीं सांपडतील.

ज्ञानेश्वरांनीं राष्ट्रीय प्रपंचाकडे, समाजावर कोसळणाऱ्या ऐहिक आपत्ती-कडे लक्ष दिलें होतें, ज्ञानेश्वरी लिहिण्यांत त्यांचा तोच हेतु होता असें सिद्ध करण्याचा प्रा. फाटकांनीं जो अट्टाशस केला आहे त्यावरून एवढेंच सिद्ध होतें कीं समाजाच्या ऐहिक उन्नतीकडे, अभ्युदयाकडे, संघटना, सामर्थ्य, स्वातंत्र्य यांकडे लक्ष दिलें नाहीं तर तो संतांचा कमीपणा आहे, हें राजवाडे यांचें मत फाटकांना मान्य आहे. तसें असल्यामुळेंच त्यांनीं उपक्रम-उपसंहार, प्राधान्य, अभ्यास इत्यादि मीमांसेच्या ग्रंथतात्पर्यनिर्णयाच्या अगदीं प्राथमिक कसोऱ्याहि दुर्लक्षून संतवाङ्मयाचा नवीन अर्थ बसवून दाखविण्याचा खटाटोप केला आहे. त्यांत इतिहासचिकित्सेपेक्षां त्यांचें संतप्रेम बलवत्तर झाल्यामुळें, एक नवी बौद्धिक सर्कस, यापलीकडे त्यांची गति झाली नाहीं हा भाग निराळा. पण इतिहासमीमांसेला भक्तीपेक्षां चिकित्सेचें महत्त्व जास्त असल्यामुळें त्यांचे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास यांच्यावरील प्रबंध इतिहासमीमांसेच्या सदरांत न येतां, भक्तिसंप्रदायांतील ग्रंथांत जमा होण्याजोगे झाले आहेत. कदाचित् प्रा. फाटकांना यांतच गौरव वाटण्याचा संभव आहे.

संतांचे अर्वाचीन काळांतले दुसरे पाठीराखे म्हणजे श्री. बा. रं. सुंडणकर

हे होत. ' महाराष्ट्रीय संतमंडळाचें ऐतिहासिक कार्य ' हें त्यांचें पुस्तक आहे. यांनीं मावर्सावादी दृष्टिकोनांतून संतांच्या कार्याचें परीक्षण केलें आहे. म्हणजे काय केलें आहे तें आपण पुढें पाहूं. पण त्यांच्या लेखनावरून एक शका येते ती आधीं सांगतो. हे ग्रहस्थ संतांना अनुकूल लिहीत आहेत कीं त्यांची निंदा करीत आहेत तें कळत नाहीं. केव्हां केव्हां ते जाणूनबुजून त्यांची चेष्टा करीत असावेत असें वाटते. निंदान नकळत तरी ती त्यांनीं केली आहे यांत शंका नाहीं. असें कां म्हणावेंसें वाटतें तें एकदर विवेचनाच्या ओघांत स्पष्ट होईलच. सुंठणकरांचीं प्रमुख विधानें पुढीलप्रमाणें आहेत : कारागीर व्यापारी, स्त्री, शूद्र इ. कनिष्ठ गणलेल्या वर्गांतून व जातींतून संत—चळवळ उदयास आली (पृ. ३४). हा वर्ग अत्यंत दीन, दरिद्री, निराशाग्रस्त असा होता. राजे, ब्राह्मण सरंजामदार या वर्गाला पिळून काढीत होतें. त्याला जीवन असह्य झालें होतें आणि त्यांतून भक्तिमार्ग ही संतांनीं पळवाट निर्माण केली. (पृ. ३३). संतांची चळवळ हें पुरोहितशाहीविरुद्ध बंड होतें. संतांना समाजाला दुरवस्थेंतून सोडवावयाचें होतें. (पृ. ३८). पुरोहितशाही नष्ट करणें, समता प्रस्थापित करणें हें संतांचें कार्य व भक्तिमार्ग. हें त्यांचें साधन असा थोडक्यांत निष्कर्ष आहे. आतां सुंठणकरांच्याच मतें संतांची चळवळ कितपत यशस्वी झाली तें पाहूं. संत सामाजिक क्रांति करूं शकले नाहींत. (पृ. १४७) ब्राह्मणांचें वर्चस्व ते नष्ट करूं शकले नाहींत. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्यापैकीं कांहींनीं (खरें म्हणजे सर्वांनींच—लेखक) ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व स्वतःच मान्य केलें होतें (पृ. १४८). श्रुतीवरील अंधश्रद्धा, शब्दप्रामाण्य, कर्मवाद इत्यादि (मन पंगु करणाऱ्या) गोष्टी त्यांनीं तशाच ठेविल्या. त्यांनीं पुरोहितशाहीविरुद्ध लिहिलें; पण ब्राह्मणांच्या जागीं गुरु आणून ठेविला. देव आणि मनुष्य यांच्यामधला पुरोहित हा एजंट जाऊन त्याऐवजीं गुरु आला. (पृ. १५२) जुनीं प्रामाण्यें संतांनीं मान्य केल्यामुळें व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रश्न त्यांच्या चळवळींत पुढें आला नाहीं.

संतांना वरील प्रकारचें अपयश कां आलें याची कारणमीमांसाहि सुंठण-

करांनीं केली आहे, आणि ती वाचतांना सुंठणकर संतांची चेष्टा करीत असावे असा बळकट वहीम येतो. ते म्हणतात, हा दोष परिस्थितीचा आहे; संतांचा नाही. परिस्थितीचा दोष म्हणजे काय ? त्याचा खुलासा असा : संत हे व्यापारीवर्गांतले, अलुतेदार, बलुतेदार या वर्गांतले होते. तुकाराम (वाणी), नामदेव (शिंपी), नरहरि (सोनार), याचप्रमाणे कुंभार, लोहार, परीट, महार, मांग, तेली, धोत्री, माळी या वर्गांतले संत होते. या वर्गांचे जीवन सर्वस्वी रूढ समाजव्यवस्थेवर अवलंबून असतें—तेव्हां तरी होतें. त्या वेळच्या ग्रामपद्धतीवर त्यांचे सर्व भवितव्य अवलंबून होतें. या त्यांच्या विशिष्ट वर्गस्थितीमुळे समाजव्यवस्थेविरुद्ध बंड करण्याची मनोवृत्ति या वर्गांत निर्माण होणे शक्य नव्हतें; कारण रूढ समाजव्यवस्था उलथून पाडणे म्हणजे आत्मनाश करून घेण्यासारखें झालें असतें. रूढ समाजव्यवस्थेंत त्यांच्या जीवनाचे स्थैर्य होतें. ही व्यवस्था मोडली तर स्वतःच्या चरितार्थाची हमी हा वर्ग गमावून बसेल, असें वाटल्यामुळे संतांनीं ती समाजव्यवस्था उध्वस्त केली नाही (पृ. १५४). म्हणजे संतांनीं क्रांति केली नाही ती चरितार्थाच्या काळजीमुळे केली नाही ! त्यांनीं रूढ व्यवस्था उलथून टाकली असती तर त्यांच्या पोटावर पाय आला असता. संतांचें ब्रीद काय ? तर पुरोहितशाही नष्ट करणें, दुरवस्थेंतून समाजाला सोडविणें, समता प्रस्थापित करणें ! यांत ते अयशस्वी कां झाले ? चरितार्थ नष्ट होईल या भीतीनें ! हा संतांचा गुणगौरवच होय !

संत अपयशी होण्यास आणखी एक कारण सुंठणकरांनीं दिलें आहे. या देशांत त्या काळीं नित्य यादवी होती, अराजक माजलें होतें. म्हणून येथें व्यापारीवर्ग—म्हणजेच संतांचा वर्ग—प्रभावी होऊं शकला नाही. व्यवस्थित, शांततामय आणि केंद्रीभूत अशी राजवट या वर्गाला लाभली असती तर संत-चळवळीनें मोकळ्या सोडलेल्या शक्तींची परिणति नव्या युगाला जन्म देण्यांत झाली असती. पण तें भाग्य हिंदुस्थानांतील व्यापारीवर्गाला लाभलें नाही. त्यामुळे संत-चळवळींत पुढें नवा जोम येऊं शकला नाही. (पृ. १५०).

याचा अर्थ काय होतो पहा. राजे, सरंजामदार, ब्राह्मण हे वर्ग कनिष्ठवर्गीना म्हणजे संतांच्या वर्गीना पिळून काढीत होते. त्यांच्याविरुद्ध संतांना बंड करावयाचें होतें, त्यांचें वर्चस्व नष्ट करावयाचें होतें. तें कार्य संतांना कां साधलें नाहीं ? तर त्या वारिष्ठवर्गीनें त्यांना व्यवस्थित, केंद्रीभूत, शांततामय राजवट निर्माण करून दिली नाहीं म्हणून ! म्हणजे या क्रांतिकारकांना त्यांच्या शत्रूंनीं शांत राजवट प्रस्थापित करून घ्यावयाची व मग हे त्यांचें वर्चस्व नष्ट करणार ! युरोपांत किंवा अन्यत्र जेथें जेथें व्यापारोवर्गीनें क्रांति केली असें मार्क्सवादी म्हणतात, तेथें तेथें व्यापारीवर्गीनें आपल्या बलानें, सामर्थ्यानें, राजसत्तेला नमवून, सरंजामदारांना शरण आणून, कैचीत धरून आपलें कार्य सिद्ध केलें व नवयुग जन्मास आगलें अशी मीमांसा ते करतात. युरोपांत शांततामय राजवट व्यापाऱ्यांना प्रथम दुसऱ्या कोणीं निर्माण करून दिली आणि मग त्यांनीं क्रांति केली असें कोणी म्हणत नाहीं; आणि शांततामय राजवट क्रांतीला लागते हेंहि खरें नाहीं. अराजकांत शासनसंस्था डळमळित झालेली असते; त्याच वेळीं क्रांति सुलभ असते. पण सुंठणकराच्या मते, महाराष्ट्रांत तसें नव्हतें. येथला कारागीरवर्ग अराजकामुळें हतबुद्ध झाला. शांतता स्वतः प्रस्थापित करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं नव्हतें. आणि त्याला दुसऱ्या कोणीहि शांत घरकुल मांडून संसार लावून दिला नाहीं. नाहीं तर !— त्यानें निश्चित क्रांति केली असती !

हा संतांचा गौरव आहे ! आणि ही इतिहासाची मार्क्सवादी मीमांसा आहे ! ‘ हिस्टॉरिकल नेसेसिटि ’ (ऐतिहासिक गरज) याचा मार्क्सच्या लिखाणांत एक विशिष्ट अर्थ असतो. अर्थसाधनांच्या विकासाला चालू परिस्थिति प्रतिबंध करूं लागली कीं, नवी परिस्थिति निर्माण व्हावी ही ऐतिहासिक गरज निर्माण होते, असें मार्क्स म्हणतो. तेव्हां त्या गरजेप्रमाणें नवा वर्ग निर्माण होणारच व तो क्रांति यशस्वी करणारच, असा त्याचा अर्थ असतो. नाहींतर ‘ ऐतिहासिक ’ या शब्दाला अर्थ काय ? समाजांत सुधारणा व्हावी ही गरज सर्वत्र असतेच, आणि ती प्राचीन काळापासून सर्वोर्नीच सांगितलेली

आहे. नवी घडी व्हावी अशी गरज आहे, पण ती भागत नाही ही इतिहास-मीमांसा जुनीच आहे ती गरज ' ऐतिहासिक गरज ' झाली की जुन्याच्या अभ्यंतरांत नव्याची तयारी झाली, गर्भ परिपक्व झाला, आता तो जन्माला येणारच, असा मार्क्सचा भावार्थ आहे संत-चळवळ ही ' ऐतिहासिक गरज ' होती असें सुंठणकरांनीं अनेक ठिकाणीं म्हटलें आहे. आणि ती अयशस्वी झाली असेंहि त्यांनींच सांगून टाकलें आहे. मार्क्सवादो मीमांसा ती हीच !

संतांच्या चळवळीच्या अपयशाचें आणखी एक कारण सुंठणकर देतात. संतांच्या धार्मिक चळवळीचें पुढें सामाजिक व राजकीय उत्थानांत रूपांतर झालें नाहीं हे अपयश होय. असें कां झालें ? शीखांची चळवळ प्रथम धार्मिक होती तरी त्यांनीं पुढें तिचे राजकीय चळवळींत रूपांतर करून राजसत्ता प्रस्थापित—केली. संतांना जें साधलें नाहीं तें शिखांना कां साधले ? सुंठणकर म्हणतात, ही शीखांची राजसत्ता प्रस्थापित व्हायला मोगलांनीं विशेषतः औरंगजेबानें शीख-धर्मीयांचा जो छळ केला तो कारणीभूत झाला (पृ. १५९) आता संतांवर असा जुलूम कोणी केला नाहीं, त्यांचा छळ करायला कोणीच पुढें आला नाहीं, त्याला ते तरी बिचारे काय करणार ? तसा छळ केला असता तर ? — मग त्यांनीं बरोबर क्रांति केली असती ! आता स्वतः सुंठणकरांनींच म्हटले आहे कीं, संतांच्या वर्गाला ब्राह्मण, राजे हे अगदीं पिळून काढीत होते; त्यांना जीवन असह्य झाले होतें; (पृ. २० ते ४०) तरी पण त्यांचा छळ होत नव्हता असें त्यांचे मत दिसतें. ही खरोखर मोठीच सामाजिक समस्या आहे. आपला छळच जर कोणी केला नाहीं तर आपण काय करणार ? आपली उन्नति कशी होणार ? संतांखेरीज इतर क्रांतिकारकांनी याला एक युक्ति शोधून काढली आहे. जी समाजव्यवस्था त्यांना नको असेल तिच्या विरुद्ध ते बंड करतात. तिचे कायदे ते मोडतात. मग आपोआपच त्यांचा छळ होतो. चरितार्थावर गदा येईल अशी भीति ते बाळगीत नाहींत, कारण ती आलेलीच असते. आत्मनाशाला ते भीत नाहींत, कारण तो डोळ्यांपुढे दिसू लागलेला असतो. प्रचलित समाज-पद्धतीशी ज्यांचे हितसंबंध गुंतलेले असतात असे वर्ग

कर्षाच क्रांति करू शकत नाहीत 'हा भ्रामक सिद्धांत (सुंठणकर, पृ. १५४) ते उराशी धरून बसत नाहीत. पण संतांना हे सुचले नाही. त्यांच्या वर्गाचा असह्य छळ होत होता. त्यांना जीवन असह्य झाले होते. त्यांचा चरितार्थ चालत नव्हता. तरी चरितार्थावर गदा येईल म्हणून सर्वभूतांचे हित त्यांच्या मनात असूनहि त्यांनी बंड केले नाही ! हे मार्क्सवादी इतिहासविश्लेषण आहे आणि ही सताची प्रशस्ति आहे ! सुंठणकर पुढे म्हणतात, संत हे स्वातंत्र्याला भीत होते. जुनी बंधने तुटली तर जीवनाची हमी जाईल, स्थैर्य जाईल अशी त्यांना भीति वाटली. लहान मूल आईला विलगून राहाते, त्याला स्वातंत्र्याचे भय वाटते, तसेच संतांचे झाले होते. प्राप्त परिस्थितीला शरण गेल्याखेरीज गत्यंर नाही अशी त्याची भावना होती (पृ. १५५, १५६) आणि अशी ही संत-चळवळ भारताच्या, महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक गरजेतून निर्माण झाली होती ! (पृ. ४०.)

संतांचा अशा गौरव करून अखेर सुंठणकरांनी निर्णय दिला आहे की, संतांनी संसाराची अवहेलना करण्यास शिकविले हे खरे नाही. संसार करावा असेच त्यांनी शिकविले आणि संतांनी जे समाजकार्य केले त्याचा उपयोग मराठी राज्यस्थापनेच्या कामी झाला. संतांनी समाजाला विचारजागृत व कार्यप्रवण केले म्हणूनच स्वराज्याचा उदय झाला. अशा रीतीने संतांच्या कार्याची मीमांसा सुंठणकरांनी प्रा. न. र. फाटक यांच्याहून अगदी निराळी केली असली तरी प्रवृत्तिवाद व स्वराज्यार्थी संबंध या बाबतीत त्यांचे मत फाटकांच्यासारखेच आहे.

संतवाङ्मयाचे विवेचन करून संत प्रवृत्तिवादी होते असे सांगणारे सध्याचे तिसरे पांडित म्हणजे प्रा. गं. बा. सरदार हे होत. ' संतवाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुति ' हे त्यांचे लहानसे पुस्तक पहिल्या दोन पांडितांच्यापेक्षा पुष्कळच उद्बोधक व आदरणीय आहे. प्रा. सरदार हे मार्क्सवादी आहेत, पण कम्युनिस्ट नाहीत. सुंठणकरांचे निष्कर्ष त्यांना मान्य नाहीत. येथल्या शेतकरी भूदास होता, येथे ब्राह्मणशाही होती, रामदासांचे कार्य स्वार्थी क

संधिपाधूपणाचें होतें ही सुंठणकरांची विधानें त्यांनीं खोडून काढलीं आहेत. तरी ज्ञानेश्वर-तुकारामादि संत हे निवृत्तिवादी हाते हें त्यांना मान्य नाहीं. संतांनीं समाजाला नेभळट बनविलें, निष्क्रिय बनविलें हे राजवाडेप्रणीत आरोप त्यांना हास्यास्पद वाटतात. संतांनीं अध्यात्माकडेच सर्व लक्ष दिलें असें कोणीं म्हटलें तर प्रा. सरदार म्हणतील कीं, टिळक व महात्माजी यांचीहि वृत्ति ज्ञानेश्वराप्रमाणें अध्यात्मप्रधानच होती. त्यांच्या मतें, ज्ञानेश्वरादि संतांच्या शिकवणुकीमुळें समाजाला आपल्या सुत शक्तींची व भावनांची जाणीव झाली व पराभूतपणाची वृत्ति नाहीशी होऊन प्रतिकूल परिस्थितीला कणखरपणें तोंड देण्याची त्यांच्या मनाची तयारी झाली मागील दोघां लेखकांच्या मतांप्रमाणेंच शिवाजीचा व मराठी राज्याचा उदय आणि संतांची चळवळ याचा दृढ संबंध आहे, त्यांचा कार्यकारणसंबंध आहे, असेंच प्रा. सरदाराचें मत आहे. तेव्हां त्यांनीं आपल्या पुस्तकात वरील सिद्धान्ताच्या समर्थनार्थ जीं प्रमाणें दिलीं आहेत, विधानें केलीं आहेत व निष्कर्ष काढले आहेत त्यांचा परामर्ष घेऊन हा लेख संपवूं.

प्रा. सरदारांच्या मतें भौतिक दुरवस्था व मानसिक गुलामगिरी यांमुळें सामान्य जनता जडमूढ व अगतिक बनली होती व त्या केविलवाण्या स्थितींतून तिला मुक्त करण्यासाठी संत-चळवळ जन्मास आली होती (पृ. १४). यांत संताना कितपत यश आलें तें प्रा. सरदार यांनीं केलेल्या विवेचना-या आधारेंच आपण पाहूं लागलों तर एक गोष्ट स्पष्ट दिसते, कीं भौतिक दुरवस्था नष्ट करण्याचा संतांनीं प्रत्यक्षपणें प्रयत्नहि केला नाहीं. संतांनीं केलें काय, तर दारिद्र्यांतहि, म्हणजे बाह्य जीवन अगदीं हीन-दीन असतानाहि, आंतरजीवन समृद्ध करावें, विठोबाची भक्ति करावी, मन शांत ठेवावें, संसारांतून मन अलिप्त करावें, येतील त्या आपत्ती सोसाव्या, अशी शिकवण दिली. दारिद्र्य, जुद्धम, परकीय आक्रमण, सामाजिक हीनता, अप्रतिष्ठा यांत बदल करण्याचा संतांनीं काडीमात्र प्रयत्न केला नाहीं. परिस्थितींत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याची यातायात न करतां तिच्याविषयीं उदासीन राहण्याची प्रवृत्ति

ठेवावी असा संतांचा उपदेश होता (पृ. १७). संत प्रापञ्चिक दुःखांवर मात करीत ती या पद्धतीने. भौतिक दुरावस्थेमुन जनतेला मुक्त करण्याचा संतांचा हा मार्ग होता !

यावर एक साधा प्रश्न विचारावासा वाटतो. संतांची चळवळ बहुजन-समाजासाठी होती. त्यापैकी, दारिद्र्य, उपासमार, अप्रतिष्ठा, जुलूम, अज्ञान यांनी वेढलेले अमतांना आंतरजीवन समृद्ध करणे किती जणांना शक्य होतें ? ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम या थोर विमूर्तींना ही गोष्ट सुलभ होती. पण यांचें एकंदर समाजार्थी प्रमाण काय ? इतरहि त्या काळीं थोडे-फार प्रसिद्ध असलेले सर्व संत घेतले अणि त्यांना ही धैर्यशाली उदासीनता साध्य झाली होती असें मानलें, तरी त्याची सख्या किती ? दहा हजारात एक असें अल्प तरी हें प्रमाण पडेल कय ? भाकरी नसतानाहि उच्च मनोवैर्य, उज्ज्वल अभिमान व आत्मप्रतिष्ठा केवळ मनानें टिकवून धरणें हे लाखात एखाद्याला शक्य आहे. बाकीच्याच्या बाबतीत तो मिथ्याचार होतो. असला उपदेश त्यांना जास्तच दीन, दुबळे बनविता. त्यांच्या बाबतीत प्रापञ्चिक दुःखावर मात, मनोवैर्य, आंतरिक समृद्ध जीवन हे शब्द खरोखर फोल आहेत. भौतिक सृष्टीचें ज्ञान त्या काळीं नव्हते, म्हणून आतांसारखी समृद्धि शक्य नव्हती हे खरें असलें तरी त्या काळांतहि सामाजिक विषमता नष्ट करणें, प्रयत्नवाद शिकविणें, परकीय आक्रमणाविरुद्ध प्रत्यक्ष संघटना उभारणें अशा प्रयत्नांनीं भौतिक दुरवस्था कितांतरी कमी करतां आली असती. विजयनगरच्या राज्यात ती केलीच होती. तसा कसलाहि प्रयत्न संतांनीं केला नाहीं. आणि छळ झाला, उपासमार झाली, अपमान झाला, दुःख झालें. तरी त्याविषयी उदासीन रहावें, मन अलित ठेवावें व विठ्ठलाकडे मन लावून आंतरिक जीवन समृद्ध करावें असा उपदेश संतांनीं केला. त्यांना मोक्ष-धर्माखेरीज दुसरे कांहीं करावयाचेंच नव्हतें असें म्हणणें भाग आहे. त्या वेळीं भौतिक समृद्धि निर्माण करणें शक्यच नव्हतें या म्हणण्यांत अर्थ नाहीं.

मानसिक गुलामगिरीच्या दृष्टीनें विचार केला तरी हेंच दिसेल. कर्मवाद,

शब्दप्रामाण्य, गुरुभक्ति, विहित कर्माची आवश्यकता, ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व, प्रारब्धाधीनता यांच्या पकडींतून संतांनीं बहुजनसमाजाला मुळींच सोडविलें नाहीं. त्यांचा तसा प्रयत्नहि नव्हता. त्यांची स्वतःचीच त्या तत्त्वावर पूर्ण श्रद्धा होती. त्यामुळें मनाला दौर्बल्य आणणाऱ्या ह्या सिद्धांतावर त्यांनीं हल्लें तर केला नाहींच, उलट ठायीं ठायीं त्याचें समर्थन केलें. शानेश्वराविषयीं विवेचन करतांना प्रा. सरदार नेहमीं म्हणतात कीं, काळाचा ओघ ओळखून त्यांनीं आमूलाग्र क्रांतीचा उपदेश केला नाहीं, आकाशाला गवसणी घालण्याचा प्रयत्न केला नाहीं, हेंच योग्य होतें. पण संत-चळवळ चारशें वर्षे चालली होती. या काळांत पुढेसुद्धां भौतिक दुरवस्था प्रत्यक्ष नाहींशीं करण्याचा व प्रारब्ध, सचित, कर्म, शब्द, गुरु, चातुर्वर्ण्य, यांच्या मगरमिडींतून समाजाला सोडविण्याचा अणुमात्र प्रयत्न संतांनीं केला नाहीं. याचा अर्थ काय ? प्रा. सरदार म्हणतात कीं, शेतकरी व कारागीर यांना प्रयत्नवादाचे पाठ देण्याची बिलकुल जरूर नव्हती. कारण ते दिवसभर खपतच होते (पृ. ८२). प्रा. सरदारांच्यासारख्या विचारवंतांनी असें म्हणावें हें दैवदुर्विलसित आहे. दिवसभर खपणें हें प्रयत्नवादाचें लक्षण कीं काय ? आपल्या प्रयत्नाचें फळ भौतिक साधनांवर, आपल्या उद्योगावर, कर्तृत्वावर, बुद्धिमत्तेवर अवलंबून आहे अशी आत्मश्रद्धा म्हणजे प्रयत्नवाद होय. तो निर्माण होताच याच शेतकरी-कारागीर लोकांनीं मोठ्या उलाढाली केल्या असत्या, शेती समृद्ध करण्याचे त्या काळीं शक्य असलेले धरणें-कालवे यांसारखे प्रयत्न केले असते, व्यापार वाढविला असता. पण ती श्रद्धा त्यांच्या ठायीं नव्हती. संतांनीं प्रारब्धवाद, दैववाद, कर्मवाद यांचें समर्थन करून, त्यांचा उपदेश करून, ती श्रद्धा उत्पन्न होण्याचा संभव नष्ट करून टाकला होता. मानसिक गुलामगिरींतून समाजाला सोडविण्याचें सामर्थ्य संतांच्या स्वतःच्या ठायींच नव्हतें. कारण ते स्वतःच त्या दुबळ्या तत्त्वांवर अचल श्रद्धा ठेवून होते.

संत प्रवृत्तिवादी होते हें सिद्ध करण्यासाठीं शिवाजीमहाराजांचा व मराठी राज्याचा उदय हा संतांच्या चळवळीमुळेच झाला, संतांनीं त्याची पूर्वतयारी

करण दिली, असें नित्य सांगण्यांत येतें. या मुद्याचा आतां थोडा विचार करूं. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं १२९० सालीं ज्ञानेश्वरी लिहून या आंदोलनाला प्रारंभ केला. त्यानंतर पुढील अडीचशें वर्षांत नामदेव, नरहरि, चोखामेळा, सांवतामाळी, विसोबा खेचर, राका, बंका, नागा असे अनेक संत झाले. या अडीचशें वर्षांच्या काळांत महाराष्ट्राची काय स्थिति होती ? प्रा. सरदार व प्रा. फाटक या दोघांच्याहि मतें, हा काळ अत्यंत अवनतीचा, निराशेचा, अंधाराचा होता. या काळांत वीर पुरुषांची परंपरा खुंटली, धर्मप्रसाराची ऊर्मि ओसरली, वाङ्मयाची प्रेरणाहि संपुष्टांत आली. दोन-अडीचशें वर्षे महाराष्ट्राला शिलावस्था प्राप्त झाली होती. (फलश्रुति—पृ. ४५, ४६). या काळांत हिंदु अगदीं प्रतिकारशून्य, हीन, दीन, चारित्र्यशून्य झाले होते, असें फाटकांनींहि लिहिलें आहे. (श्रीएकनाथ, वाङ्मय आणि कार्य—पृ. १२, ५०, ५२). ज्ञानेश्वर, नामदेव व इतर अनेक संत जेथें झाले तेथली ही स्थिति. त्याच काळीं विजयनगरचें साम्राज्य विस्तीर्ण होत होतें. त्याचें वैभव वाढत होतें. लोकाचें ऐहिक जीवन समृद्ध होत होतें. त्यांची प्रतिष्ठा व आत्मश्रद्धा वाढत होती. पण स्वराज्याच्या, साम्राज्याच्या अभिवृद्धयर्थ दक्षिणेंत संत-चळवळीची आवश्यकता भासली नाहीं. उत्तरेत बंगाल, बिहार, गुजराथ, उत्तर-प्रदेश येथें महाराष्ट्राप्रमाणेंच संतांची चळवळ चालू होती; पण तेथें स्वराज्याचा उदय झाला नाहीं. आणि महाराष्ट्रांतहि ज्ञानेश्वरांनंतर ३५० वर्षे कांहीं झालें नाहीं. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें राजस्थानांत ७४० पासून १२६० पर्यंत रजपुतांनीं अरबी, अफगाणी, तुर्की आक्रमणास यशस्वीपणें तोंड दिलें; आणि पुढेहि २५० वर्षे आपलें स्वातंत्र्य टिकवून अनेक वेळा इस्लामी सुलतानां-बर आक्रमण करून मात केली. असल्या प्रकारच्या धार्मिक चळवळीची प्रेरणा त्याच्या मार्गे नव्हती, तरी ते यशस्वी झाले. सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस रजपूत अकबरापुढें नामोहरम झाले. महाराणा प्रतापसिंह यांना या झगड्यांत यश मिळाले नाहीं, बहुतेक सर्व रजपूत राजांनीं मोंगलांचें माडलिकत्व स्वीकारलें आणि आपल्या कन्या त्यांच्या जनानखान्यांत धाडल्या. त्या वेळीं

राजस्थानांत संत-चळवळ चालू झाली होती. खुद्द मेवाडमध्येच मिराबाई पंधराव्या शतकांत होऊन गेली, आणि मग भक्तिसंप्रदाय तेथें चालू झाला. महाराष्ट्रांतल्याप्रमाणें या एकदोन शतकांत सर्वच प्रांतात ही लाट उसळली होती. रामानंद, कबीर, विद्यापति ठाकूर, चंडीदास, चैतन्य असे भक्तिसंप्रदायाचे थोर प्रवर्तक या एकदोन शतकांत सर्व प्रांतात होऊन त्यांनीं आपल्या पंथांची स्थापना व प्रसार केला होता. विजयनगरचें साम्राज्य बुडालें व रजपूत नामोहरम झाले त्या वेळीं या दोन्ही देशात भक्तिसंप्रदाय प्रसृत झाला होता. हें सर्व ध्यानीं घेऊन, ऐहिक जीवनाविषयीं उदासीन असावें, त्याला ओकारीसारखें समजावें, जन्माला आल्याची लाज वाटावी इत्यादि उपदेश करणाऱ्या संतांची चळवळ आणि शिवछत्रपतींचा उदय यांत कार्यकारणसंबंध कितपत जोडतां येईल याचा वाचकांनींच विचार करावा.

संतांनीं महाराष्ट्राला एकांतिक निवृत्तिवाद शिकविला, नेमळें बनविलें, कर्मवाद, गुरुभक्ति याची शिकवण देऊन पंगु कब्ब ठेविलें. या राजवाड्याच्या टिकेला उत्तर देतांना, सर्वच पंडित आपल्या मते अत्यंत निर्णायक असा आणखी एक मुद्दा नेहमीं पुढें आणतात. तो हा कीं, संतानां संसार सोडावा, संन्यास घ्यावा, वनांत जावें, असा कधींहि उपदेश केला नाही; उलट संन्यासाचा त्यांनीं निषेधच केला आहे. संसारांत राहावें असें त्यांनीं आप्रहानें सांगितलें आहे. गृहस्थधर्माची महती गाइली आहे. मोक्षासाठीं संसार सोडून अरण्यांत जाण्याची मुळींच जरूर नाही असें कटाक्षानें प्रतिपादिलें आहे. आतां संतांनीं संसारत्याग करावा व संन्यास घ्यावा असें सांगितलें नाही हें खरें आहे. संसारांत राहूनच मोक्ष मिळवितां येतो असें त्यांनीं पुन्हां पुन्हां बजाविलें आहे यांत वाद नाही. त्या अर्थाचीं शेंकडों वचनें संतवाङ्मयांत सांपडतात. विहित कर्मांचा, स्वधर्मांचा किंवा निजवृत्तीचा कधींहि त्याग करूं नये, त्या स्वधर्माच्या आचरणानेंच मोक्ष मिळतो असा संतांचा आग्रह होता. 'नको सांडूं अन्न, नको सेवूं वन, चिंती नारायण, सर्व भोगीं । जोडोनियां धन उत्तम वेव्हारें, उदास विचारें, वैच करी । विधीनें सेवन, विषयत्यागाळें

समान । ’ (तुकाराम.). ‘ घर सांडूनिया वन सेवतात, वर्नी कां नसती रीस व्याघ्र । ’ (नामदेव.) अशा तऱ्हेचीं संतांचीं वचने ठायी ठायी सांपडतात. कर्मे टाकूं नयेत, फक्त कर्मफलाची आसक्ति टाकावी; भोग वर्ज्य करण्याचें कारण नाही, फक्त भोगलालसा मात्र नसावी. — ‘ तुवा शरीरपरा नोहावे, कामनाजात सांडावें, मग अवसरोचित भोगावे, भोग सकळ । ’ (ज्ञानेश्वर.) अशी संतांची शिकवण होती. तेव्हां संसार सोडावा असें संतांनीं सांगितलेलें नाही, संन्यासधर्माचा पुरस्कार त्यांनीं केलेला नाही, हे मान्य आहे.

पण याचा अर्थ संत प्रवृत्तिवादी होते असा होतो काय ? ‘ प्रवृत्ति ’चा अर्थ इतका क्षुद्र आहे काय ? प्रवृत्तिधर्माची इतकीच विवक्षा आहे ? त्या कल्पनेचा अर्थ इतका लहान व इतका संकुचित आहे की, काय ? राष्ट्रीय प्रपंचाविषयीची जी उभारी, विश्वविजयाची जी आकांक्षा, सृष्टीवर मात करण्याची जी ईर्ष्या ती, संसारांत रहायला हरकत नाही, तो मोक्षाच्या आड येणार नाही, अशा अकरणात्मक, नकारात्मक भाषेनें व्यक्त होते, असें या पंडिताचें मत आहे काय ? संत प्रवृत्तिवादी होते, कर्मयोगी होते, ऐहिक उत्कर्षाची ते चिंता वहात होते असें पुनः पुन्हां ते सांगत आहेत. त्यावरून ‘ प्रवृत्ति ’चा कांहीं तरी क्षुद्र अर्थ त्यांच्या मनांत आहे असें दिसतें. पण या जगांतलें वैभव, सामर्थ्य, संपन्नता, समृद्धि यांना प्रेरणा देणारी प्रवृत्ति ती ही नव्हे. ती प्रवृत्ति कोणती, खरा प्रवृत्तिधर्म, खरी प्रवृत्तीची रग म्हणजे काय याचें विवेचन करून त्याअन्वये मग संत-वाङ्मयाचें मूल्यमापन करणें अवश्य आहे.

पण तो एक स्वतंत्र निबंधाचा विषय होईल. या लेखांत प्रा. फाटक, श्री. सुंठणकर व प्रा. सरदार यांनीं संत प्रवृत्तिवादी होते असें सिद्ध करण्यासाठीं आपापल्या पुस्तकांतून जीं विधानें केलीं आहेत, जे मुद्दे मांडले आहेत, जीं समर्थनें केलीं आहेत, त्यांचा परामर्श घेऊन झाला; पण संतांनीं संन्यासधर्माचा उपदेश केला नाही, संसार सोडावा असें सांगितलें नाही,

म्हणून ते प्रवृत्तिवादी होते, हा मुद्दा बहुतेक सर्वच लोक मांडतात. त्याचा विचार साकल्यानें होणे अवश्य आहे. संतांच्यावर आक्षेप घेतांना राजवाडे प्रवृत्ति कशाला म्हणतात, युरोपीयांचा अभ्युदय प्रवृत्तीमुळे झाला असें म्हणतात, तेव्हां 'प्रवृत्ती'चा अर्थ काय असतो हें स्पष्ट होणे अवश्य आहे. तें एकदां स्पष्ट झालें म्हणजे वादाला फारशी जागा राहील असें वाटत नाहीं. म्हणून त्याचें स्वतंत्र विवेचन करून मग प्रवृत्ति-निवृत्तिवादाचा निर्णय करावा असा विचार आहे.

नोव्हेंबर १९५३

५. प्रवृत्ति-धर्माची रग

मोक्षासाठी अरण्यांत जाण्याची जरूरी नाही, संसारांत राहूनहि त्याची प्राप्ति होऊं शकते, परमेश्वरार्पण बुद्धीनें सर्व कृत्यें केलीं असतां तीं मोक्षाच्या आड येत नाहीत, असें संत सांगतात; आणि प्रत्येक मनुष्यानें जन्मानें प्राप्त झालेलें विहित कर्म केलें पाहिजे, त्यांतच त्याचें कल्याण आहे, असा उपदेश करतात. आणि एवढ्यावरून बहुतेक सर्व पंडित, संत प्रवृत्तिवादी होते, निवृत्तीची शिकवण त्यांनीं दिली नाही, राष्ट्रीय प्रपंचाकडे, समाजाच्या अभ्युदयाकडे, ऐहिक उत्कर्षाकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें नाही, असे मत बनवितात. हें पाहून मोठा विस्मय वाटतो आणि खेदहि होतो. राष्ट्रीय प्रपंचांतील यश ही अशी सहजसाध्य गोष्ट आहे काय ? ‘ करायला हरकत नाही ’, ‘ ती आमच्या आड येणार नाही ’, अशा वृत्तीनें जिच्याकडे बघावें अशापैकी ही एक कनिष्ठ दर्जाची आकांक्षा आहे काय ? राष्ट्रीय प्रपंचांतील यश:-सिद्धि ही महान् प्रयत्न, अनन्यनिष्ठा, अहोरात्रीचा ध्यास, सर्वस्वअर्पण, सर्व सामर्थ्याचें केंद्रीकरण, यांवर अवलंबून आहे, हें या पंडितांनीं दृष्टीआड कां करावें तें समजत नाही. बुद्धि, मन, शरीर यांचीं सर्व सामर्थ्ये पणास लावावी तेव्हांच अभ्युदयाची एखादी पायरी चढतां येतें हें आज कोणाला सांगावयास पाहिजे काय ? उत्साह, धैर्य, साहस, आत्मविश्वास इत्यादि गुणांची जन्मोजन्मी केलेली जोड जेव्हां खर्ची टाकावी तेव्हां ऐहिक उत्कर्षाचें क्षितिज दृष्टीला दिसू लागतें, याविषयी भिन्नमत असू शकणार नाही. असें जर आहे तर या जगाच्या संसारातील स्वातंत्र्य, समृद्धि, विद्याकलादि वैभव यांसाठीं हिरीरीनें उडी घ्यावी, त्यावर सर्व सामर्थ्य केंद्रित करावें, मानवानें तो ध्यास घ्यावा असें संतांनीं कोठें सांगितलें आहे काय हा मुख्य प्रश्न आहे.

संतांनीं याच्या बरोबर उलट कृति केली आहे. संसारांत रहावें असें ते म्हणतात; पण जो संसार करण्याची त्यांनीं मोठ्या औदार्यानें परवानगी दिली

त्याच्याविषयी कोणालाहि कसलाहि उल्हास वाटूं नये, प्रेम वाटूं नये, त्याची किळस यावी, उबग यावा अशी त्यांनी व्यवस्था करून ठेविली आहे. संतांची संसाराची वर्णने वाचूनहि एखाद्याला त्याच्याबद्दल उत्साह शिल्लक राहिला तर ती त्या नराची बहादुरीच समजली पाहिजे. ज्ञानेश्वर म्हणतात, संसार हा मळ आहे, ही घाण आहे, ही ओकारी आहे, हे विषाचे कांदे आहेत, हे इंगळाचे अंथरण आहे; मनुष्याने याचा धसका घ्यावा, त्याला भ्यावे. राखोडी कुंकली तरी तीतून जशी ज्वाला निघत नाही तसे या संसारातून सुख मिळणार नाही. लज्जा (न्ही) या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करतांना ते म्हणतात, जन्माला आलों हीच सर्वांत लाज वाटण्याजोगी गोष्ट आहे. श्रीतुकारामांचे संसाराविषयी असेच मत आहे : 'विटलें हें चित्त प्रपंचापासूनी, वमन तें मनीं, बैसलेंछे ! ' ढेंकणाच्या बाजेवर सुख मिळत नाही तसेच संसारापासून मिळणार नाही. ' संसारसंगें परमार्थ जोडे, ऐसें काय घडे जाणतेवो, कां रे दास होसी संसाराचा खर, दुःखाचे डोंगर भोगावया,' असे तुकाराममहारा जांचे उद्गार आहेत. ही वर्णने कांहीच नव्हेत अशी अत्यंत किळसवार्णी वर्णने सर्व संतांनी संसाराची केली आहेत. (नामदेव-गाथा, अंभंग १८१६; ज्ञानेश्वरी-१३, ५४०-५९० पहा.) संसारांत रहावे असे संत म्हणतात; पण तेथे रहातांना त्या संसाराविषयी अशी वृत्ति असावी अशी त्यांची अट आहे.

संसारांत कर्तृत्व करावे, पराक्रमाच्या कोटी कराव्या ही माणसाच्या मनाला उभारी येते ती आपल्या स्त्री-पुत्रांवरील प्रेमामुळे येते. पहिली प्रबळ प्रेरणा हीच असते आणि तेथूनच मनाचा विकास होत जाऊन त्याची दृष्टि राष्ट्रीय प्रपंचाकडे वळते. स्त्री-पुत्र, बंधु, भगिनी, आतद्दृष्ट यांच्या-विषयीचा हा जो मनाला वाटणारा लोभ त्यावर संतांनी नेमकी कुऱ्हाड घातली आहे. या स्त्री-पुत्रांची त्यांनी अशीच हिडीस निंदा केली आहे. तुकाराम म्हणाले,— ' हो का पुत्र पत्नी बंधु, त्यांचा तोडावा संबंधु, फोडावे मडकें, मेल्या लेखीं, घायें एके ॥ ' पुत्र, पत्नी हे चोर आहेत. यांच्या पालनापासून हित काय होणार ?—असेहि त्यांनी म्हटले आहे. ज्ञानेश्वर म्हणतात,

पुत्र, वित्त, कलत्र हीं विषाचीं पात्रे आहेत. वाटेनें जातांना झाडांची सावली दिसते, तिच्याविषयीं जितकी आस्था वाटते तितकीच स्त्रीविषयीं वाटावी, आणि त्या झाडाखालीं जीं गुरे बसलेलीं असतात, त्यांच्याइतकेच प्रेम आपल्या मुलांवर असावें. मुलांचा वाढदिवस हा घरांतला मोठा आनंदोत्सव असतो. अपत्यप्राप्तीमुळे माणसाच्या पराक्रमाला उभारी येते, उत्साह वाटतो. पण ज्ञानेश्वर बालकांचा वाढदिवस करणाऱ्यांची चेष्टा करतात : मुलाचा वाढदिवस होतो याचा अर्थ असा कीं, तो मृत्यूच्या जास्त जवळ गेला आहे; हे कोणी ध्यानांत घेत नाहीं. आणि वेड्यासारखें—‘वाढती करती उन्हासैं, उभविती गुढिया’ (९-५१२) तुझारामांनीं तर असें म्हटले आहे कीं, ‘कोणाला संतान व्हावें, मुळगा व्हावा असे शब्द माझ्या मुखांतून कधीहि निघूं नयेत. कारण संतान, धन याच्या लोभाने मनुष्याचा शेवटीं अधःपात होतो.’ (जोग गाथा-५४९.) संसार करावा असें संत म्हणतात, अरण्यांत जाण्याची गरज नाही असें त्यांचें मत आहे; पण घरीच संसाराचें असे अरण्य केले पाहिजे अशी अट ते घालतात.

गृहस्थाश्रमाची संत महती गातात; पण त्या आश्रमाची जी स्वामिनी म्हणजे स्त्री तिची त्यांनीं किती किळसवाणी निंदा केली आहे ते सुप्रसिद्धच आहे. वास्तविक तरुण रमणीचें प्रेम, तिच्याविषयींची आसक्ति ही या विश्वांतली एक महाशक्ति आहे. पराक्रमाची ती आदिप्रेरणा आहे. तिचा नाश करणारा मनुष्य प्रवृत्तिवादी आहे असें म्हणणें कठिण आहे. नामदेवांच्या मते, लावण्यसुंदर, रूपानें बरवी अशी स्त्री घातकी, चांडाळीण, पापीण आहे. आपल्या संगीची वासना निर्माण करून ‘पापीण ती रांड बुडवी नरा.’ उलट जी कुरूप आहे ‘धन्य ती माऊली नारी ! नामा म्हणे तिचे चरण चंदावे, वदन पहावें माऊलीचें ।’ (गाथा १९४३, १९४४.) ‘स्त्रीकामें मुख्य माया बाधे, जर्गी माया लाठी स्त्रीकामें, स्त्रीकामें मायेसि बळ । पुरुषांसी द्यावया दुःख, स्त्रीसंगाचि आवश्यक, पुत्रपौत्रद्वारां देख, नाना दुःख भोगित । स्त्रीसंगें दुःखप्राप्ति, सांगो किती अनिवार ।’ अशी

निंदा एकनाथमहाराजांनी केली; आणि अमुक संतांनी स्त्रीनिंदा केली नाही असें नाहीच. तो कटाक्ष सगळ्यांचाच आहे. स्त्रीपुत्र, आसइष्ट यांची संत निंदा करतात त्याचें एक प्रमुख कारण असें कीं, यांच्यापैकीं अंतकाळीं कुणी बरोबर येत नाहीत. 'स्तनपान देऊनी, माता प्रतिपाळी, तेहि अंतकाळीं दूर ठाके. सर्वस्वस्वामिनी म्हणवीतसे कांता, तेहि केश देतां (वपन करतांना) रडतसे.' (नामदेव) ' कां हे आवडलें प्रियापुत्रधन, काय कामा कोण कोणा आलें ? ' (तुकाराम) मृ-यूच्या वेळीं हे कोणी उपयोगी पडत नाहीत, उलट मोह घालतात; म्हणून कुर्ची, डुकरें यांचा सहवास करावा, पण या आतांचा कलं नये. ' देह आणि देहसंबंधें निंदावीं, इतर वंदावीं श्वानसूकरे । ' (तुकाराम गाथा ७५५) अशी संताची शिकवण आहे. यावरून त्यांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. मृत्यूपासून, जन्ममरणापासून जे सोडवतील, त्यासाठीं ज्यांचें साह्य होईल त्याचेंच फक्त महत्त्व मनुष्याने मानावें, त्याच व्यक्ति आदरणीय होत, इतर कुठ्या-डुकरांसमान होत, त्याच्यापेक्षां वाईट होत, असा त्यांचा अभिप्राय आहे.

मोक्षधर्मावरची ही जी अतिरेकी, एकांतिक, इहानिरपेक्ष निष्ठा तिचेच नांव निवृत्ति असें आहे. ही आत्यंतिक निष्ठा हा भरतभूमीस एक शाप आहे. त्यामुळेच तिचें कर्तृत्व वरचेवर खच्ची होत असतें. या मोक्षधर्माचें हें असलें वर्चस्व आपल्या मनावर जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंत प्रवृत्तीची खरी रग आपल्या ठायीं निर्माण होणार नाही. प्रवृत्तिधर्माचा मूळ पाया कोणता हें ज्यांना पहावयाचें असेल त्यांनीं महाभारतांतील शांतिपर्वीतलें राजधर्मप्रकरण समग्र अभ्यासावें. भीष्म, श्रीकृष्ण, व्यास यांसारख्या त्या काळच्या समाज-धुरीणांनीं एक विचार निश्चित केला होता कीं, राजकीय दृष्ट्या राष्ट्र समर्थ, बलाढ्य असणें, तें आत्मसंरक्षणक्षम असणें, समाजांत अराजक नसणें ही समाजाच्या धार्मिक उन्नतीसाठीं पहिली आवश्यक गोष्ट आहे. म्हणून सर्व धर्मांत राजधर्म श्रेष्ठ असें त्यांनीं निश्चून सांगितलें आहे.

‘ सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः । सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः । तस्माद् धर्मो राजधर्माद् विशिष्टो । नान्यो लोके विद्यतेऽजातशत्रो ’

राजधर्म म्हणजेच अलीकडच्या भाषेत राजकारण किंवा राष्ट्रनिष्ठा. याहून श्रेष्ठ धर्म असूच शकत नाही, असे महाभारतकारांचे मत होते. (शांति ६२-२९, ३०) कारण राजधर्माचे साध्य नसेल तर चोर, दरवडे-खोर, पुंड, आक्रमक हे अराजक माजवितात, आणि भग मोक्षधर्माचे व स्वधर्माचेहि आचरण करता येत नाही. संतांनी स्वधर्माचरण म्हणजे विहित-कर्म केलेच पाहिजे असे सांगितले आहे. पण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, क्षिपी, कुंभार, परीट यांना शत्रूंनी गुलाम केले, विकून टाकले, सक्तीने बाटविले, त्यांचे संसार उध्वस्त केले तर ते विहितकर्म कसे करणार ? जाति-प्रमाणे, वर्णाप्रमाणे नेमून दिलेले कार्य कसे पार पडणार ? ते साधण्यासाठी, म्हणजे स्वधर्माचरण करून मोक्ष मिळविण्यासाठी सुद्धा प्रथम राष्ट्र बलसंपन्न असले पाहिजे. तेथे शांतता व सुव्यवस्था असली पाहिजे. हे संतांनी कधीहि सांगितले नाही. आणि महाभारतकरांनी ते अनेक वेळां आवर्जून सांगितले आहे. जेव्हां जेव्हां धर्म लयास जातो तेव्हां तेव्हां त्याची उन्नति क्षात्रधर्मानेच — राजधर्मानेच करता येते. म्हणून क्षात्रधर्म सर्वात श्रेष्ठ होय, यांत सर्व धर्मांचा समावेश होतो, असे त्यांचे मत होते. (शांति ६३-२३) भगवान् विष्णूने पूर्वी क्षात्रधर्माचा आश्रय करून शत्रूला मारून, देवांचे व ऋषींचे (म्हणजेच संतांचे) रक्षण केले. त्याने जर असे केले नसते तर ?—

‘ न च ब्रह्मा, नैव लोकादिकर्ता । सन्तो धर्माश्चादिधर्माश्च न स्युः । ’
अशी स्थिति झाली असती. धर्म, आदिधर्म, संत, लोक, व स्वतः भगवान् ब्रह्मदेव यांचा नाश झाला असता. म्हणून पितामह म्हणतात,—

तस्मात् श्रेष्ठा राजधर्मा न चान्ये । वीर्यश्रेष्ठा राजधर्मा मता मे ।

(शांति ६४-१२)

‘ वीर्यशौर्यसंपन्न असा राजधर्मच श्रेष्ठ होय असे माझे मत आहे. ’ महा-राष्ट्रीय संतांनी राजधर्माची, समाजसंरक्षणाची, राष्ट्राच्या सामर्थ्यसंपन्नतेची

अशी महती गाइली असती तर त्यांना प्रवृत्तिवादी म्हणणें कांहींसैं सार्थ ठरलें असतें. समर्थानीं अल्पांशानें कां होईना, पण निःसंदिग्ध शब्दांत हें महत्त्व सांगितलें आहे. पण त्यांच्यावर सध्या पंडितांची गैरमर्जी झालेली आहे.

राजधर्माचें म्हणजे समाजाच्या संरक्षणसामर्थ्याचें महत्त्व एकदां मान्य केलें म्हणजे इहलोकांतल्या सर्व शक्तिकेंद्रांचें महत्त्व आपोआपच मान्य करावें लागतें. त्यामुळेच बुद्धिबल, बाहुबल, धनबल यांचें महाभारतांत अतिशय आदरानें वर्णन केलें आहे आणि यावरच सर्व पारलौकिक धर्म, सर्व परमार्थ अवलंबून आहे, असें पुन्हांपुन्हां सांगितलें आहे.

अतिधर्माद् बलं मन्ये बलाद् धर्मः प्रवर्तते

बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जंगमम् (१२-१३४, ६).

धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्यः सः

असा पितामह भीष्मांचा अभिप्राय आहे. धरणीच्या आश्रयानें जसे चल पदार्थ रहातात तसा धर्म हा (अर्थात् परमार्थ धर्म) बलाच्या आश्रयानें रहातो. म्हणून धर्मापेक्षां बल श्रेष्ठ होय, असें त्यांचें म्हणणें आहे. आणि एखाद्याचें धन हिरावून घेणें म्हणजे त्याचा धर्मच नाहीसा करणें होय असें धनमाहात्म्य ते वर्णिताने. यावरून महाभारतकारांच्या मतें मोक्षधर्म, परलोक, परमार्थ, पंढरी, विठ्ठल, जन्ममृत्यूंचा नाश, स्वकर्म, विहितकर्म, चातुर्वर्ण्य हें सर्व राजधर्माधीन आहे; म्हणजे समाजांतील लष्करी सामर्थ्य, संघटना, धनसमृद्धि, ऐहिक विद्यांचा अभ्यास, बौद्धिक सामर्थ्य यांवर अवलंबून आहे. राजवाडे प्रवृत्तिधर्म म्हणतात तो हा होय. ज्यांना संतांना प्रवृत्तिवादी ठरवावयाचें आहे त्यांनीं अशा तऱ्हेचे विचार त्यांच्या वाङ्मयांतून काढून दाखविणें अवश्य आहे. संतांनीं असले विचार कोठेंही सांगितलेले नाहीत. बुद्धि, बल, धन, यांची स्त्रीपुत्राप्रमाणेंच त्यांनीं ओंगळ निंदा केली आहे. ' जया राज्य, द्रव्य करणें उपार्जना, वश दंभ माना इच्छे झाले । '—तुकाराम. ज्यांना राज्य, धन यांची आकांक्षा आहे त्यांच्या ठायीं दंभ, अहंकार येतातच असें सरसकट

विधान संत करतात. वास्तविक भगवद्भक्तीमुळे मुद्धां मनांत दंभ, अहंकार निर्माण होतात. संतांनीच असें अनेक ठिकाणीं म्हटलें आहे. पण तेवढ्यासाठीं भगवद्भक्ती वमनासारखी त्याज्य मानावी असें ते म्हणत नाहींत. पण राज्य, धन यांच्यावर मात्र त्यांचा कटाक्ष आहे. भगवद्भक्तीत दंभ, ढोंग, अहंकार यांचा प्रवेश झाला तर ती धनाइतकीच किंवाहुना जास्तच घातक ठरते, हा आपला रोजचा अनुभव आहे. पण संत राज्य, धन यांनाच फक्त धारेवर धरतात. धनसंचय संसारासाठीं मुद्धां करूं नये असें तुकाराममहाराज सांगतात. पक्षी, अजगर धन साठवीत नाहींत तरी अनंत त्यांचा प्रतिपाळ करतो; तसाच आपला करील. द्रव्याच्या मार्गे कळिकाळाचा लाग आहे, तें निरयाचें मूळ आहे, अन्न, वस्त्र, घर प्रारब्धाधीन आहेत, तेव्हां त्यांची काळजी सोडून, 'वाणी नारायणीं वेंचा,' असा त्यांचा उपदेश आहे. क्वचित् कोठें धन मिळविण्यास ते परवानगी देतात; पण संसार करण्याची जशी, तशीच ही अनुज्ञा निराशाजनक आहे. तेव्हां राजधर्माची प्रमुख साधनें म्हणजे बुद्धि, वाहु, धन—हीं वलें यांचीहि संतांनीं स्त्रीपुत्रांप्रमाणेंच निंदा केली आहे. मोक्षधर्माचा अतिरेक, आत्यंतिक निवृत्ति ती हीच होय.

संतांना प्रवृत्तिवादी म्हणणें हें खरोखर टिकण्याजोगें नाहीं. आज आमच्या तरुणांनीं अत्यंत कणखर व पूर्ण अभ्युदयनिष्ठ असा प्रवृत्तिवाद स्वीकारावा, अशी अपेक्षा असतांना, संत हे प्रवृत्तिवादी होते असें सांगण्याने त्यांची फार दिशाभूल होईल. आपल्या रोमरोमांत भिन्न राहिलेला निवृत्तिवाद, तदनुषंगाने येणारा दैववाद आणि तज्जन्य दौर्बल्य नष्ट करावयाचें असेल तर आपण जास्त सावधगिरी बाळगिली पाहिजे. या दृष्टीनें पाहतां वर प्रवृत्तिवादाचीं म्हणून मीं जीं लक्षणे सांगितलीं आहेत तीं मुद्धां अगदीं प्राथमिक होत. प्रवृत्तीचें खरें वैभव पुढेंच आहे. तरुण स्त्री-पुरुषांची परस्परांबद्दल आसक्ति, स्त्रीपुत्र, आत यांचें प्रेम, राजधर्मावरील निष्ठा, बुद्धि, बल, धन, यांच्याविषयांचा आदर हा प्रवृत्तिमय संसाराचा नुसता पाया आहे, आरंभ आहे. संतांनीं या प्राथमिक लक्षणांचीच निंदा करून त्यांचा उच्छेद केला

आहे. मग पुढला खरा कणखर, उज्ज्वल, विलोभनीय जो प्रवृत्तिधर्म त्यांचें रूप त्यांच्या वाङ्मयांत दिसत नाही यांत नवल काय ! त्या उज्ज्वल रूपाची ज्यांना स्तुहा आहे त्यांनीं फारच जपून विधानें केलीं पाहिजेत. कारण आपल्या समाजांतील बहुसंख्य जनता अजून दैववादी, निराशावादी, परलोकनिष्ठ अशी आहे. जरा कांहीं झालें कीं मरगळ यावी, मागें सरावें, अंग काढून घ्यावें, इकडेच तिचा कल आहे. यांतून खरे राजस वृत्तीचे, निर्भय, आक्रमणशील, जयिण्णु, महत्वाकांक्षी, आत्मप्रत्ययसंपन्न असे नागरिक आपणास निर्माण करावयाचे आहेत. संतांचें प्रतिपादन हाच प्रवृत्तिधर्म अशी शिकवण आपण त्यांना दिली तर यांत आपणास कालत्रयीं यश येणार नाही.

इहलोकीचें जीवन समृद्ध, संपन्न, आणि अत्यंत वैभवशाली करण्यासाठीं त्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत जे अपरिमित कष्ट करावे लागतात, ते त्या वैभवावर अगदीं पराकाष्ठेची निःसीम निष्ठा असल्यावाचून मनुष्याच्या हातून होणे शक्य नाही. विजेच्या दिवा शोधण्यासाठीं एडिसनने नऊ हजार वेळां प्रयोग केले आणि अनेक वेळा दिवाळखोरी पत्करून चार लक्ष रुपये खर्च केले. हिंदुस्थान, चीन, ब्रह्मदेश, दक्षिण अमेरिका या देशांच्या गहन अरण्यांत योग्य वांझू शोधण्यासाठीं त्याची माणसें वर्षानुवर्षे वणवण भटकत होती. अमेरिकेंतील भांडवलदारांनीं त्याच्याविरुद्ध अनेक कारवाया केल्या होत्या. अनेकांनीं त्याला वेडा ठरवला होता. अशाहि परिस्थितीत चिकाटी धरून अविरत कार्य करित राहण्याची जी वृत्ति ती खरी प्रवृत्ति होय. मेरी क्युरी व पेरी क्युरी यांनीं रेडियम शोधण्यासाठीं कसे व किती प्रयोग केले हे सर्व-विश्रुत आहे. दिवसभर पोटाचा उद्योग करावयाचा आणि नंतर रात्री प्रयोग-शाळेंत जाऊन मणावारी माती उकळावयाची, ढवळावयाची, त्यांतून निघणाऱ्या विषारी वायूंनीं अनेक वेळां मूर्च्छा आली तरी ती सोसावयाची, या प्रयत्नांत हाताला कॅन्सर होऊन मृत्यू येण्याचा संभव दिसत असला तरी, मानवाच्या सेवेसाठींच ही आपत्ती येत आहे, अशी श्रद्धा ठेवून मन स्थिर ठेवावयाचें, असें हे अग्निदिव्य आहे. हें संशोधन प्रारब्धाधीन आहे, अशी

संतप्रणीत कल्पना एक क्षणभर जरी या संशोधकांच्या मनांत आली असती तरी त्यांच्या हातून हे प्रयत्न झाले नसते. केप्लर, न्यूटन यांनी तीस-तीस वर्षे अलोचन जागरणे करून ग्रह, तारे यांचे वेध घेऊन गुरुत्वाकर्षणासारखे सिद्धांत प्रस्थापित केले. हा संसार वमनासारखा आहे, असे त्यांना वाटत असतें तर त्यांच्या हातून ही तपश्चर्या झाली असती काय, याचा विचार आपण करावा. इतिहासकार नानासाहेब सरदेसाई यांनी सतत पंचावन्न वर्षे परिश्रम करून आज सहा हजार पृष्ठांचा मराठ्यांचा इतिहास आपल्यापुढे ठेविला आहे. लक्षावधि कागदपत्रे पहाणें, तपासणें, लावणें, नवें संशोधन झाल्यावर पहिली प्रसिद्ध झालेली पुस्तके रद्द करून फिरून सर्व पहिल्यापासून लिहून काढणें, या यातनांना व या कष्टांना सीमा नाही. मराठ्यांचा इतिहास इंग्रजी भाषेत लिहिला गेला तो इंग्रजी, पंजाबी, बंगाली अशा परकीय पंडितांकडून. त्यांनी अनेक ठिकाणी प्रमाद केले आहेत, विपर्यास केला आहे. त्यामुळे मराठ्यांच्याविषयी जगाचें मत कलुषित झालें आहे. मराठा पंडितांनी मराठ्यांचें चरित्र जगापुढे मांडलेंच नाही. ही उणीव ध्यानी घेऊन नानासाहेबांनी वयाचीं ऐशीं वर्षे झाल्यावरहि तो उद्योग हातीं घेतला व इंग्रजीत मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचें कार्य पुरें करीत आणले. या जगांत जन्माला आल्याचीच लाज वाटली पाहिजे अशी ज्या माणसाची वृत्ति आहे, जगांत आलोंच आहों, मोक्ष मिळोपर्यंत रहाणें भागच आहे, तेव्हां एखाद्या पांथस्थाप्रमाणें, वाटसरूप्रमाणें या संसाराकडे पहात कालक्रमणा करावी, अशी भावना ज्या माणसाची झाली आहे, ज्यानें संतांच्या उपदेशामुळे ती प्रयत्नपूर्वक बनविली आहे, त्या माणसाच्या हातून असा उद्योग होईल काय, हा प्रश्न वाचकांनीं मनांत घोळत ठेवावा, म्हणजे त्यांना प्रवृत्तिधर्म म्हणजे काय त्याचा अर्थ समजेल. संसारांत राहिलें तरी चालेल, तें मोक्षाच्या आड येणार नाही, अगदीं अलितपणें रहावें म्हणजे झालें, वृत्ति उदास ठेवावी, पांथस्थाप्रमाणें बायका-मुलांकडे पहावें, मग संसाराचें भय राहणार नाही, असें संत सांगतात आणि याला सध्याचे पंडित प्रवृत्ति म्हणतात.

प्रवृत्ति ही अशी ऋण भावना, अकरणात्मक, नकारात्मक भावना नाही. ती एक प्रबळ, समर्थ, उत्साहदायी. विजिगीषु अशी धनभावना आहे संतांच्या तत्त्वज्ञानाला प्रवृत्ति म्हणजे ही त्या शब्दाची विटवना आहे. त्यांच्या मनात हे नवे पांडित त्यांच्यावर लादित असलेला प्रवृत्तिभाव केव्हाहि नव्हता. जगाची त्यांना काळजी वाटे ती मोक्षापुरती. 'बुडती हे जन, पहावेना डोळां' असें तुकाराम म्हणाले, तेव्हां जनतेवरील परकीय आक्रमण, तिची आर्थिक विपत्ति, अनानदशा, अज्ञान, दौर्बल्य, रोगराई, दुष्काळ इत्यादि सकटांचा त्यांच्या मनात विचार नव्हता. या जनांना पडरीला कसे न्यावे, त्यांना संसारांत ठेवून संसाराबद्दल त्यांच्या मनांत किळस बशी उत्पन्न करावी, त्यांना मोक्ष कसा मिळवून द्यावा, एवढीच चिंता त्यांच्या मनांत होती. 'बायको मेली तर बरे झाले, एका मायेतून सुटलो; पोर मेले तर चांगले झाले, दुसऱ्या पाशांतून मुक्त झालो; माता मेली तर सगळीच चिंता संपली; आतां विठो, तूं आणि मी', अशी त्यांची वृत्ति होती. (जोग गाथा-३९४) यांवरून त्यांना काळजी कशाची होती ते स्पष्ट होईल.

संतांच्या मनाला कसला ध्यास होता, त्याचें सर्व लक्ष कोठें केंद्रीभूत झालें होतें, हें पहावयाचे असेल तर त्यांचें आदर्श पुरुष, उत्तम पुरुष, त्यांनीं वंद्य मानलेले स्त्री-पुरुष याच्याकडे लक्ष द्यावे म्हणजे क्षणाधीन संतांच्या मनःप्रवृत्तीची कल्पना येईल. भक्तीमुळे, विठ्ठलाच्या किंवा इतर देवतांच्या कृपेमुळे तरून गेलेले जे लोक तंखेरीज इतर क्षेत्रांतल्या थोर कर्त्या पुरुषांचा सत नामोल्लेखहि करीत नाहीत. या जगांतल्या अभ्युदयाची, ऐहिक उत्कर्षाची ते चिंता वहात असते तर राजकारण, रणांगण, पांडित्य, गणितादि विद्या, इतर सशोधन, अनेकविध कला या क्षेत्रांतल्या पुरुषांचा त्यांनीं वदनीय, अनुकरणीय महामे म्हणून उल्लेख केला नसता काय? संतांनी चुकूनसुद्धां ही गोष्ट केलेली नाही. विजयनगरच्या राज्यांतले हरिहर, बुक्क, विद्यारण्य, कृष्णदेव, नरसिंगराय, राजस्थानातील हम्मीर, कुंभराणा, भीमदेव, रत्नसिंह, संगराणा यांनीं हिंदुधर्म व हिंदु जनता

यांच्या रक्षणासाठीं केवढाले उद्योग केले, केवढी अचाट कायें केलीं, कसें आत्मार्पण केलें ! हे सर्व संतांच्या काळचेच लोक होते. पण त्यांची दखल संत घेत नाहींत. मागल्या काळांतील, पुराणकाळांतील व्यास, वाल्मीकि यांना संत वंदन करतात. पण पाणिनि, कात्यायन, वररुचि, वराहमिहिर, आर्यभट्ट, नागार्जुन, कालिदास, भवभूति यांचा नामनिर्देशहि संत करणार नाहींत. प्रल्हाद, बळी, सुदाम, उपमन्यु यांचीं स्तोत्रें संत गातात. सर्व जन्मभर पापें करून अंतकाळीं केवळ चुकून परमेश्वराचें नाम मुखीं आल्यामुळें जे उद्धरून गेले त्या अजामीळ व पिंगला वेश्या यांचा उल्लेख, शेंकडो वेळां संत करतात; पण बाजी प्रभु, मुरारबाजी, तान्हाजी, खंडो बळ्हाळ, यांच्यासारख्या स्वामी, मातृभूमि, स्वधर्म यांच्यासाठीं धारातीर्थीं आत्मार्पण करणाऱ्या महात्म्यांना संतांच्या जगांत स्थान नाहीं. यांनीं विहितकर्म करतांना, निजवृत्ति आचरतांनाच प्राणत्याग केलेला आहे, यमयातना सोसल्या आहेत. विहितकर्म निष्ठेनें करणाऱ्याविषयीं संताना आदर असतो. तो आदर कितपत आहे, ऐहिक संसार समृद्ध, संपन्न करणाऱ्या स्त्रीपुरुषा-विषयीं संतांच्या काय भावना आहेत, हे यावरून स्पष्ट होत नाहीं काय ?

श्रीगुकाराम हे कोणत्या पुरुषांना वंद्य मानतात ? ' जे आहोरात्र विष्ठल-चिंतन करतात त्यांच्या पार्थीचें मी पायतण होईन, जे पढरीची वारी करतात त्यांच्या घरीं मी पशु होऊन राहीन, ज्यांच्या अंगणांत तुळशी वृंदावन आहे त्याचे घरीं मी केरसुणी होईन, ' असे त्याचे उद्गार आहेत. (गाथा ११५४—जोग.) वरच्याहून इतर क्षेत्रांत अलौकिक त्याग करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना, समर्थ रामदास सोडले तर, कोणाहि सतानीं वंदन केलेलें नाहीं. मागें उल्लेखिलेले ऐतिहासिक स्त्रीपुरुष संताना माहीत नव्हते हें शक्य नाहीं. परंप्रांतातल्या अनेक संतांचीं चरित्रें येथले संत गातात. त्यांना ऐहिक क्षेत्रातल्या पराक्रमाची तशीच महती वाटत असती, तर त्यांनीं कवि, पंडित, सेनापति, हुतात्मे यांचींहि चरित्रें गाइलीं असतीं. मेवाडच्या मिराबाईचें चरित्र ते सांगतात; पण राणी पद्मिनीचें महत्त्व त्यांना नाहीं. बंगालचे कबीर, कमाल,

जुनागडचा नरसी मेहता यांच्यावर ते अभंग रचतात; पण श्रीहर्ष, राणा प्रताप, शालिवाहन, सिंघण, यांच्यासाठी एकहि ओळ ते खर्च करीत नाहीत. यावरून मोक्षधर्म, अध्यात्म, यावांचून दुसऱ्या कशाचीहि मातब्बरी त्यांना वाटत नव्हती हे स्पष्ट दिसते.

जे उत्तम पुरुषांच्या वावरीत तेच अधम पुरुषांच्या वावरीतहि दिसून येते. संतांच्या अधम पुरुषांच्या यादीत कोण येईल ? जो एकादशी करीत नाही, कीर्तनाला जात नाही, स्त्रीमोह, धनमोह यांना वश होतो, नित्यनैमित्तिक कर्मे जो करीत नाही, जो अहंमन्य आहे, ज्याची वाणी कटु व तीव्र आहे, ज्याला गुरुभक्तीचा कंटाळा आहे, असा पुरुष हा अधमाधम होय. आणखीहि अधम पुरुषाचे अनेक दुर्गुण संत वर्णिताने. पण जो फितुरी करतो, दुही माजवतो, स्वामिकार्य निष्ठेने करीत नाही, राजपदावर असून शत्रूविषयी गाफील रहातो, त्याचा निषेध केला पाहिजे, त्याच्या दुर्गुणाची जनतेला जाणीव देऊन तिला सावध केले पाहिजे, अशी जबाबदारी संताना वाटत नाही. कोणी असे म्हणतात की संतानीं एक विषय—अध्यात्म—हा घेऊन आपले सर्व सामर्थ्य, सर्व तनमनधन त्यावर खर्च केल्यामुळे इतर विषयांकडे त्यांना लक्ष देतां आले नाही, यांत आक्षेपार्ह ते काय ? यावर माझे म्हणणे असे की, आम्ही तरी हेंच म्हणत आहो. संतानीं सर्व लक्ष फक्त मोक्ष, परमार्थ, अध्यात्म यांवर केंद्रित केले होते, या जगांतल्या अभ्युदयाकडे, राष्ट्रीय प्रपंचाकडे त्यांनी लक्ष दिले नाही असे मान्य केल्यावर वादांतील निम्मा जोर संपेलच. पण तेच सध्यांच्या पंडितांना मान्य नाही. संत प्रवृत्तिवादी होते, सामाजिक दृष्टि त्यांना होती, इहलोकींच्या उत्कर्षाची त्यांना तळमळ वाटत असे, असे हे अभ्यासक अष्टाहासाने सांगत आहेत. ज्यांना ही तळमळ वाटते, ज्यांना सामाजिक दृष्टि आहे, ते त्या क्षेत्रांतल्या वंद्य पुरुषांचा आदर्श जनतेपुढे ठेवून त्या दृष्टीने तिला मार्गदर्शन करतील हे अगदी उघड आहे. ते संतानीं केलेले नाही, आणि म्हणून ते निवृत्तिवादी आहेत एवढेच सांगावयाचे आहे.

या विषयाचा एवढ्या आग्रहाने प्रपंच करण्याचे कारण वर सांगितले आहे. येथून पुढे आपला देश आपणांस धनधान्याने समृद्ध करावयाचा आहे. बुद्धिबल, शास्त्रबल, शस्त्रबल यांनी त्याला संपन्न करून टाकण्याची आपण आकांक्षा धरलेली आहे. प्रत्येकाला अन्न, वस्त्र घर व विद्या आपणांस सुलभ करून द्यावयाची आहे. साहित्य, कला, विज्ञान या संस्कृतीच्या अंगोपांगांचा बहुजनांना लाभ करून देण्याच्या गोष्टी आपण बोलतो. हे सर्व साधावयाचे तर अनंत प्रकारचे कर्तृत्व, फार मोठा प्रयत्न, महान् उद्योग, प्रचंड साहस, दुर्दम, उत्साह, अपराजित असे मनोधैर्य, तीव्र क्रांतिकारक वृत्ति, वाटेल त्या पाशवी सत्तेशी लढा देण्याची शक्ति, या गुणांची जोपासना आपल्या समाजांत झाली पाहिजे. आणि प्रत्यक्षाकडे दृष्टि टाकली तर आपण बहुसंख्यजन अजून निराशावादी, दैववादी, प्रारब्धावर हवाला ठेवणारे, दिवसांतून दहा वेळां कपाळाला हात लावणारे असे आहो! असे दिसेल. थोडासा आघात होताच मागे फिरून परमार्थाचा आश्रय करावा, उदासीन व्हावे, तेथली भाषा बोलून मनाचे समाधान करण्याचा प्रयत्न करावा अशी आपल्या मनाची घडण अजून कायम आहे. ही घडण आहे तोंपर्यंत आपल्या मधून राष्ट्राला अवश्य तेवढे कर्तृत्व निर्माण होणे शक्य नाही. आणि खऱ्या प्रवृत्तिधर्माच्या उपदेशावांचून, प्रसारावांचून, त्या धर्माची रंग आपल्या रक्तांत निर्माण झाल्यावांचून आपल्या मनाची घडण बदलणे शक्य नाही. अशा स्थितीत संतांनी शेंकडों वर्षे जीं निवृत्तीचीं, उदासीनतेचीं, मोक्ष-कनिष्ठेचीं बीजे आपल्या समाजांत पेरून ठेविली आहेत तींच प्रवृत्तीचीं लक्षणे आहेत असे जेव्हां नवे पंडित सांगू पहातात, तेव्हां नव्या पिढीच्या दृष्टीने ही फार हानि आहे असे वाटते. ब्रिटन, अमेरिका, जर्मनी या राष्ट्रांनी आपल्या समाजाची जी मध्य उभारणी केली आहे, तिला आवश्यक असलेल्या प्रवृत्तिंचे स्वरूप काय हे जर आपण जाणले तर आपल्या हातून वरील प्रमाद होणार नाही असे वाटते. संसारविषयीची अनासक्ति, उदासीनता यांची जी शिकवण तिचा परिपाक झाला म्हणजे काय होईल? ज्ञानेश्वर

म्हणतात, असा परिपाक झाला की त्या पुरुषांचें संसाराविषयींचें प्रेम ढिलें, निर्बळ होऊन जातें, त्या वेळीं फळ देंठाला राहूं शकत नाही, देंठ फळाला धरूं शकत नाही, अशी अवस्था होते. (ज्ञानेश्वरी १८-१५७). नेमकी हीच गोष्ट व्हावयास नको आहे. तो परिपाक किती जणांना साधेल तो साधो, पण प्रारंभापासूनच आमची दृष्टि मात्र इहविमुख होते. आम्ही संसार करतो, पण तो दुबळेपणानें, ढिलेपणानें करतो. अशी वृत्ति आहे, संसारावर पराकाष्ठेची, अगदीं निःसीम अशी निष्ठा जोंपर्यंत आमच्या मनांत नाही तोंपर्यंत नव्या राष्ट्रीय प्रपंचाच्या सिद्धीसाठीं जी प्रचंड उभारी अवश्य आहे, ती आमच्या ठायीं निर्माण होणार नाही. संसारावरील दृढ निष्ठेमुळेच मनुष्य ऐहिक उत्कर्षाचे उद्योग करूं शकतो, त्यासाठीं अवश्य त्या यातना सोखूं शकतो.

मानवी मनांतील प्रवृत्तींच्या भिन्नभिन्न ऊर्मींचा विचार केला तर स्पष्टपणें असें दिसतें कीं, त्यांतल्या कोणच्याहि ऊर्मीविषयीं संतांना सहानुभूति नाही, आदर नाही; इतकेंच नव्हे तर पुष्कळ ठिकाणीं त्यांची त्यांनीं निष्कारण हेटाळणी केली आहे. भिन्नभिन्न विषयांची जिज्ञासा, ज्ञानाची पिपासा ही मानवाच्या मनाची केवढी ऊर्मी आहे ! तिच्या तृप्तींत त्याचा परमानंद आहे; आणि समाजाच्या अभ्युदयाचा तर ऐहिक ज्ञान हा पायाच आहे. पण संतांची ऐहिक ज्ञानाविषयीं काय वृत्ति आहे ? ज्ञानेश्वर म्हणतात, ज्योतिष, शिल्प, काव्य, नाटक, व्याकरण, वेदविद्या, नीतिशास्त्र, स्मृतिशास्त्र, वैद्यक या विषयांत माणूस केवढाहि पंडित असला तरी अध्यात्मज्ञान त्याला नसेल तर आग लागो त्याच्या त्या पांडित्याला. आईबापांच्या मुळावर आलेल्या मुलाचें जसें तोंड पाहूं नये त्याचप्रमाणें या पंडिताचें तोंड पाहूं नये. 'ते एकावांचूनि आघवां शास्त्रीं, सिद्धान्त निर्माणधात्री, परि जळो ते मूळ नक्षत्रीं, न पाहे गा ।' (ज्ञानेश्वरी १३-८३५). ज्ञानेश्वरांना एवढा गहजव करण्याचें वास्तविक कांहींच कारण नव्हतें. एक तर भक्ति मुळींच नसली तरी या पांडित्याचा मानवी अभ्युदयाला अतिशय उपयोग आहे. गॅलिलिओ, बेकन, शेम्सपियर, गटे यांसारखे अनेक शास्त्रज्ञ व कवी नीतीनें निष्कलंक नसूनहि त्यांनीं जगाळा

कायमचें ऋणी करून ठेविलें आहे. त्यांच्या ज्ञानावांचून व काव्यावांचून जग आज पोरके होईल. त्याचप्रमाणें इतरहि अनेक शास्त्रज्ञांना, पंडितांना अध्यात्म-ज्ञान फारच थोडें असेल किंवा नसेलहि; तरी त्यांच्या ज्ञानाचा अधिक्षेप करण्याचे कांहींच कारण नाही. त्यांना अध्यात्मज्ञान नसलें, त्यांच्या ठायीं विठ्ठलभक्ति नसली तरी जगाचा योगक्षेम व जगाची संस्कृति विज्ञान, साहित्य, ज्योतिष, शिल्प, वैद्यक, व्याकरण, राजनीति इत्यादि शास्त्रात पारगत असलेल्या थोर पुरुषांवरच बव्हंशीं अवलंबून असते हें निर्विवाद आहे. त्यामुळें कोणत्याहि स्थितीत त्यांची निंदा करणें युक्त नाही; आणि त्यातूनहि अध्यात्म-ज्ञानाचें महत्त्व सागावयाचेंच होते तर, या ज्ञानानें त्यांच्या मूळच्या थोर प्रतिष्ठेला जास्त शोभा येईल, असें म्हणता आलें असतें. पण त्यांच्या ज्ञानाला संतांच्या मतें प्रतिष्ठाच नाही. आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, गणेश दैवज्ञ हे त्यांच्या लेखीं जमाच नाहीत; त्यांचें गणितज्ञान किती याची चौकशी संत करणार नाहीत. ते विठ्ठलाची भक्ति करतात कीं नाही एवढीच त्यांची चिंता आहे, आणि ती नसेल तर मूळ नक्षत्रीं जन्मलेल्या मुलाप्रमाणेंच त्यांचें तोड पाहूं नये असे त्यांना वाटते. आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, गणेश दैवज्ञ हे तर धार्मिक व सच्चरित्र असेच होते. तरीमुद्दां कोणत्याहि संतांनीं त्यांना वंदन केलें नाही, आणि एकंदर पांडित्य, ज्ञान, शास्त्राध्ययन याविषयीं वरील प्रकारची वृत्ति प्रकट केली आहे. जगाच्या अभ्युदयाची, योगक्षेमाची, ऐहिक संस्कृतीच्या उत्कर्षाची काळजी असल्याचीच हीं लक्षणें आहेत काय ? का असें समजावयाचें कीं ती काळजी संतांना होती, पण त्यासाठीं या पांडित्याचें महत्त्व काय तें त्यांना उमगले नाही.

या जगांतल्या ज्ञानाविषयीं अशी वृत्ति असली, जगच एकंदर ओकारी-सारखें मानावें अशी शिकवण समाजाला दिली, आणि संसारांत राहिलों, विहित कामें करीत असलों तरी येथून कसें तरी सुटून जावयाचें आहे, असा सारखा ध्यास घेतलेला असला म्हणजे या जगांतल्या उद्योगाविषयीं मनुष्याला कितपत उत्साह वाटे ? कोलंबस, स्कॉट, तेनसिंग किंवा हंबोल्ट, डार्विन,

हक्कले यांच्या हातून जी कायें झालीं तीं करण्याची उभारी, त्यासाठीं लागणारें साहस, तत्प्रीत्यर्थ अनुभवाच्या लागणाऱ्या यातना सोसण्याची तयारी, दहा-दहा-वीसवीस वर्षें निराशेशीं झगडत राहून, लोकनिंदा सोसून, आप्तेष्टांचा रोष सहन करून, सतत कार्य करण्याची चिकाटी हे गुण जगाविषयीं तशी वृत्ति झाल्यावर आमच्या समाजांतल्या माणसांच्या अंगीं कसे निर्माण होणार ? हबोल्ट हा पांच वर्षे मेक्सिकोच्या व दक्षिण-अमेरिकेच्या भयानक जंगलांत कृमी, कीटक, पशु, पक्षी यांचें संशोधन करीत भटकत होता. नाना प्रकारचे रोगजंतु, अनेक रानटी जमाती, उग्र रूप धारण करणाऱ्या नद्या, दऱ्या, डोंगर, थंडी, वारा, उन्ह, पाऊस याशीं त्याचा अहर्निश झगडा चालला होता. या यातना सोसून हजारों कीटकांचे, पक्ष्यांचे, पशूंचे नमुने त्यानें निरनिराळ्या पेठ्यांत, पिंजऱ्यांत भरून सांभाळून जर्मनीला आणले, आणि पुढें अनेक वर्षें खपून जीवनशास्त्राचा व इतर शास्त्रांचा पाया घातला. या जगाविषयीं निःसीम प्रेम, गाढ निष्ठा व पराकाष्ठेची जिज्ञासा असल्यावांचून कोणाच्याहि हातून असलीं कार्ये होणार नाहीत. प्रवृत्तीची ही उभारी आमच्या समाजांत ब्रिटिश येण्याच्या पूर्वीच्या सहाशें-सातशें वर्षांत एकदां हि दिसली नाही, याचा अर्थ काय ? जगाविषयींचा जो उदासीनतेचा, अलिप्ततेचा, अवहेलनेचा, दृष्टिकोन सतांनीं तयार केला तोच याच्या बुडाशीं नाही काय ? या भूमींत अशा प्रकारची प्रवृत्ति पूर्वीहि कधीं नव्हती असें म्हणतां येईल काय ?—मुळींच नाही. प्रवृत्तिधर्माची या प्रकारची लक्षणें या देशांत इसवी सनाच्या पहिल्या आठ-नऊ शतकांत स्पष्ट दिसून येत होती. ब्रह्मदेश, जावा, सुमात्रा येथें भारतीयांनीं याच काळांत वसाहती केल्या. याच काळांत तेथें शिवमंदिरें व विष्णुमंदिरें बांधून आपली इतकी अद्वितीय शिल्पकला प्रकट केली, कीं ग्रीक व रोमन शिल्प त्यापुढें फिकें ठरतें असें पाश्चात्यांनीं सुद्धां म्हणावें. याच काळाच्या कांहींसें आधीं चीन, जपान या देशांत धर्मप्रसारार्थ शेंकडो भारतीय गेले होते. सर्व जगाला भ्रूण कटिल असें ज्योतिष, रसायन, वैद्यक या विज्ञानशाखांत भारतीयांनीं संशोधन केलें तें याच काळांत. पण पुढील

सहासात शतकांत या गुणवैभवाचा मागमूसहि दिसत नाही. मग भारतीयांच्या अंगच्या या प्रवृत्तीचें काय झालें ? भारतीय मोक्षैकनिष्ठ झाले, त्यांना वैराग्य प्राप्त झालें व त्यांत या प्रवृत्ती विरघळून गेल्या असा याचा अर्थ आहे !

प्रा. फाटक म्हणतात की, संतांनी वैराग्याचा उपदेश केला तो योग्यच होता. सर्व क्रांतिकारकांना, देशभक्तांना वैराग्य अवश्यच असतें. फाटक येथें मोठीच दिशाभूल करित आहेत असें वाटतें. लेनिन, वॉशिंग्टन, सन्यातसेन, सावरकर, केमालपाशा यांचा निग्रह, यांचा त्याग, यांनी संसारसुखाची केलेली उपेक्षा आणि संतप्रणीत वैराग्य ही एकच आहेत काय ? या लोकांना जगाचा उबग येऊन त्यांनी त्याग केलेला नव्हता. आपल्या स्त्री-पुत्रांविषयी मडकें फोडून टाकण्याच्या कल्पना त्यांच्या मनांत कधीच नव्हत्या. उलट त्यांच्याविषयी त्यांच्या मनांत अखंड प्रेमच होतें. तें प्रेम हीच त्यांची प्रबळ प्रेरणा होती. ' माझ्या स्त्रीवरील प्रेमांमुळेच मी साहसकर्मीला, आत्मार्पणाला प्रवृत्त होतो, ' असें स्वित्झरलंडचा क्रांतिकारक विल्यम टेल यानें सांगितल्याचें प्रसिद्धच आहे. या क्रांतिकारकांनी त्याग केला तो इतरांना जगांतले भोग मिळावे म्हणून केला; सर्वानाच जगाविषयी तिठकारा यावा म्हणून नव्हे. अध्यात्मनिष्ठेविषयी लिहितांना प्रा. सरदार म्हणतात की, तसें पाहिले तर टिळक व महात्माजी हेहि अध्यात्मनिष्ठच होते. प्रा. न. र. फाटकांच्या क्रांतिकारकांच्या वैराग्याप्रमाणेंच सरदारांनी उल्लेखिलेली टिळक-गांधी यांची अध्यात्मनिष्ठा आहे. टिळक व महात्माजी यांचें श्वसनसुद्धां या जगांतल्या अभ्युदयासाठीं असे. इतकी त्यांची इहनिष्ठा जाज्वल्य होती. इतकी ही निष्ठा असल्यानंतर मग माणसाचें मन कितीहि अध्यात्मनिष्ठ असलें तरी त्यामुळे समाजाची हानि होत नाही. टिळक-महात्माजींच काय, पण सध्याचे जगांतले फ्लाइन्स्टाइन, एडिंग्टन, जीन्स, ऑलिव्हर लॉज हे अग्रगण्य शास्त्रज्ञहि अध्यात्मनिष्ठ आहेत. पण टिळक-महात्माजींप्रमाणें तेहि दिवसाचा क्षण क्षण त्या जगाच्या अभ्युदयासाठीं वेंचीत असतात. यानंतर जी अध्यात्मप्रवृत्ति नाहील ती माणसाच्या कर्तृत्वाची हानि करित नाही. इतकेंच नव्हे, तर ती

त्या कर्तृत्वाला पुष्कळ वेळां पोषकच ठरते. लोकांनीं आपापल्या विहित कर्मांत मग्न असावे असें संतांनीं शेंकडों वेळां लिहिले आहे; पण तें विहित कर्म ज्या संसारासाठी, ज्या जगासाठी करावयाचें त्याचें सहस्र वेळां अत्यंत ओंगळ वर्णन करून त्याच्याविषयी किळस निर्माण करून, मृत्यु उद्यां येणार आहे अशा वृत्तीनें वागण्याचा उपदेश करून, त्यांनीं मनुष्यांच्या कर्तृत्वाच्या मागची मूळ प्रेरणाच पांगळी करून टाकली; आणि तें त्यांनीं हेतुपूर्वक केले आहे. अशा वर्तनाने जगाविषयीचें प्रेम दुबळे होतें, शिथिल होतें हें त्यांनीं अभिमानाने सांगून तसा उपदेश केला आहे. याचा अर्थ असा कीं, प्रवृत्तीचें मूळच त्यांनीं उपटून टाकिले आहे.

यानंतर संतांनीं अंगिकारलेल्या एका अत्यंत महत्त्वाच्या तत्त्वाचा विचार करून प्रवृत्तिधर्माचें हें विवेचन पुरें करावयाचें आहे. तें तत्त्व म्हणजे प्रारब्ध-वाद हें होय. संतांनीं केलेलें प्रारब्धवादाचें प्रतिपादन वाचतांना मनांत मारखें येत असतें कीं, कळत किंवा नकळत मोक्षधर्माच्या, अध्यात्माच्या एकांतिक प्रेमांमुळे किंवा अन्य कांहीं कारणांमुळे त्यांनीं प्रवृत्तिधर्माचा अगदीं समूळ उच्छेद करण्याची प्रतिज्ञा केल्यासारखें वर्तन केले आहे. वास्तविक मोक्ष-धर्माबरोबर प्रारब्धवाद प्रतिपादन केला पाहिजे असें मुळींच नाही. त्याचा-त्याचा परस्परसंबंध कांहीं नाही; पण संतांच्या भागवतधर्मांमध्ये इहलोकींच्या उत्कर्षाविषयीचा प्रारब्धवाद हे एक अविभाज्य अंग होऊन बसले आहे. संतांचा प्रयत्नवाद आहे तो सर्व परमार्थक्षेत्रांत ! पण इहलोकींच्या वैभवा-विषयी 'अन्न-आच्छादन, हें तो प्रारब्धा आधीन' म्हणून तुम्ही आपली वाणी (व इतर शक्ति) 'सुखें वेंचा नारायणी,' असा त्यांचा उपदेश आहे. 'प्रारब्धेंचि जोडे धन, प्रारब्धेंचि वाढे मान । प्रारब्धेंचि होय सुख, प्रारब्धेंचि होय दुःख । प्रारब्धेंचि भरे पोटा, तुका करीना बोभाट ' असें आहे म्हणून, 'हे मना, उगीच सोस करूं नको ' आणि 'पंढरिरायाचें भजन कर ' असें संत म्हणतात (जोगगाथा-२०७१.) असाध्य तें साध्य करितां सायास असा श्रीतुकारामांचा निर्धार आहे; पण हें सामर्थ्य राज्य-

वृद्धि, शत्रुपराजय, जन्माने प्राप्त झालेल्या शेती, व्यापार इत्यादि व्यवसायातील धनाचा उत्कर्ष यांसाठी वापरावयाचें नाही. कारण 'धनराज्य जे उपाजिती त्यांना देव भेटणार नाही,' हें ठरलेलें आहे. म्हणून हें सामर्थ्य परमार्थासाठीच वापरावयाचें आहे. या जगांतलें भवितव्य परमेश्वरावर सोंपवून द्यावें. कारण त्याचें यशायश आपल्या पापपुण्यावर अवलंबून आहे. म्हणून परमार्थसाधन करून पुण्याची जोड करीत रहावें. आपलें तनमनधन त्या पुण्यासाठी, पंदरीसाठी, विठलासाठी झिजवावे म्हणजे या संसाराची तो काळजी घेईल; आपण त्याची चिंता वाहूं नये, अशी संतांची शिकवण आहे. आपण विहित कर्मे करतांना सुद्धां एकाच गोष्टीवर लक्ष केंद्रित करावयाचें. या जगांत जन्माला आलों आहों हीच अत्यंत लज्जास्पद गोष्ट झाली आहे हें नित्य मनांत बाळगून (' परी जन्मती ते लाज, न सांडी जयाचें निज ') येथून जितक्या लवकर निघून, सुटून जातां येईल तितकें जाण्याची धडपड करावयाची. ' एथ अर्जुना जरी अवचटें, जन्मलास तूं । तरी झडझडोनि वहिला निघ, इये भक्तीचिये वाटे लाग, जिया पावसी अव्यंग, निजधाम माझें ' (ज्ञाने. ९-५१५, ५१६.)

मराठ्यांच्या इतिहासांत अनेक हर्षामर्षांचे प्रसंग झाले; पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की, त्यांतील घटनांची ऐतिहासिक चिकित्सा, कार्यकारणमीमांसा त्या वेळीं फारच क्वचित् केलेली आपणांस दिसते. बहुधा जय झाला तर स्वामींच्या वा श्रीमंतांच्या प्रौढ पुण्यप्रतापेंकरून झाला, आणि पराजय झाला तर प्रारब्धयोगेकरून झाला अशी कारणमीमांसा केलेली सांपडते. " होणार भविष्य, त्यास काय यत्न आहे ? " " श्रीमंतांची बुद्धि महान्, परंतु भावी अर्थ, तेणेंकरून विपर्यास पडला. होणार अवश्य होतें, यदर्थी सदेह धरूंच नये, हा माझा निश्चय. " " सांप्रत कलियुग; धर्म लयास जाणार हें तों दिसतेंच आहे " अशी विचारसरणी सर्वत्र दिसते. मराठ्यांनीं पराक्रम खूपच केले. अशा वेळीं घडत असलेल्या घटनांची भौतिक, ऐहिक मीमांसा त्यांनीं अल्प जरी केली असती तरी इंग्रजांपुढें ते नामोहरम झाले नसते. १५२६ सालीं बाबरानें

हिंदुस्थानांत पहिली तोफ डागली; पण यानंतर मराठ्यांना दोनशें वर्षेपर्यंत तोफ-खान्याचें महत्त्व कळलें नाहीं. इंग्रजांची राष्ट्राभिष्टा, त्यांची प्रचल केंद्रसत्ता, त्यांचें शिस्तीचें सैन्य, त्यांची टापटीप सारखी मराठ्यांच्या डोळ्यांपुढें होती; पण हीं कांहीं निराळीं तत्वे आहेत, हा उमगच त्यांना झाला नाहीं. जयापजयाचा संबंध त्याशीं आहे हें शंभर-दोनशें वर्षे त्यांना जाणताच आलें नाहीं. कारण हें सर्व प्रारब्धाधीन आहे, कलियुगांत हेंच व्हावयाचें, असा एक विचार संतांच्या उपदेशामुळे त्यांच्या मनांत रुतून बसलेला होता. त्यामुळे पुढें हीं विजयाचीं साधनें स्वीकारावीं असे त्यांनीं ठरविलें तरी त्या साधनांच्या मूळ उगमापाशीं जावें, हे त्यांच्या मनांतसुद्धां आलें नाहीं. कारण समाजाच्या उ. कर्षापकर्षाची, जयापजयाची, भौतिक मीमांसा करण्याचें सामर्थ्यच त्यांच्या मनाला राहिलें नव्हतें. पुरुषार्थाच्या ऊर्मी अंगांत उसळून त्याअन्वये ते पराक्रम गाजवीत असतांनाहि प्रारब्ध, कलियुग, पापपुण्य यांची मगरमिठी त्यांना सोडवितां आली नाहीं. त्यामुळे परकीय आक्रमणाचें आकलन करण्याच्या बाबतींत ते बालच ठरले. कलियुगकल्पना, शब्दप्रामाण्य, (जन्मानें प्राप्त झालेलें कर्म सोडून अन्य व्यवसाय करणें भयावह आहे, हीं) जातिबंधने, हीं सर्व प्रारब्ध-वादाचींच भावंडे आहेत. आपल्या हातांत नसलेल्या शक्ती आपल्याला खेळवीत आहेत, आपण त्यांच्या अधीन आहोंत हाच संस्कार या सर्वांमुळे दृढ होतो; आणि मग तोफखाना, घोडदळ, पायदळ, गनिमीकावा, मैदानी लढाई, सरंजामी पद्धत, दुबळी केंद्रसत्ता, शिस्तीचें लष्कर, इतिहास-भूगोल-ज्ञान, यांचा जयापजयाशीं कांहीं संबंध जोडावा ही बुद्धि रहात नाहीं. व्यापारामुळे राष्ट्राला अमाप धन मिळते हें तर भारतीयांना पूर्वी अज्ञात नव्हतें ना ? इसवी सनाच्या पहिल्या आठदहा शतकांत ग्रीस, रोम, जावा, सुमात्रापर्यंत येथले व्यापारी जात; पण मराठ्यांनीं राष्ट्रीय जीवनाच्या या अंगाकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष केलें होतें. त्यामुळे ते सारखे कर्जवाजारी असत. तरी या दारिद्र्याची त्यांनीं कधीं मीमांसा करून पाहिली नाहीं. इंग्रज, डच, पोर्तुगीज यांचा प्रचंड उद्योग पाहूनहि त्यांच्या कांहीं ध्यानांत आलें नाहीं.

येथल्या हिंदू, जैन या दोन्ही व्यापाऱ्यांना इंग्रजांनी वश करून घेतलें व त्यांनी त्यांची एकनिष्ठेने सेवा केली आणि अमाप धन त्यांना दिलें. पण हें धोरण मराठ्यांना किंवा रजपुतांना आंखतां आलें नाहीं. कारण या धनसामर्थ्याचा त्यांना उमगच झाला नाहीं. इंग्रजांची राष्ट्रनिष्ठा, त्यांची लोकसत्ता, त्यांचें विज्ञान, त्याची लष्करी विद्या, त्यांचा व्यापार व त्यांची एकंदर ऐहिक विद्या, हीं त्यांच्या उत्कर्षाच्या, विजयाच्या बुडाशी आहेत, आणि आपल्यांत या शक्ती नाहींत म्हणून आपण मरत आहों ही ऐहिक मीमांसा मराठ्यांच्या बुद्धीच्या कक्षेंत कधीं आलीच नाहीं. कलियुगामुळें, अधर्म माजल्यामुळें, प्रारब्धामुळें हें घडत आहे अशी त्यांची भावना होती आणि आजहि शेंकडा चारपांच शिकलेले लोक सोडून दिले तर पाऊस पडला नाहीं, पीक आलें नाहीं, रोगराई आली, पूर आले, अपघात झाले तर कलियुगामुळें, अधर्मा-मुळें हें होत आहे, अशीच मीमांसा लोकांच्या मनांत चाललेली असते.

इतिहासाची कठोर वास्तवादी भौतिक चिकित्सा करण्याचें सामर्थ्य आमच्यांत ज्याप्रमाणें निर्माण झालें नाहीं त्याचप्रमाणें तेजस्वी, प्रखर, दुर्दम अशी क्रांतिकारक वृत्तीहि आमच्यांत निर्माण होणें संतांच्या प्रारब्धवादानें अशक्य होऊन बसलें. या बाबतींत असें दिसतें कीं, प्रारब्धाच्या जोडीला गुरुभक्ति ही आणखी एक प्रतिगामी शक्ति येऊन बसली होती. परमार्थ-साधनासाठीं गुरु हा आवश्यक ठरल्यामुळें आणि त्याच्यावांचून सर्व मार्ग निष्फल होतात असा दंडक असल्यामुळें प्रारंभीच येथें पराधीनता निर्माण होते; आणि गुरुचा शब्द हा वेद किंवा परमेश्वर यांच्याहिपेक्षां जास्त प्रमाण-मानावयाचा असल्यामुळें बुद्धिस्वातंत्र्याचा समूळ उच्छेद होतो. या गुरु-भक्तीचें रूपहि, व्यक्तित्वाच्या दृष्टीनें विचार करतां, प्रशंसनीय वाटत नाहीं. अगोदर निवृत्तिनाथ, विसोबा खेचर यांसारख्या अत्यंत सामान्य माणसांना, ज्यांनीं कोणताहि पराक्रम, कोणताहि पुरुषार्थ गाजविलेला कोणी पाहिलेला नाहीं, ज्यांचें कर्तृत्व, बुद्धिसामर्थ्य, कोणत्याहि क्षेत्रांत कोठेंहि प्रत्ययास आलेलें नाहीं, अशांना परमेश्वरापेक्षां हि श्रेष्ठ मानावयाचें, सूर्यचंद्र यांना त्यांच्या-

पासूनच तेज प्राप्त होतें, चराचर सृष्टि त्यांच्याच कृपेनें नीट चालते अशी त्यांचीं वर्णनें करावयाचीं, आणि मग त्यांची अनन्यनिष्ठेनें भक्ति करावयाची ! ती तरी कशी ? गुरुमहाराजांच्या पादुका मीच होईन, छत्री मीच होईन, त्यांनीं टाकलेली चूळ घेणारें तस्त मीच होईन, त्यांनीं विड्याचा चोथा थुंकला तर तो मी घेईन, त्यांचें उष्टें काढीन, अंथरूण घालीन, पाय चेपीन, गुरुमहाराजांचें उष्टें अन्न मिळालें तर त्यापुढें मोक्षसुख तुच्छ मानीन, गुरूंना नारायण कल्पून त्यांचे पाय चुरणारी लक्ष्मी मी होईन ! (ज्ञानेश्वरी १३. ३९०-४५०.) अशा वृत्तीनें गुरुसेवा केली पाहिजे. त्यावांचून मोक्ष नाही. श्रीनामदेवांना प्रत्यक्ष परमेश्वर भेटले होते; पण त्यांनींच त्यांना सांगितलें कीं, खरा मोक्ष हवा असेल तर गुरूला शरण जा. ' शरीर वैचिलें तरी वैचिजे, परी सद्गुरुवचन नुल्लंघिजे ॥ गुरूचे दोष गुण, मनें न कीजे उच्चारण, जें जें गुरूचें आज्ञापन, मेरू ऐसें मानिजे । ऐसें सद्गुरूचें महिमान, म्हणोनि ब्रह्म त्या आधीन । ' असा विठ्ठलांनीं नामदेवांना उपदेश करून त्यांना विसोबा खेचर यांना शरण जाण्यास सांगितलें (नामदेव गाथा, आवटे ४४-४९).

गुरुभक्तीची ही वृत्ति पाहिली म्हणजे क्रांतिकारक वृत्ति ही बरोबर याच्या दुसऱ्या टोंकाला आहे असें ध्यानांत येईल. क्रांति-वृत्ति म्हणजे व्यक्तित्वाच्या आविष्काराचें सर्वोत्तम व सर्वोत्तम प्रखर असें स्वरूप होय. गुरु, वेद, रूढ समाजतत्त्वे यांवर अत्यंत निर्वृण असे प्रहार करण्याचें सामर्थ्य हा क्रांति-वृत्तीचा आत्मा होय. जुन्या आज्ञांचें उल्लंघन करून जुन्या प्रामाण्यांचा विध्वंस करून टाकण्याची बुद्धीची जी उद्दाम प्रेरणा तीच क्रांति-वृत्तीच्या मुळाशीं असते. या क्रांति-वृत्तीला बंधनें रुचत नाहीत, परावलंबनाचा तिटकारा असतो आणि पूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्य हें तिचें अंतिम ध्येय असतें. वर सांगितलेल्या गुरुभक्तीची शिकवण ज्या मनाला मिळते त्याच्या अभ्यंतरांत असल्या क्रांति-वृत्तीचें पोषण कधींच होणें शक्य नाही. आणि मध्ययुगीन काळांत भारतीयांच्या मनांत असें पोषण कधीं झालें नाही हें इतिहासच सांगत आहे. एकांतिक मोक्षवाद, प्रारब्धवाद व गुरुभक्ती या संतांच्या उप-

देशांतील तीन महात्त्वांनीं इतिहासचिकित्सेच्या सामर्थ्याप्रमाणेंच क्रांतीचें सामर्थ्य निर्माण होणें अशक्य करून ठेविलें. इतिहासचिकित्सा, तज्ज्ञन्य कार्यकारणनिष्ठा आणि क्रांतिवृत्ति या इहलोकींच्या अभ्युदयाला अत्यंत उपकारक अशा शक्ती आहेत. म्हणूनच संसारावरील दृढ निष्ठा, ऐहिक ज्ञानाची उत्कट लालसा, जड विश्वावर विजय मिळविण्याची आकांक्षा, यांच्याप्रमाणेंच या शक्ती म्हणजे प्रवृत्तिधर्माचे प्रधान घटक होत. त्यांची उपेक्षा, अवहेलना ही अर्थातच पराकाष्ठेची निवृत्ति होय.

येथवर जें विवेचन केलें त्यावरून प्रवृत्तिधर्माचें खरें स्वरूप स्पष्ट होईल. केवळ संसारांत रहाण्याची परवानगी आणि विहित कर्मे करण्याचा उपदेश इतका प्रवृत्तीचा शुद्ध अर्थ नाही. या समाजाच्या ऐहिक वैभवासाठी, अभ्युदयासाठी, ज्या शक्ती अवश्य आहेत त्यांची जोपासना हा प्रवृत्तीचा खरा अर्थ आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें संसारावरील दृढ निष्ठा, ऐहिक स्वातंत्र्याची, स्वराज्य, साम्राज्य यांविषयींची, विश्वविजयाची आकांक्षा, विज्ञान, इतिहास, अर्थ यांविषयींची प्रखर जिज्ञासा, जड विश्वाच्या आक्रमणास अवश्य ती साहसी वृत्ति, इतिहासांतून निघणारी कठोर वास्तववादी मीमांसा पत्करण्याची मनाची सिद्धता, कार्यकारणावरील निष्ठा, प्रखर अशी क्रांतिकारक वृत्ति, या सर्वोन्मिलून प्रवृत्तिधर्म होतो. आणि या दृष्टीनें विचार केला तर संत हे आत्यंतिक निवृत्तिवादी होते, वरच्यापैकीं एकाहि शक्तीची जोपासना त्यांनीं केली नाही, करण्याचें त्यांच्या मनांतहि नव्हतें, हें कोणालाहि मान्य करावें लागेल. इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं भागवतधर्माचें जें तत्त्वज्ञान सर्वत्र प्रसृत केलें त्यानें वरीलपैकीं अनेक शक्ती पांगळून गेल्या व बाकीच्या निर्माण होण्याचा संभव नष्ट झाला, याबद्दलहि दुमत होईल असें वाटत नाही.

संतांच्या कार्याचें अशा प्रकारचें मूल्यमापन केल्यावरहि राजवाडे यांचें एकांतिक मतच आपण स्वीकारलें पाहिजे असें मला वाटत नाही. कारण धर्म व भाषा या क्षेत्रांत त्यांनीं जें एक विशिष्ट कार्य केलें आहे त्यासाठीं महाराष्ट्र सदैव त्यांचा ऋणी राहील. त्या काळीं बहुजनसमाजांत जाखाई-

जोखाई, मरीआई इत्यादि हीन, क्रूर, अमंगळ अशा देवतांचें पूजन चालू होतें. त्याचा निषेध करून देव ही एक क्रूर, सौदा करणारी, केवळ शासन करणारी, सूडबुद्धि बाळगणारी शक्ति नसून ती माउली आहे, मातेप्रमाणें ती भक्तांचा प्रतिपाळ करते आणि यासाठीं तिला कांहीं बळी द्यावा लागत नसून केवळ भक्तीनें, प्रेमाने ती वश होते, हा अतिशय उदात्त विचार संतांनीं येथल्या समाजांत दृढमूल करून टाकला. ज्या समाजाचीं दैवतें उंच झालीं तो संस्कृतीच्या वरच्या पातळीवर चढला यांत वादच नाही, आणि याचें श्रेय संतांनाच आहे. धार्मिक क्षेत्रांत समतेची प्रस्थापना हें संतांचें दुसरें बहुमोल कार्य आहे. समता हें तत्त्वच असें आहे कीं, त्याचें अत्यल्प आचरणहि मानवाचा कांहीं तरी उत्कर्ष घडवितेंच. त्या काळीं आपल्या समाजात धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक—कोणत्याच क्षेत्रांत उच्चवर्णीयाखेरीज इतरांना प्रतिष्ठा किंवा श्रेष्ठ स्थान प्राप्त करून घेण्यास अवसर नव्हता. त्यामुळें त्यांच्या जीविताचा सर्वस्वी कोंडमारा होत होता. संतांनीं धार्मिक क्षेत्रांत, परमार्थापुरती, अगदी मर्यादित अर्थाने का होईना, पण ही कोंडी फोडली आणि बहुजनसमाजाच्या मानासिक विकासाला कांहीं अवकाश प्राप्त करून दिला. यानंतर मराठी भाषेतील संतांनीं केलेली ग्रंथरचना, तिला त्यांनीं प्राप्त करून दिलेलें उन्नत रूप याचें महत्त्व इतके आहे कीं, त्यामुळेंच महाराष्ट्राला महाराष्ट्रत्व—भिन्नराष्ट्रीयत्व प्राप्त झाले आहे. फ्रान्स, जर्मनी, इटली येथील समाजांना जें भिन्नत्व प्राप्त झालें ते धर्म, किंवा वश यांमुळें नसून भाषाभेदानेंच प्राप्त झालें आहे. त्याच-प्रमाणें गुजराथ, महाराष्ट्र, कर्नाटक, याचे भिन्नराष्ट्रीयत्व हें पिंडान्वयापेक्षां भाषान्वयानेंच सिद्ध झालें आहे, असें लो. टिळकांनीं म्हटलें आहे. आणि मराठी भाषेला संतांनीं जें पृथक्, स्थिर व शोभिवंत रूप प्राप्त करून दिलें, त्यामुळेंच महाराष्ट्राचें भिन्नत्व प्रस्थापित झालें हें उघड आहे.

वास्तविक यांतूनच पुढें समाजाचा सर्वांगीण विकास व्हावयास हवा होता. धार्मिक समता ही सर्व प्रकारची—सामाजिक, राजकीय—समता निर्माण करण्यास पुरेशी प्रेरणा आहे. त्याचप्रमाणें भिन्नराष्ट्रीयत्वाची जाणीव ही तर

सर्व प्रकारच्या सामर्थ्याची जननी आहे. पण संतांचेच वर सांगितलेले प्रारब्ध-वादाचे तत्त्वज्ञान समाजांत जास्त प्रभावी ठरल्यामुळे दुर्दैवाने हा विकास झाला नाही. पोपची सत्ता, राजसत्ता, सरंजामी सत्ता यांवर चौफेर हल्ला चढविणारे युरोपांतील मार्सिंग्लिओ, विल्यम, वायक्लिफ, जॉन हस, लूथर येथे निर्माण झाले नाहीत. समर्थ रामदास स्वामींच्या लेखनांत ऐहिकतेच्या बऱ्याच प्रवृत्ती दिसतात. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची आकांक्षा, संघटनेच्या महतीची जाणीव, राज्यभौतिक शक्तीने मिळते, क्षात्रधर्माने मिळते हा ठाम निश्चय इ. ऐहिक उत्कर्षाला पोषक असे बरेच विचार, जे पूर्वीच्या संतांच्या वाङ्मयांत अभावानेच दिसतात, असे अनेक विचार समर्थींच्या वाङ्मयांत दिसतात. पण दुर्दैव असे की, त्यांचे एकंदर लेखन पाहिले तर हे विचार म्हणजे दर्यामें खसखस इतक्याच प्रमाणांत आढळतात. 'श्रीसमर्थ ग्रंथभांडार' या त्यांच्या पांगारकरांनी संपादित केलेल्या बाराशे पानांच्या ग्रंथांत अभ्युदयाचे विवेचन करणारी जेमतेम तीस-चाळीस पाने आहेत. जी आहेत त्यांत समर्थींच्या विचारांचा एक प्रवाह पूर्वीपेक्षा अगदी भिन्न होता हे स्पष्ट दिसते. पण इतर भागात समर्थींनी संसाराची, ऐहिक वैभवाची, ऐहिक ज्ञानाची इतर संतांच्याइतकीच हिडीस निंदा केली आहे. गुरुभक्तीची महती तशीच गाथिली आहे. प्रयत्नवादाचे प्रणेते म्हणून ज्यांची कीर्ति आहे ते समर्थ अन्यत्र इतर संतांइतकाच प्रारब्धवाद सांगतात. आणि यामुळे या निवृत्तीच्या महासागरांत प्रवृत्तीच्या विचाराचे जे चारदोन मधुबिंदु दिसतात त्यांचा समाजावर त्या काळी कितपत परिणाम झाला असेल याविषयी बरीच शंका वाटते. शिवछपतींच्या चिंतांत क्रांतिकारक विचार विपुल प्रमाणांत होते. त्यांनी समाजाची राजकीय व आर्थिक घडी बरीच बदलली होती; पण त्यांचे तत्त्वज्ञान बनवून त्याला त्या वेळी ग्रंथरूप देणारा स्वयंसिद्ध तत्त्ववेत्ता कोणीच न निघाल्यामुळे त्यांच्यामार्गे त्या क्रान्तिप्रवृत्ती पंचवीसतिस वर्षांपेक्षा जास्त काळ टिकल्या नाहीत. त्यांनी निर्माण केलेल्या परंपरेंत मराठे पराक्रम करीत राहिले हे खरे. पण समाजकारण, राजकारण अर्थकारण या क्षेत्रांत नवे तत्त्वज्ञान निर्मून राष्ट्रनिष्ठा, लोकसत्ता, बुद्धिप्रामाण्य

प्रयत्नवाद, विज्ञाननिष्ठा, समता यांच्या पायावर नवसमाजरचना करण्याची अपेक्षा त्यांच्या ठायीं नव्हती. त्यामुळे ब्रिटिशांची राजवट सुरू होऊन पाश्चात्यांच्या भौतिक ज्ञानाचा येथे प्रसार होईपर्यंत संतप्रणीत निवृत्तीच्या तत्त्वज्ञानांतच आपला समाज बुडून राहिलेला होता. गेल्या शंभर वर्षांत ते निवृत्तीचे तत्त्वज्ञान मार्गे हटून प्रवृत्तिधर्माचा प्रसार मागल्या मानाने पहातां पुष्कळच जास्त प्रमाणांत झाला आहे. पण अजून बहुजनसमाजापर्यंत भौतिक ज्ञानाची निष्ठा पोंचलेली नाही, आणि त्यामुळे तो बहुसंख्य समाज प्रारब्धवाद, अंधश्रद्धा, गुरुप्रामाण्य यांच्याच मगरमिठींत आहे. निराशा, दारिद्र्य यांमुळे ऐहिक संसाराचे वैयर्थ्य हे त्यांच्या मनांत घर करून राहिलेले आहे. नव्या ज्ञानावर अजून त्यांची मुळीच श्रद्धा बसलेली नाही. त्यांच्या मनांत धाडस, साहस, विजिगीषा, सृष्टीशी झुंज घेण्याइतकी कणखर वृत्ति, विषमतेविरुद्ध लढा करण्याची रंग या वृत्तीची जोपासना करावयाची असेल तर त्या निवृत्तीच्या तत्त्वज्ञानाचा समूळ उच्छेद करणे अवश्य आहे. त्यावांचून नवराष्ट्रनिर्मितीसाठी, नव्या विश्वाची उभारणी करण्यासाठी अवश्य असलेले प्रचंड कर्तृत्व त्यांच्या ठायीं निर्माण होणार नाही. हे व्हावयाचे तर प्रवृत्तिधर्माच्या खऱ्या इतिहासासिद्ध लक्षणाची ओळख होणे अवश्य आहे. त्याच हेतूने वर एवढा प्रपंच केला आहे. संतांनी आपल्या समाजावर जे उपकार केले आहेत त्यासाठी आपण न्याचे कृणी असले पाहिजे हे खरे; पण ते प्रवृत्तिवादी आहेत असा अट्टाहास करणे हे कांही कृतज्ञतेचे लक्षण नव्हे. निवृत्तीलाच प्रवृत्ति समजून त्यामुळे आपण आत्मघात करून घेऊं. जुन्या पंडितांना हे पटेल अशी आशा नाही; पण समाजांतल्या तरुण कार्यकर्त्यांनी या तऱ्हेचा बुद्धिनिश्चय करून आपल्या समाजाचा मनःपिंड बदलून टाकण्याचा प्रयत्न केला तरच आपला समाज प्रवृत्तिवादी होऊन मग सामर्थ्यसंपन्न होईल.

६. भगवान् श्रीकृष्ण

कौस्तुभ

महाभारताची थोरवी आज त्रिखंडातल्या विद्वद्बराणा व रसिकाना मान्य झालेली आहे. प्राक्कालीन भारतांतील महाप्रज्ञावंत पुरुषांच्या अद्भुत प्रतिभेचा तो एक असामान्य असा विलास आहे, यात्रिवर्या आतां दुमत राहिलेलें नाहीं. अनेक ग्रंथां संपन्न असल्यामुळेच या ग्रंथाला आजच्या जगांत असें अलौकिक स्थान प्राप्त झालें आहे हें उघड आहे. या महाभारतांत इतिहास आहे, काव्य आहे, तत्त्वज्ञान आहे, धर्मप्रवचन आहे. स्वतः वेद-व्यासांनींच म्हटल्याप्रमाणें हा ग्रंथ भगवान् समुद्र किंवा हिमवान् गिरी यांच्या-प्रमाणें अनंत रत्नांनीं समृद्ध आहे आणि म्हणूनच त्याला अमरता प्राप्त झाली आहे. या अनंत रत्नांमध्ये श्रेष्ठकनिष्ठ भाव लावणें फार कठीण आहे हें खरें व याबद्दल फार मतभेद होतील हेंहि खरें. तरी पण हा प्रयत्न करणें अगदीं निष्फल होईल असें वाटत नाहीं. या अनंत रत्नांमध्ये भगवान् श्रीकृष्णाचें चरित्र हें अगदीं निस्तुल व अद्वितीय असें रत्न आहे, असे मला वाटतें. हें चरित्र म्हणजे या रत्नमालेंतील कौस्तुभ आहे. भारतांतील सर्व घटना, सर्व प्रसंग, त्यांतील धर्मवेत्त्यांनीं केलेलीं प्रवचनें, सांगितलेलीं तत्त्वज्ञानें या सर्वांवर या महापुरुषाच्या कर्तृत्वाची, विचारांची व चारित्र्याची छाप पडलेली स्पष्ट दिसून येते. शरीरांतील प्रत्येक अणु, रक्तत्रिंदु व पेशी यांशी आत्मतत्त्वाचा संबंध असतो आणि त्या आत्मतत्त्वामुळेच त्या शरीराला एकता, सांगता व पृथगात्मता हे गुण प्राप्त झालेले असतात. महाभारतांतील अनंत रत्नांची ज्यांच्यामुळे एक माला बनली आहे व ज्यामुळे तिचें सौंदर्य वृद्धिंगत झालें आहे त्या या कौस्तुभाचा तेजोविलास जितका जवळून न्याहाळावा तितका जास्त मनोरम वाटतो.

कुल व राष्ट्र

भरतखंडाच्या इतिहासांत श्रीरामचंद्र व श्रीकृष्ण हे दोन अवतारी पुरुष गणले गेले आहेत. त्यांचीं प्रत्यक्ष अवतारकायें कोणचीं हें त्यांच्या चरित्रांत

वारिणिलें आहे. त्या त्यांच्या चरित्रांवरून असे स्पष्ट दिसते की, या दोन पुरुषांनी धर्म म्हणून, जीं तत्वे डोळ्यापुढें ठेविलीं होती तीं एकमेकांपासून अगदीं भिन्न अशीं होती. मानव जातीच्या इतिहासक्रमांत अनुक्रमानें येणाऱ्या दोन भिन्न कालखंडांचीं तीं तत्वे होती. मानवसमाजाच्या संघटनेंत कुटुंब हा पहिला घटक आहे. तो पहिला पेशी आहे. अशीं अनेक कुटुंबें मिळून नंतर समाज होतो. या दोन अवस्थांत दोन भिन्न धर्मतत्वे प्रचलित असणें हें साहाजिक आहे. श्रीरामचंद्र हा कुटुंब किंवा कुल या पहिल्या अवस्थेंतला अवतार असून श्रीकृष्ण हा अशीं अनेक कुले एकमेकांशीं दृढपणें संलग्न झाल्यानंतर जो समाज निर्माण झाला त्या अवस्थेंतला अवतार आहे. कुल ही रामाची अंतिम निष्ठा आहे. त्यामुळें पित्राज्ञापालन हा त्याचा सर्वश्रेष्ठ धर्म होता. समाज किंवा प्रजा यांच्या कल्याणाची त्याला चिंता नव्हती असें नाहीं; पण पित्याच्या आज्ञेचा अवमान करून तें साधावें अशी त्याची दृष्टि नव्हती. लोकसमूहांत शासन निर्माण करण्याची इच्छा उद्भूत झाली कीं त्यांत प्रथम शासनाचा एक लहान एकांक (युनिट) तयार होतो आणि मग त्या एकांकांत कोणची तरी सत्ता अंतिम म्हणून मानावी लागते. कुल या एकांकांत पिता ही अंतिम सत्ता सर्व जगांत मानलेली होती, आणि त्यामुळें त्या अवस्थेंत त्या पित्याची आज्ञा पाळणें हा सर्वश्रेष्ठ धर्म ठरत असे. रामचंद्राचें हेंच तत्त्व होतें. आपला पिता काममूढ झाला असून लंपटबुद्धीनें तो आपणास वनवासांत हाकून देत आहे, हें रामचंद्राला मान्य होतें. गंगा ओलांडून एका वृक्षाच्या खाली विश्रांतीसाठीं त्रिवर्ग बसले असताना रामचंद्रानें मन मोकळें करून हें लक्ष्मणाला सांगितलें; पण म्हणून त्याच्या आज्ञेचा अवमान करणें हें त्याला मान्य नव्हतें. वनवासाला जाण्यापूर्वीं लक्ष्मण नाना तऱ्हेनें त्याला सांगत होता कीं, ' हा दशरथ पिता म्हणवून घेण्यास पात्र नाहीं. मी याला कैदेत टाकतो. त्याची पर्वा न करतां तूं राज्य हातीं घे. ' अशी परोपरीने लक्ष्मणाने विनवणी चालविली होती. पण रामाचें उत्तर एक. ' मी पित्याची आज्ञा उलंघिण्यास असमर्थ आहे. हें रघुकुलाला शोभणार

नाहीं. पित्राज्ञापालन हाच सनातन धर्म होय. पित्यानें जी आज्ञा केली ती क्रोधामुळें किंवा विषयाधीनतेमुळें केलेली असली तरी धर्मनिष्ठ पुरुषानें ती पाळलीच पाहिजे.' (अध्याय २१-५९) असें रामाचें धर्मतत्त्व होतें, आणि त्याप्रमाणें तो वर्तत होता. या वर्तनामुळें अपरिमित हानि होईल हें त्याला दिसत होतें. कैकेयी ही दशरथाला व कौसल्येला विष घालील अशी त्याला भीति वाटत होती. आपण गेल्यावर राज्यावर विपत्ति येईल हेंहि त्याच्या ध्यानीं येत होतें. तरी सुद्धां 'पित्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन करणें हा अधर्म होय'— 'धर्म व अर्थ यांना सोडून केवळ कामवशतेमुळें केलेल्या आज्ञेचेंहि उल्लंघन करणें या अधर्माची मला भीति वाटते' असें तो म्हणाला; आणि पित्राज्ञापालन या श्रेष्ठ व सनातन धर्माचें आचरण त्यानें केलें.

समाजरक्षण हाच धर्म

या ठिकाणीं श्रीकृष्ण असता तर ? त्यानें ही पित्राज्ञा कधींहि पाळली नसती हें निश्चित होय. समाजरक्षण हा त्याचा धर्म होता. ती त्याची अंतिम निष्ठा होती. कोणत्याही कार्याची युक्तायुक्तता तो 'लोकसंग्रह' या निकषावरून ठरवीत असे. त्याची धर्माची, सत्याची, न्यायाची व्याख्या एकच होती. समाजाचें कल्याण हाच धर्म होय. धर्मनियम हे लोकांच्या प्रभवासाठीं म्हणजे उत्कर्षासाठींच केलेले असतात, धर्म हें समाजनिरपेक्ष असें कांहीं तत्त्व नव्हे, असें त्याचें मत होतें. आपल्या कांहीं प्रतिज्ञांचें अर्जुन स्तोम माजवूं लागला तेव्हां श्रीकृष्णानें त्याला हें तत्त्व समजावून दिलें. श्रुति हा धर्माचा आधार हें खरें; पण भूतांचा उत्कर्ष हेंच ध्येय पुढें ठेवून श्रुतीत धर्माची व्याख्या केलेली असते म्हणून धर्माधर्मनिर्णय तर्कानें करावा लागतो, असा आपला अभिप्राय श्रीकृष्णानें दिलेला आहे. (कर्णपर्व ६९). रामाच्या ठायीं श्रीकृष्ण असता तर त्यानें आपल्या मृदु, सौम्य पण निश्चयात्मक वाणीनें दशरथाला धर्मतत्त्व विशद करून सांगितलें असतें आणि कैकेयीला लोककल्याणासाठीं कदाचित् शासनहि केलें असतें.

तारतम्य

श्रीकृष्णाच्या चारित्र्याचा प्रधानगुण म्हणजे त्याचा हा धर्मविषयक दृष्टिकोन होय. तो अत्यंत मोठा व्यवहारपंडित होता. मानवी संसारांतील शक्या-शक्यतेच्या मर्यादा त्याने पूर्णपणे जाणल्या होत्या. तारतम्याचें अवलोकन हें त्याच्या बुद्धीचें वैशिष्ट्य होतें. त्यामुळें अर्वाचीन काळच्या युटिलिटेरियन किंवा याहूनहि निश्चित म्हणजे प्रॅग्मेटिस्ट पंथासारखी त्याची धर्मविषयक विचारसरणी होती. व्यवहारपांडित्य हा तिचा सारार्थ आहे. मानवी जीवनांत नेहमी सत्याचाच जय होतो असें नाही, निष्पापता हीच विजयी होते असें नाही, नीतियुक्त आचरण हेंच फलदायी ठरतें असें नाही, हें त्या मानव-व्यवहारवेत्त्यानें चांगलें जाणलें होतें. आणि त्यामुळें समाजरक्षणासाठीं अनेक वेळां असत्याचा, अधर्माचा आश्रय करणें भाग पडतें असें त्यानें अनेकवार सांगितलेलें आढळतें. द्रोणाला फसवून मारणें हा अवर्म होय, हें त्याला मान्य होतें. यामुळें धर्मराजाचा त्या वेळपर्यंत अधांतरीं चालणारा रथ हा भूमीवरून चालूं लागेल हेंहि त्याला दिसत होतें; पण फसवणूक केली नाही तर तो रथ जमिनींत गाडला जाईल हेंहि त्याला कळत होतें; म्हणून 'हे पांडवहो, आतां तुम्ही धर्ममार्ग सोडूनच युद्ध करा—' 'आस्थीयता जये योगो धर्ममुत्सृज्य पांडवाः'। द्रोणपर्व १९१.११। 'अशा वेळीं असत्य हें सत्यापेक्षां श्रेष्ठ होय—' 'सत्यात् ज्यायः अनृतं वचः' (द्रोण १९१.४७) असा अत्यंत स्पष्ट शब्दांत त्यानें उपदेश केलेला आहे. जयद्रथवधाचे वेळीं, दुर्योधनाच्या वधाच्या वेळीं व इतरहि अनेक प्रसंगीं कृष्णानें हेंच धोरण ठेविलें आणि, मी अशा तऱ्हेनें कपटाचा आश्रय केला नसता तर धन, राज्य, विजय, समृद्धि हीं मिळालीं नसतीं, (शल्य ६१-६४) असें आल्या कृत्याचें समर्थनहि केलें. व्यवहार-पांडित्य किंवा तारतम्यज्ञान तें हेंच होय. भीष्मद्रोण यांसारखे महात्मेमुद्रां

अन्याय, जुलूम, अत्याचार, अधर्म यांच्या बाजूनें उभे राहूं शकतात हें मानवी जीवनांतलें महान् वैगुण्य आहे. धर्मयुद्ध करून याचा निर्णय करावा तर युद्धांत नेहमी सत्याचाच जय होतो असें नाही. युद्धांत कांहींहि वडतें, हें

या मर्त्यलोकांत दुसरें तेवढेंच वैगुण्य आहे. हें श्रीकृष्णानें चांगलें जाणलें असल्यामुळें, समाजरक्षण हाच धर्म असून सत्य हें साधन आहे, हें त्यानें मनाशीं निश्चित ठरविलें होतें. 'दैव आणि पुरुषप्रयत्न या दोहोंवर मिळून लोकहित अवलंबून आहे, हें प्राचीन महात्म्यांनीं विचारपूर्वक ठरविलें आहे.' (उद्योग ७९.४) हें तो धर्मराजाला नेहमीं सांगत असे. मानवी जीवनाचें असें सम्यक् आकलन झालेलें असल्यामुळें धर्मासाठीं धर्म ही एकांतिक धर्म-निष्ठा कृष्ण त्याज्य समजत असे. रामयुगांतहि हा विचार उद्भूत झाला होता; नाही असें नाही. 'काममूढ पित्याचीसुद्धां आज्ञा पाळावयाची ही वृत्ती फाजील धर्मनिष्ठा असून ती अत्यंत निंद्य आहे' असें लक्ष्मण रामचंद्राला अनेक वेळां सांगत असे (अयोध्याकांड २३.१४). पण लक्ष्मणाची भूमिका व पुण्याई लहान असल्यामुळें तो रामचंद्राचें मन वळवूं शकला नाही. श्रीकृष्णानें आपल्या थोर पुण्याईनें हें व्यवहाराज्ञान समाजाला शिकविलें व भारतीय समाज एकांतिक अव्यवहार्य सत्यनिष्ठेनें उत्सन्न होऊं नये यासाठीं प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.

क्षात्रसंघटना

त्या काळच्या उत्तर भारतांत जरासंध, कंस, शिशुपाल यांसारखे अन्यायी, बुलमी व मदांध असे अनेक राजे होते. अशा राजांच्या सत्तांचा उच्छेद करून सर्व क्षत्रियमंडळांत एक शिस्त निर्माण करावी, त्यांच्यांतील कलह नाहीसे करून, सख्य घडवून आणून, सर्वत्र शांतता प्रस्थापित करावी आणि अशा रीतीनें भारतीय समाजाची सुस्थिति राखावी हें श्रीकृष्णाचें जीवितकार्य होतें. राजसूय यज्ञाचे आधीं जरासंधाचा वध करणें अवश्य आहे असें त्यानें युधिष्ठिराला सांगितलें त्याचें कारण हेंच होतें. हा जरासंध पाशवी सामर्थ्याच्या जोरावर अनेक राजांना बंदिवान करीत असे. त्यांचें राज्य लुटीत असे. असे ८६ राजे त्यानें कैदेत टाकले होते व ससे शंभर झाल्यावर तो त्यांना शंकरापुढें बळी देणार होता. अशा वेळीं आपल्या या ज्ञातिबांधवांचें रक्षण करणें आपलें कर्तव्य आहे आणि तें करीत असतां मृत्यु आला तरी तो पत्करला पाहिजे,

अशी कृष्णाची भूमिका होती (सभा-१५-२४-२५). क्षत्रिय-राजमंडळाचें रक्षण करणें ही आपली जबाबदारी आहे याची कृष्णाला नित्य स्वरूप होती. जरासंधाशीं बोलतांना त्यानें हें स्पष्ट करून सांगितलें आहे. ' हे राजा, तूं निरुपद्रवी राजांची हिंसा करीत आहेस. आम्ही धर्मरक्षण करण्यास समर्थ आहोंत. आणि अशा वेळीं तें आम्हीं केलें नाहीं तर तुझें पातक आम्हांला लागेल.-' (अस्मान् तद् एनोपगच्छेत्) या जाणिवेमुळेच श्रीकृष्ण जरासंध-वधास उद्युक्त झाला होता. (सभा. २२-९).

जरासंधवधाचे वेळीं, पुढें कौरवपांडवांचे युद्धांत व इतरहि अनेक प्रसंगीं श्रीकृष्णानें जे सामदामदण्डाचे प्रयत्न केले ते पूर्ण निःस्वार्थी हेतुनें केलेले होते. भारतांतील क्षत्रियमंडळाचें सार्वभौमपद आपण ध्यावें अशी चुकूनसुद्धां त्यानें कधीं इच्छा केली नाहीं. बुद्धिमत्ता, सेनासामर्थ्य व धनसमृद्धि इत्यादि सम्राट्पद जिंकण्यासाठीं लागणारे सर्व गुण त्याच्या ठायीं होते. ज्या युधिष्ठिरानें सार्वभौम व्हावें अशी त्यांची इच्छा होती, त्यानें एका पायावर कृष्णाचें सार्वभौमत्व मान्य केलें असतें. असें असूनहि श्रीकृष्णानें तो अभिलाष कधीं धरला नाहीं. जरासंधाला मारून ८६ राजांना त्यानें बंधमुक्त केलें, त्या वेळीं अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक त्यांनीं ' आम्हांस कांहीं सेवा सांगा ' असें विनविलें. त्या वेळीं, तुम्हीं सर्वांनीं युधिष्ठिरास साह्य करावें, अशी त्यानें त्यांना आज्ञा दिली आणि स्वतःला अर्पण केलेलीं रत्नेंहि त्यानें त्यांची दया येऊन मोठ्या कष्टानें स्वीकारलीं (सभा. २४-३९). जरासंधाचें राज्यहि त्यानें खालसा केलें नाहीं; तें त्याच्या पुत्राला दिलें. श्रीकृष्णाची ही विशुद्ध बुद्धि त्याच्या प्रत्येक कृतींतून व्यक्त होते. कौरव-पांडवांचा समेट घडवावा म्हणून बोलणीं चाललीं असतांना ' धर्मराजाच्या आज्ञेबाहेर मत्ता जातां येणार नाहीं ' असें इतरांना त्यानें अनेक वेळां निश्चून सांगितलें आहे. कर्णानें पांडवांकडे यावें म्हणून त्याचें मन वळवीत असतांनाहि ' तूं इंद्रप्रस्थाचा स्वामी झालास तर समस्त यादवांसह मी तुझा अनुयायी होईन ' असें भिवचन कृष्णानें त्यास दिलें होतें.

एकांतिक पावित्र्य

श्रीकृष्णानें सार्वभौमपदाचा लोभ मनांतून काढून टाकला तो आपल्या जीवितकार्याचा विचार करून, त्या थोर ध्येयाला तो मारक होईल हें मनाशी निश्चित ठरवूनच काढून टाकला असावा असें वाटतें. त्याला लोकांना कठोर व्यवहारनीतीचा उपदेश करावयाचा होता. समाजरक्षण हें त्याचें ध्येय होते आणि या हेतूच्या सिद्धयर्थ कंटकांचें व दुष्कृतांचें निर्दाळण करणें अवश्य आहे हें त्यानें जाणलें होतें. दुष्कृतांचें निर्दाळण सत्याच्या व एकांतिक पावित्र्याच्या आश्रयानें कधींच होत नाही, ही मानवी इतिहासांतील दुःखद उणीव ध्यानांत आल्यामुळें, सत्याच्या व पावित्र्याच्या रक्षणासाठींच त्यांना व्यवहारांत मुरड घालणें अवश्य आहे, तसें न केल्यास या अनीतिमय जगांत दुष्ट-चांडाळांचें वर्चस्व होऊन समाज रसातळाला जातो, प्रजा उत्सन्न होतात, हा त्यांच्या बुद्धीचा निश्चय झाला होता. यामुळेंच ‘ कित्येक वेळां असत्य हें सत्यापेक्षां श्रेष्ठ असतें ’. ‘ या वेळीं धर्म सोडूनच लढणें अवश्य आहे ’. ‘ भीमसेन धर्मानें लढेल तर त्याला जय मिळणार नाही; अन्यायानें लढणें प्राप्त आहे ’. असा अनेकदां त्यानें उपदेश केला आहे. अशा वेळीं याला स्वतःला सार्वभौमपदाचा अभिलाष आहे अशी शंका जरी कोणाला आली असती तरी त्याच्या वाणीला कसलेंच यश आलें नसतें. पण असें प्रतिपादन तो करीत असतां हि साऱ्या भरतभूमीत त्याच्या लोकहितबुद्धीविषयी कोणाला शंका आली नाही. ‘ जें लोकहिताला अनुकूल तेंच सत्य ’, ‘ जें प्राण्यांना उत्कर्षकारक तेंच धर्मपूत ’ हे त्याचे विचार स्वार्थमूलक नसून त्यामागे समाजाच्या हिताची पराकाष्ठेची तळमळ आहे, हीच प्रतीति भारतीय प्रजांना त्या काळीं येत होती आणि म्हणूनच प्रत्यक्ष सावभौम न होतां हि तो तत्कालीन भारताचा अनभिषिक्त सम्राट् झाला होता. त्याचें धर्मप्रवचन ऐकण्यास अखिल भरतभू त्या वेळीं उत्सुक असे. श्रीकृष्ण येणार ही वार्ता पसरतांच मैलामैल रस्ता तुडवीत येऊन लोक रस्त्याच्या दुतर्फा उभे रहात. दूरदूरचीं अंतरें तोडून विद्वान् लोक त्याचें भाषण श्रवण करण्यास येत आणि तें ऐकण्यांतच स्वतःच्या जीविताची सफलता मानीत.

वाणीचें शिल्प

आणि खरोखरच, भरतखंडाच्या इतिहासांत श्रीकृष्णाची एक थोर वक्ता म्हणून अग्रमालिकेंत गणना करावी लागेल. श्रीकृष्णाचें एकेक भाषण म्हणजे वाणीच्या शिल्पाचा एकेक नमुनाच असे. शिल्पकारानें एखादी घडीव मूर्ति आपल्यापुढें उभी केली आहे असे त्याच्या श्रोत्यांना वाटत असे. मीमांसेंत उपक्रमोपसंहाराचें जें महत्त्व वर्णिलें आहे तें श्रीकृष्णाच्या भाषणाचा आदर्श पुढें ठेवूनच वर्णिले असेल, असें म्हणावयास हरकत नाही. कौरवसभेंत उभा रहाताच पहिल्याच वाक्यांत त्याने आपल्या आगमनाचा हेतु व विचाराचा व्याप स्पष्ट करून सांगितला. ‘कौरव आणि पांडव यांचा साम व्हावा, युद्ध होऊं नये, वीरांचा प्राणनाश होऊं नये, अशी प्रार्थना करण्यासाठी मी आलों आहे’. असे त्याचें पहिलें वाक्य आहे आणि शेवटीहि समारोप तसाच निःसंदिग्ध व सर्व भाषणाचा सारार्थरूप आहे. ‘पांडव तुझी सेवा करावयास सिद्ध आहेत किंवा तुझ्याशी युद्धहि करावयास तयार आहेत. हे धृतराष्ट्रा, यांतलें तुला काय रुचत असेल ते सांग.’ श्रीकृष्णाचीं महाभारतातील सर्वच भाषणें अशीं सुबद्ध, आंखीव व शिल्पयुक्त आहेत. स्वतः भारतकारांनीं त्याच्या वक्तृत्वाचें मोठें सुंदर वर्णन केलें आहे. ‘श्रीकृष्णाचा स्वर मेघासारखा गंभीर होता. स्वराची उंची कमी न होतां तो एकसारखा बोलू शकत असे. त्याचे वर्णोच्चार योग्य त्याच स्थानांतून होत. ते नेहमीं हेतुयुक्त, अर्थसंपन्न असून त्यांत गोंधळ कधीं नसे.’ (उद्योग. ९१-१७, १८). स्वतः तो एक महान् तत्त्ववेत्ता असल्यामुळे जगाला शाश्वत सत्यें सागण्याच्या भूमिकेंतूनच तो नेहमीं बोलत असे. दीर्घकाल चिंतन करून मनाशीं निश्चित केलेले सिद्धांत त्याच्या वाणीच्या ओघांतून मोठ्या प्रतिष्ठेनें बाहेर पडत आणि जग त्यांना शिरसावंग्य मानी. श्रीकृष्ण बोलूं लागला कीं शाश्वदर्थसंपन्न असे एखादें सुभाषित त्याच्या मुखांतून ऐकण्यास मिळणारच, अशी लोकांची खात्री असे. ‘जो समर्थ असतो व जगाला वश करूं शकतो त्यालाच साम्राज्य प्राप्त होते’. ‘हे राजा, बालिश पुरुष परिणामाकडे लक्ष न देता एकाएकीं कार्याला हात घालतो, म्हणून अशा बालिश शत्रूंचा कोणी विचारहि करीत नाही’. ‘कर्माला अनुकूल अशा ज्या विद्या त्याच सफल होत असतात. कर्म

न करतां संन्यासच जो श्रेष्ठ मानतो त्या दुर्बल पुरुषाचें बरळणें व्यर्थ आहे'. अशा तऱ्हेचीं शाश्वत सत्यें श्रीकृष्णाच्या मुखांतून नित्य बाहेर पडत आणि त्यांच्यामार्गे दीर्घ चिंतन व विपुल अनुभव यांची पुण्याई उभी असल्यामुळे तीं आजहि जगाच्या आदराला पात्र झालेलीं आहेत.

उत्कट रागद्वेष

मानवी स्वभावाची घडण हा विधात्याचा एक चमत्कार आहे. अत्यंत भिन्न किंवा अगदीं परस्परविरोधी असेहि गुण मानवाच्या ठायीं अविरोधानें नांदूं शकतात; इतकेच नव्हे तर केव्हां केव्हां परस्परांना पोषक होतात हें पाहून मोठा विस्मय वाटतो. श्रीकृष्णाचें चरित्र पहातां असें दिसतें, कीं विवेक, व्यवहारदृष्टि, स्थिर प्रज्ञा हाच त्याच्या प्रकृतीचा स्थायीभाव होता. अशा या पुरुषाचे व्यक्तिगत जीवनांतले रागद्वेष अत्यंत तीव्र होते हें पाहून मन विस्मयानें व आनंदानें भरून जातें. विचारशील मनुष्य सहसा विकारांच्या अधीन होत नाही. इतकेंच नव्हे तर त्याचे विकार फारसे उत्कट रूपहि धारण करीत नाहीत. त्याच्या विकारांच्या धारा बऱ्याच बोथट झालेल्या असतात आणि त्याचें विकाराचें बोलणेंहि सौम्य, समतोल व समन्वयी असे असतें. श्रीकृष्ण याला अपवाद होता. त्याच्या बोलण्याला बहुतेक वेळा अगदीं जहरी अशी धार असे व त्यांतील अर्थ भेदक, मर्म-घातक आणि प्रेम किंवा द्वेष अगदीं एकांतिकपणें व्यक्त करणारा असा असे. हस्तिनापूरला गेला असतांना दुर्योधनानें श्रीकृष्णाला भोजनाचें आमंत्रण दिलें. प्रथम सार्धें कारण सांगून त्याने नकार दिला; पण दुर्योधनानें पुन्हा आग्रह करतांच श्रीकृष्णानें ताडकन् उत्तर दिलें, 'अरे, दुसऱ्याच्या घरीं जेवावयास जातात ते प्रेम असलें तर किंवा आपल्या घरीं अन्न मिळत नसलें तर जातात. येथें तुझ्यामाझ्यांत प्रेम नाही आणि मी अन्नाला अजून महाग झालेला नाही.' श्रीकृष्ण कौरवांकडे जाऊन समेट करील व आपल्या अपमानाचा सूड घेतला जाणार नाही अशी द्रौपदीला भीति वाटली व अत्यंत संतापून जाऊन तिनें कृष्णाचीहि निर्भत्सना केली. त्यावेळीं श्रीकृष्णानें तिला

सांगितलें, 'कृष्णे, भिऊं नको. कौरवस्त्रिया विधवा होऊन रडत असलेल्या लवकरच तुझ्या दृष्टीस पडतील. कालपक्क असे धार्तराष्ट्र जर माझें म्हणणें ऐकणार नाहीत तर रणांगणांत मरून पडतील आणि त्यांचीं प्रेतें कोल्ही-कुत्री खातील याविषयी शंका बाळगूं नको. हिमालयसुद्धां एकादे वेळीं चलित होईल, पण माझें बोलणे निष्फल होणार नाही.' आपल्या प्रिय भगिनीवरचें गाढ प्रेम आणि कौरवांवद्दलचा तितकाच तीव्र द्वेष या भाषणां-तून कमालीच्या उत्कटतेनें व्यक्त होतो. रागद्वेषाची ही उत्कटता हें श्री-कृष्णाच्या लोकोत्तर सामर्थ्याचें एक रहस्य होतें. तो ज्यांना जवळ करी त्यांच्यासाठीं प्राणहि वेचण्यास तो सदा सिद्ध असे, आणि ज्यांचा तो द्वेष करी त्यांचें निर्दाळण करून टाकावें हीच त्याची वृत्ति असे. 'न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः।' हें वचन त्याच्या स्वभावाला मुळींच लागू पडणार नाही. एकंदर मानवी व्यवहारात उत्कट रागद्वेष याच प्रचल अशा प्रेरणा असतात. या प्रेरणांनीं श्रीकृष्णाचें मन पूर्ण संपन्न होतें असें त्याच्या अनेक प्रसंगींच्या उद्गारांवरून दिसतें.

देव नव्हे—मानव

या त्याच्या तीव्र प्रवृत्तींवरूनच श्रीकृष्ण हा कोणी देवकोटीतला पुरुष नसून मानवी गुणानीं नटलेला, मानवी भावनांनीं संपन्न असलेला, मानवी मर्यादांतच राहणारा, तुमच्याआमच्यासारखाच विकारविचारांच्या आहारीं असलेला, पण या सामान्यांतच असामान्य उंचीला व लोकविलक्षण पदवीला गेलेला असा पुरुष होता, हे स्पष्टपणें ध्यानांत येतें. मध्यंतरीच्या काळांत त्याला परमेश्वररूप आणलें गेल्यामुळें त्याच्या जीवनांतील हें वैशिष्ट्य दुर्लक्षिलें गेलें होतें. पण महामति वेदव्यासांनीं या पुरुषाचें चरित्र वर्णितांना असें दुर्लक्ष केलेलें नाही हें आपलें भाग्य होय. महाभारतांतला श्रीकृष्ण हा या अपूर्ण जगतांतील अपूर्ण असाच मानव होता, याविषयी शंका घेण्यास व्यासांनीं जागा ठेवलेली नाही. जरासंधाविषयी बोलतांना, 'सतत तीनशें वर्षे याच्याशीं झुंजत राहिलों तरी त्याचा पराभव करण्यास आपण समर्थ होणार नाही हें आम्हीं जाणलें व त्याच्या भयामुळें ज्ञातिबांधवांसह आम्ही मथुरेंतून

पळून जाऊन द्वारका नगरीत राहिलों. 'असें श्रीकृष्णाने प्रांजलपणे युधिष्ठिरास सांगून टाकलें. युद्धाचे प्रयत्न सुरू झाले त्या वेळीं कृष्णाने अनेक प्रसंगीं जे उद्गार काढले त्यांवरून अतिमानुष शक्ति गृहीत धरून हा बोलत आहे अशी शंकासुद्धां येत नाही. 'हा घोर अनर्थ ओढवला आहे. याचा परिणाम काय होईल, यशस्वी कोण होईल हें कांहीं सांगतां येत नाही. मानवाला जेवढें शक्य आहे तेवढें मी करीन, परंतु प्राक्तन मला हाणून पाडतां येणार नाही.' असे श्रीकृष्णाचे उद्गार आहेत. अर्जुनानें जयद्रथवधाची प्रतिज्ञा केलेली कळतांच श्रीकृष्ण अत्यंत चिंताक्रांत झाला. 'अर्जुना, तूं हा मोठा अविचार केलास. आमचा सल्ला न घेतां तूं हें करावयास नको होतेंस. अरे, उद्यां संध्याकाळच्या आंत जयद्रथाचा वध करणें किती अशक्य आहे याची तुला कल्पना नाही.' असें कृष्ण म्हणाला, आणि त्या रात्री श्रीकृष्णाला या काळजीमुळें झोंप आली नाही. या व अशा तऱ्हेच्या अनेक प्रसंगांवरून श्रीकृष्णाचें चरित्र पूर्णपणे मानवकोटीत येऊन पडतें आणि त्यामुळें त्या दिव्य व अलौकिक चरित्राचें वैभव शतगुणित होतें.

महाभारत हें या भरतभूमीचें वैभव आहे; आणि भगवान् श्रीकृष्ण हें त्या महाभारताचें वैभव आहे. महाभारताच्या सुवर्णकौंदणांत बसविलेला हा कौस्तुभ आज हजारों वर्षांनंतरहि आपल्या भास्वर दीप्तीनें व अव्यय तेजांनें जगाला धवळून टाकीत आहे. जगामधल्या अनेक देशांतील इतिहासपूर्व काळांतील वाङ्मय आज उपलब्ध झालें आहे. त्यापैकी कोणच्याहि ग्रंथात असलें दिव्य चरित्र आपणास पहावयास सापडत नाही. मानवी व्यवहाराचें सूक्ष्म आकलन, धर्माधर्माचा निश्चय करणारी परिणत प्रज्ञा, अधिकारवाणीनें त्या धर्माचें प्रवचन करण्याइतकी चारित्र्याची उंची, लोकसंग्रहाची तळमळ, अमोघ वाणी, इतके सर्व गुण त्या मागल्या काळांत एकवटलेले पाहून मन विस्मित होऊन जातें, आणि मानवजातीच्या इतिहासांत काचित् जमून येणारा हा योग भरतभूमीच्या भाग्यांत लिहिला गेला या जाणिवेनें आजच्या पडत्या काळांतहि मस्तक उन्नत होतें.

७. विश्वाविरुद्ध

एक नवी शक्ति

इ.स. पूर्व ३९९ या सालच्या एका दिवशी अथेन्स नगरीच्या लोकसभेत जगाचा इतिहास घडविला जात होता. मानवी संस्कृतीची तोंपर्यंत प्रगति चालू होतीच; पण त्या दिवशी त्या लोकसभेत ही प्रगति अत्यंत वेगाने चालविणारी शक्ति निर्माण होत होती. विवेकनिष्ठा हे त्या शक्तीचे नांव. सर्व विश्व आपल्या विरुद्ध असले तरी आपल्या विवेकाच्या बळावर त्या विश्वाचा मुळीच मुलाहिजा न करतां, आपले मत आग्रहाने प्रतिपादन करण्याचे व त्यासाठी देहदंड सोसण्याचे मनःसामर्थ्य जगाच्या संसाराच्या इतिहासांत मानव त्या दिवशी प्रथमच प्रगट करित होता. अथेन्समधील लोकसभेच्या नेत्यांनी सॉक्रेटिसावर अभियोग चालविला होता. अखिल राष्ट्राला मान्य असलेल्या देवता हा मानीत नाही व रूढ नीतीपासून तरुणांना च्युत करतो, वाममार्गाला नेतो असे त्याच्यावर आरोप होते. वास्तविक सॉक्रेटीस ग्रीक देवता मानीत नव्हता असे नाही; पण प्रत्येकाने आपल्या विवेकबुद्धीच्या निकषावर कोणतेही तत्त्व-देवाचे अस्तित्वसुद्धां-पारखून पहावे असे तो सांगत असे. एखादी गोष्ट देवांना प्रिय आहे म्हणून ती शुभ व आदरणीय ठरत नसून ती गोष्ट शुभ व आदरणीय आहे म्हणून ती देवाना प्रिय होते असे, काहीसे उपयुक्तता-वादासारखे प्रतिपादन तो करित असे. ज्ञान हा अत्यंत मोठा सद्गुण व अज्ञान हा अत्यंत घातुक दुर्गुण होय हा विचार तो आपल्या शिष्यांना शिकवी. नीतीच्याहि बाबतीत हेच होतें. रूढ नीति-नियम पाळू नयेत असे तो कधीच म्हणाला नाही; पण नीतिकल्पनांना अतीन्द्रिय, गूढ, दैवी शक्तींचा म्हणजे देवाच्या वचनांचा आधार अवश्य नाही, ऐतिहासिक व समाजिक अनुभवांवरून नीतिनियम ठरवावे असा त्याचा आग्रह होता. अर्थातच व्यक्तीचा विवेक हे नीतीचे अधिष्ठान ठरले. आतां या प्रतिपादनांत नीति व देव यांविषयीच्या रूढ कल्पनांवर प्रत्यक्ष हल्ला केला नसला तरी त्याचा परिणाम तोच झाला. कारण बुद्धीचा निकष लावल्या-

बरोबर प्रस्थापित नीतितत्त्वांवरील तरुणांची श्रद्धा ढळणें अपरिहार्य होतें. त्याचप्रमाणें विवेकाचा नेत्र उघडतांच ग्रीक देवतांविषयींची भाविक, भोळी श्रद्धा जशीच्या तशी टिकून राहणें शक्य नव्हतें. सनातनी लोकांच्या मतें याचाच अर्थ तरुणांना बिघडविणें व पाखंड माजविणें असा होत होता, व यासाठींच त्यांनीं सॅक्रेटिसला न्यायासनापुढें खेचलें होतें. अनिटस, मेलिटस, इलिकॉन प्रभृति लोकसभेच्या नेत्यांनीं यांत पुढाकार घेतला होता. त्यांना च इतर सभासदांना उद्देशून विवेकवादाचा, बुद्धिनिष्ठेचा हा आद्यप्रणेता म्हणाला—

“ माझ्या अथेन्सकर मित्रांनो ! मागें अँफिपोलिसच्या व डेलियमच्या रणांगणावर मी सैनिक म्हणून लढत असताना आपल्या सेनापतींनीं मला एका जागीं ठांसून उभें राहण्यास सांगितलें होतें. त्या वेळीं मृत्यु समोर दिसत असूनहि ती आज्ञा मी धैर्यानें पाळली; जागचा हाललों नाहीं. आज तर माझ्या विवेकाला परमेश्वराची आज्ञा झालेली आहे. ‘ स्वतःच्या व इतरांच्या अंतरात्म्यांचें संशोधन करण्याचें तत्त्ववेद्याचें कार्य तूं कर, ’ अशी ती आज्ञा आहे. ही आज्ञा मी त्याच निष्ठेनें पाळली नाहीं तर तें फारच विचित्र होईल. आज तुम्ही एखादे वेळीं म्हणाल कीं, ‘ सॅक्रेटिस, एक वेळ आम्ही तुझी गय करतो; पण तूं पुन्हां मात्र असली बौद्धिक चिकित्सा व संशोधन करतां कामा नये. ’ असें तुम्ही म्हणालात तर त्यावर माझे उत्तर असें आहे : अथीनी मित्रांनो, माझा तुमच्यावर लोभ आहे, प्रेम आहे; पण तुमच्यापेक्षां मी माझ्या चित्तांत स्फुरणारी परमेश्वराची आज्ञाच जास्त मानीन. आणि जोपर्यंत जिवांत जीव आहे व वाचेंत बळ आहे तोपर्यंत लोकांना माझे तत्त्वज्ञान शिकविण्यापासून कधींहि परावृत्त होणार नाहीं. तेव्हां मला मुक्त करा वा न करा; पण येवढें ध्यानांत ठेवा कीं, तुम्ही कोणताहि निर्णय घेतला तरी मी माझा मार्ग सोडणार नाहीं. मग शंभर वेळां मृत्यु पतकरावा न्हागला तरी चिता नाहीं. ”

सॉक्रेटिसानें विवेकनिष्ठेसाठी, स्वतःच्या मतासाठी मृत्यु पतकरला या गोष्टीमुळे जगाच्या इतिहासाचा प्रवाह बदलून गेला.

तिचें वैशिष्ट्य

सॉक्रेटिसाच्या या आत्मबलिदानाचा विशिष्ट अर्थ आपण समजून घेणे अवश्य आहे. धर्मासाठी, स्वजनांसाठी, स्वामीसाठी उदात्त भावनेने आत्मबलिदान करणारे लोक सॉक्रेटिसाच्या आधीहि अनेक होऊन गेले असतील; पुढच्या इतिहासांत तर निश्चित होऊन गेले आहेत. पण त्या सर्वांहून हे बलिदान निराळे आहे. सॉक्रेटिसानें निर्माण केलेली व रॉजर बेकन, जॉन हस, लूथर, ब्रूनो यांनी पुढें चालविलेली परंपरा त्या परंपरांहून अगदी निराळी आहे. धर्मासाठी किंवा स्वामीसाठी ज्यांनी ज्यांनी प्राण दिले त्यांच्यामागे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रीतीने—प्रत्यक्ष देहानें नसतील तर मनानें व सहानुभूतीने,—हजारों लोक उभे होते. त्या त्या व्यक्तींचा समाज किंवा त्यांच्या पक्षाचे लोक यांचा त्यांना बहुधा पाठिंबा असतो. त्यांचे त्यांना धन्यवाद मिळतात. तेथें शत्रूकडून जो आघात होतो तो या सर्व समाजावर होत असतो. त्याचा प्रतिकार सर्वानाच करावयाचा असतो. आणि कृतीने नव्हे तरी निदान मनानें त्या व्यक्तींचे स्वजन त्यांच्या कृत्यांत सहभागी असतात. सॉक्रेटिस हा सर्व समाजाविरुद्ध एकटा उभा होता. स्वजनांच्या विरुद्धच त्याचा लढा होता. त्याच्या बाजूला फक्त त्याची विवेकशक्ति होती. त्याला पाठिंबा असलाच तर तो फक्त चारदोन मित्रांचा; त्याच्या समाजाचा नव्हे. श्रीवंदावीर किंवा श्रीछत्रपति संभाजी यांनी धर्मासाठी मृत्यु पतकरला त्या वेळीं अखिल शीख समाज व मराठा समाज या पुरुषांच्या मार्गे मनानें उभा होता. मुरारबाजी, बाजी प्रभु, तान्हाजी यांनी आत्मबलिदान केलें तेव्हां तर समाज त्यांच्यामार्गे प्रत्यक्षच उभा होता. म्हणजे ते लढे एक समाज विरुद्ध दुसरा समाज असे होते. सॉक्रेटिसाचा लढा एक व्यक्ति विरुद्ध सर्व समाज असा होता. ते लढे प्रस्थापित झालेल्या, मान्यता पावलेल्या

तत्त्वांसाठी होते; हा लढा कोणाला मान्य नसलेल्या, सर्वस्वी नवीन व म्हणूनच पाखंडी गणलेल्या अशा तत्त्वासाठी होता. त्या लढ्यांत आत्मत्रलि-दान करणाऱ्या वीरांच्या मार्गे स्वसमाजाची शक्ति उभी होती. या लढ्यांत या व्यक्तींच्या साह्याला फक्त त्यांच्या विवेकनिष्ठेची शक्ति होती. एक व्यक्ति विरुद्ध विश्व असा हा लढा होता. त्याची अपूर्वता ही आहे.

टिळक आणि आगरकर यांची तुलना केली म्हणजे ही अपूर्वता नीट ध्यानांत येईल. टिळकांनीं सर्व जन्म ब्रिटिश साम्राज्याशीं लढा करण्यांत वेंचला. त्या लढ्याचें स्वरूप अत्यंत उग्र व भयावह असेच होतें. टिळकाना त्यांत यातनाहि अपरिमित सोसाव्या लागल्या. पण हा संग्राम चालू असताना आरंभापासूनच टिळकांचे स्वजन—महाराष्ट्रीय जनता—त्यांच्या पाठीशीं उभे होते. पुढे पुढे तर अखिल भरतभूमि त्यांना आशीर्वाद देत होती. आगरकराचा लढा याहून अगदीं निराळा होता. त्यांना स्वजनांशींच संग्राम करावयाचा होता. त्यांच्यामार्गे कोणीहि उभें नव्हतें. त्यांना साह्य फक्त त्यांच्या विवेकदेवतेचें होते. व्यक्ति विरुद्ध अखिल समाज असा तो लढा होता. ब्रिटिश साम्राज्य नष्ट व्हावें अशी इच्छा करणारे हजारों, लाखों लोक टिळकांच्या मार्गे उभे होते; मनुष्यें साम्राज्य नष्ट व्हावें या गोष्टीला कोणाचाच पाठिंबा नव्हता. ती कल्पनाच लोकांना असह्य होती. तिला फक्त आगरकराचा, त्यांच्या विवेकाचा पाठिंबा होता. त्यांच्या संग्रामांतील अपूर्वता ती हीच होय.

मार्टिन लूथर

या लढ्यातला एकाकीपणा फार भयानक असतो. मनुष्य त्यानेच हैराण होऊन जातो. मार्टिन लूथरवर पोपनें बहिष्कार घातला त्या वेळीं त्याच्या मनाची अवस्था कशी झाली त्याचें वर्णन त्याच्या चरित्रकारानें केलें आहे. सर्व जगांत आपण एकटेच आहोंत या विचारानें क्षणभर तो हादरून गेला. सर्वत्र अंधार, भयाण शून्यता ! लूथरनें स्वतःच आपल्या मनाच्या दारुण व्यग्रतेचें वर्णन केलें आहे: “ प्रत्यक्ष परमेश्वराची वाणी, बायबल माझ्या

बाजूस होतें तरी पोपच्या विरुद्ध उभें रहातांना माझ्या मनाला किती यातना झाल्या. किती वेळां तरी तो भयंकर प्रश्न मी माझ्या मनाला विचारला ! जगांत दुंच एकटा शहाणा आहेस काय ? बाकी सर्व लोक इतके मूढ असतील ? शतकानुशतकांची ही परंपरा — ही सर्व चुकलेली असणें शक्य आहे ? आणि शेवटीं तुझेंच मत चुकीचे होतें असें ठरले तर ? पोपच्या बाजूला कोणती सेना आहे ? विद्वत्ता, प्रतिभा, प्रतिष्ठा, सत्ता, पावित्र्य, चमत्कारसामर्थ्य, राजवैभव, बहुसंख्य जनता, शतकांची पुण्याई, थोर हुतात्म्यांचा आशीर्वाद, सर्व धर्ममहामंडळें, सर्व धर्मगुरु आणि रोमचें पीठ !—आणि माझ्या बाजूला ? वायविलफ, लोरेझोव्हॅला यांचीं पुस्तकें आणि चारदोन मित्र. असा हा संग्राम आहे. ”

असे असूनहि लूथरनें तें बहिष्कारपत्र अग्रीत फेंकून दिलें. लूथरचा चरित्रकार म्हणतो, ‘ आपण एकाकी आहोत हे जाणूनहि ज्याचें धैर्य खचत नाहीं, अशा स्थितीतहि जो स्वतःला समर्थ मानतो तो खरा धैर्यशील पुरुष होय. ’

आपल्या मतासाठीं मृत्यु पतकरावयाचा ही संस्कृति सॉक्रेटिसाने प्रथम जगांत आणली. त्यानें ही गोष्ट जाणूनबुजून, बुद्धिपुरःसर केली होती. शिक्षा झाल्यावर त्याला कांहीं दिवस तुरंगांत ठेविलें होतें. तेथून त्याला सहज पळून जातां आलें असतें. प्लेटोनें त्याची सर्व व्यवस्था केली होती. अधिकाऱ्यांचीहि त्यानें पळून जावें अशीच इच्छा होती. कारण त्यांना त्याच्या देहान्त शासनाची अंमलबजावणी करण्याची जरा भीतीच वाटत होती. म्हणून अप्रत्यक्ष रीतीनें मदत करण्यास तेहि तयार होते; पण सॉक्रेटिसानें तें साफ नाकारलें. तो म्हणाला, ‘ आतां मी येथून जाईन तो अशाच प्रदेशांत कीं जेथें मतासाठीं देहदंड सोसावा लागत नाही. ’

स्वतंत्र चिंतन

सॉक्रेटिसाची ही परंपरा मध्यंतरीं कांहीं शतकें लुप्त झाली होती. आणि ही विवेकनिष्ठा लुप्त होती तोंपर्यंत युरोपची सर्व प्रगतिहि कुंठित होऊन बसली

होती. जगाच्या पाठीवरील प्रत्येक देशाच्या इतिहासावरून हे स्पष्ट दाखविता येईल की, स्वतंत्र चिंतनाला, अवलोकनाला, अनुभूतीला व अनुभूतीतून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाच्या प्रसाराला जितका, ज्या प्रमाणांत व ज्या क्षेत्रांत अवसर मिळतो तितका, त्या प्रमाणांत व त्या क्षेत्रात समाजाचा उत्कर्ष होतो. हे स्वतंत्र चिंतन व संशोधन जेथे, कोणत्याही कारणाने का होईना, मुळीच होत नाही तो समाज रानटी, पाशवी स्थितीला गेलेला असतो. चवथ्या शतकापासून तेराव्या शतकापर्यंत युरोपची हीच स्थिति होती. अशा स्थितीत ज्या देशांत कोणी सांक्रिटिस निर्माण झाला नाही ते देश परवांपरवांपर्यंत दास्य, विवटना, दारिद्र्य या कर्दमांत लोळत पडले होते. इंग्लंडचे भाग्य असे की, तमोयुगानंतरचा पाहिला सांक्रिटिस—बुद्धिनिष्ठेपायी आत्मबलिदान करणारा पुरुष—त्या भूमीत निर्माण झाला. त्याचे नांव रॉजर बेकन. (१२१४-१२९४) ऑक्सफर्ड येथे विद्यार्थी असतांनाच आपल्या गुरुजींची अंधश्रद्धा त्याला पटेना. त्या लहान वयातच, ऑरिस्टॉटलचे वचन, त्याचे सिद्धान्त स्वतः प्रयोग करून पाहिल्या- शिवाय मी मानणार नाही, असा पीळ त्याच्या मनांत निर्माण झाला. पुढे पॅरिसच्या विद्यापीठांत प्राध्यापक झाल्यावर तो आपले विचार उघडपणे बोलून दाखवू लागला, तेव्हा धर्मपीठांचे अधिकारी त्याच्याकडे रोंखून बघू लागले. स्वतः प्रयोग करणे, आपल्या बुद्धीचा वापर करणे हे त्यांना महापातक वाटत असे, आणि त्या कार्यासाठीच रॉजर बेकनचा अवतार होता. आता त्याचे जे ग्रंथ उपलब्ध झाले आहेत, त्यांवरून बंदुकीची दारू, दुर्बिण, वाफेचे यंत्र यांचा त्याने त्याच वेळी शोध लावला होता असे दिसते; पण त्या काळी त्याचे ग्रंथ कोणी वाचण्यासहि तयार नसल्यामुळे आणि पुढे चारपाचशे वर्षे ते रोमच्या धर्ममंदिरांतील कपाटांत धूळ खात पडल्या- मुळे त्याच्या या प्रचंड संशोधनाची लोकांना कल्पनाहि आली नाही. त्याच्या समकालीनांनी एवढेच जाणले की, हा पाखंडी आहे; इतकेच नव्हे तर चेटक्याहि आहे. विज्ञानसंशोधनाला प्रारंभीच्या काळी धर्मपीठाचा व सामान्य जनांचाहि कडवा विरोध असण्याचे कारण असे की, विज्ञानातून कांहीही

अतिमानुष शक्ति निर्माण होत असे, आणि अतिमानुष शक्ति ही परमेश्वर किंवा भूत (सैतान) या दोघांच्या ठायींच असते अशी त्या काळी श्रद्धा होती. त्यामुळे प्रारंभीच्या शास्त्रज्ञांकडे लोक ' सैतानाचे दूत ' अशा दृष्टीने पहात आणि त्यांना चेष्टके ठरवून जिवंत जाळीत. रॉजर बेकन स्वतः फ्रन्सिस्कन पंथाचा धर्मगुरुच असल्यामुळे तो अग्निमुखांतून सुटला इतकेंच; पण आजन्म तुरुंगवास मात्र त्याच्या कपाळीचा टळला नाही. ' सत्यज्ञान हे वेदवचनांवरून मिळत नाही व अंधश्रद्धेनेंहि तें प्राप्त होत नाही; तें फक्त बुद्धि, स्वानुभव, चिंतन, प्रयोग यांनींच प्राप्त होतें. ' अमें तो सांगत राहिल्यामुळे त्याच्या पंथाच्या आचार्यांनींच त्याला तुरुंगांत डांबून टाकलें. जगाला ज्ञानकिरणांनीं उजळून टाकणाऱ्या या महाभागाच्या आयुष्याची चोवीस वर्षे अंधारकोठडीत गेली; तेथेंच शेवटीं त्याचा अंत झाला. मरतांना त्यानें आपल्या शिष्यांना पुढील संदेश दिला: ' स्वतंत्र संशोधनाच्या मानवाच्या हक्कासाठीं मी आत्मबलिदान करीत आहे. येथून पुढें मानवजाति याच तत्त्वान्वये आपलें वर्तन ठेवील अशी मला आशा आहे. प्रयोग करून पहाणें, ते करीत असतांना प्रमाद करण्यासहि अवसर असणें, पुन्हा प्रयोग करणें, पडताळा पहाणें याची संधि प्रत्येकाला मिळाली पाहिजे, हें शास्त्रज्ञांचें ब्रीदवाक्य आहे. आपण शतकानुशतकें याच मार्गानें जाऊं या. अर्थव्यवस्था, राज्यपद्धति, समाजरचना, दण्डनीति या सर्व बाबतींत आपण सारखे प्रयोग, पुन्हा प्रयोग याच धोरणाचा अवलंब करूं. म्हणजे शेवटीं यांतूनच मानवाला उत्कर्षाचा मार्ग सांपडेल. '

‘ मानवजाति याच तत्त्वान्वये आपलें वर्तन ठेवील, ’ हा रॉजर बेकन याचा आशावाद जगांतील इतर देशांच्या बाबतींत जरी फारसा खरा ठरला नाही तरी त्याच्या मायदेशांतील मानवजातीनें तो पुरेपूर प्रत्यक्षांत आणला. त्याच्या मृत्यूनंतर थोड्याच वर्षांनीं जॉन वायक्लिफ (१३२४—१३८४) याचा जन्म झाला व त्यानें बेकनचें असिधाराव्रत पुढें चालविलें. ख्रिस्ती धर्मातील कर्मकांडावर त्यानें चरचरीत टीका केली, बायबलचें इंग्रजींत भाषांतर करून तें सर्वांना सुलभ करून दिलें आणि विशेष म्हणजे पोपच्या अंतिम-

सत्तेवर आक्षेप घेतला. धर्मपीठानें संपत्तिपासून अलित रहावें, मिळकती कलं नयेत असें सांगून राष्ट्रीय धनाचा वांटा सर्वांना सारखा मिळावा अशीं कांहींशी समाजवादी मतें त्यानें प्रतिपादिलीं. अर्थात् धर्माचार्यांना हें मानवण्या-जोगें नव्हतें. त्या काळांत धर्माचार्यांच्यापुढें राजे, लोकहि चळचळा कांपत असत. अशा त्या आचार्यांनीं वायक्लिफला धर्मपीठापुढें खेंचलें. त्या वेळीं त्याला अग्निप्रवेशाची शिक्षा व्हावयाची, पण जॉन ऑफ गॉट हा राजघराण्यांतील पुरुष त्याच्याच मताचा होता व वायक्लिफला त्याचा पाठिंबा होता म्हणून तो वांचला. पण त्या दोघांच्या मागून, वायक्लिफचा जो लोलर्ड पंथ त्या पंथाच्या अनुयायांचें धर्माधिकाऱ्यांनीं सत्र सुरू केलें आणि शेंकडों लोक चितेवर ठेवून जाळून मारले. या सर्वांनीं आपली विवेकनिष्ठा न सोडतां आनंदानें चितारोहण केलें. जॉन बॅडव्ही याला याच प्रकारें देहान्त शासन झालें. देह जळूं लागतांच यातना असह्य होऊन तो ओरडूं लागला तेव्हां याला पश्चात्ताप झाला आहे, असें समजून आचार्यांनीं त्याला बाहेर काढलें; पण तशाहि स्थितींत त्या बहादुरानें आपल्या मताचा आग्रह सोडला नाहीं, व तसाच तो पुन्हा चितेंत शिरला. इंग्लंडला पुढें जें वैभव प्राप्त झालें त्याच्या मागें व्यक्तिस्वातंत्र्याची ही पुण्याई सतत उभी होती.

तिच्या अभावीं

चवदा, पंधरा व सोळा हीं शतके म्हणजे पश्चिम-यूरोपच्या इतिहासांतलि ग्रीक विद्येच्या पुनरुज्जीवनाचा काळ होय. त्या काळाचे व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिनिष्ठा, विवेकनिष्ठा हें मुख्य लक्षण होतें. इंग्लंडनें त्या निष्ठेची जेवढ्या अनन्यभावानें उपासना केली तेवढ्या अनन्यतेनें इतर कोणत्याहि देशानें केली नाहीं. फ्रान्स, जर्मनी, हॉलंड, इटली, स्पेन, पोलंड या प्रत्येक देशांत उज्जीवनाची लाट उसळली होती हें खरें; पण या प्रत्येक देशांत काहींना-काहीं कारणांमुळे—आणि मुख्य म्हणजे लोकांनीं अनन्यभक्ति न दर्शविल्या-मुळे, या लाटा मंदावल्या आणि इटली, स्पेन व पोलंड या देशांत तर त्या अगदीं विरून नाहींशा झाल्या. त्यामुळे ते देश पुढें तीन-चारशें वर्षे कर्द-

मातच रून बसले असें इतिहास सांगतो. सर्बिया, बोन्सिया इ. आजचे युगोस्लाव्हियांतील देश, आणि बल्गेरिया, रुमानिया, ऑस्ट्रिया, हंगेरी, ग्रीस आणि रशिया येथें उज्जीवनाच्या लाटा पोंचल्याच नव्हत्या. अर्थात् त्यांचें डोकें अल्पकाळहि कर्दमांतून वर निघालें नाहीं. विवेकनिष्ठा-विवेकासाठीं आत्मबलिदान करण्याइतकी उत्कट निष्ठा-ही समाजाच्या उन्नतीस अत्यंत अवश्य असलेली अशी प्रेरक शक्ति आहे. ती निष्ठा जेथें नाहीं, सर्व विश्वाविरुद्ध एकट्यानें उभे राहण्याचें सामर्थ्य ज्या समाजांतील व्यक्तींच्या ठायी नाहीं, तो समाज पशुतेच्या वर येत नाहीं आणि एकदां आला असला तरी पुढे ही निष्ठा जर मंदावली तर तो पुन्हा अधोगामी होऊं लागतो.

पश्चिम व पूर्व युरोप

‘ अनेलस ऑफ युरोपियन सिव्हिलिझेशन ’ या नावाचा एक ग्रंथ अल्फ्रेड मेयर या पंडितानें तयार केला आहे. त्यांत त्यानें १५०१ ते १९०० या चार शतकांतील संस्कृतीच्या प्रगतीची सनावलि दिली आहे. १५०१ हें साल व्यावयाचें व युरोपांतील इंग्लंड, फ्रांस, बेल्जम, हॉलंड, स्वित्झर, जर्मनी, इटली, स्पेन, पोलांड, हंगेरी, झेकोस्लोव्हाकिया, बल्गेरिया, रुमानिया, ऑस्ट्रिया, ग्रीस, रशिया या देशांत त्या सालीं काव्य, नाटक, कादंबरी, चित्रकला, शिल्पकला, संगीत, रसायन, पदार्थविज्ञान, ज्योतिष, गणित, अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान या मानवी संस्कृतीच्या प्रत्येक क्षेत्रात कोणता ग्रंथ वा कलाकृति निर्माण झाली हें क्रमानें सांगावयाचें, अशी त्याची पद्धत आहे. असा चारशें वर्षांचा प्रत्येक देशांतील संस्कृतीचा इतिहास त्यानें दिला आहे. साहित्य, कला, विज्ञान व तत्त्वज्ञान हीच मानवाची संस्कृति आणि ही संस्कृति हेंच मानवत्वाचें लक्षण हें ज्यांना मान्य आहे त्यांना विवेकनिष्ठा व ही संस्कृति यांचा अविभाज्य संबंध कसा आहे, हें वरील इतिहासावरून अगदीं सहज समजून येईल. साधारणपणें पहिल्या तीनशें वर्षांत पूर्व-युरोपांतील देशांत म्हणजे ऑस्ट्रिया, हंगेरी, रुमानिया, बल्गेरिया, युगोस्लाव्हिया,

रशिया या देशांत संस्कृतीच्या एकाहि क्षेत्रांत एकहि ग्रंथ वा कलाकृति निर्माण झालेली नाही. या तीन शतकांत या देशांचीं नांवें या इतिहासांत येतच नाहीत. पोलंड, स्पेन, इटली हे देश आरंभी अग्रमालिकेंत दिसतात व ते योग्यच आहे. कारण बुद्धिस्वातंत्र्याचा आग्रह धरणारी उज्जीवनाची चळवळ प्रथम इटलीतच सुरू झाली होती. पोलंडमध्येहि विद्येचें पुनरुज्जीवन वेगानें होत होतें आणि स्पेनमध्येहि आरंभी हें वारें पांचलें होतें; पण पुढें तेथील मदांध सत्ताधीशांनीं अंध धर्मश्रद्धेचें वातावरण अद्याहासानें निर्माण केल्यामुळें आणि तें भेदून टाकण्यासाठीं आत्मबलिदान करणारे पुरुष त्या भूमीत निर्माण न झाल्यामुळें हे देश संस्कृतीच्या इतिहासांत दिसेनासे होतात. १८५० नंतर पुन्हा त्यांचें ओझरतें दर्शन होऊं लागतें. या वेळीं पूर्व-युरोपातील देशहि संस्कृतीच्या क्षितिजावर थोडे येऊं लागतात. आणि याचें कारण हेंच कीं, तेथेंहि आतां स्वतंत्र चिंतन, व्यक्तिस्वातंत्र्य, त्यासाठीं आत्मार्पण ही वृत्ति प्रभावी होऊं लागली होती. पश्चिम-युरोपातील देश मात्र आरंभापासून सारखे आपल्या डोळ्यापुढें उभेच आहेत.

सत्य जळत नाही

पश्चिम-युरोपातील इंग्लंडखेरीज इतर देशांत विवेकाची उपासना इंग्लंड-इतक्या निष्ठेनें झाली नाही तरी, तेथें सॅक्रिटिस, रॉजर बेकन, वायक्लिफ यांची परंपरा चालविणारे थोर पुरुष मुळींच निर्माण झाले नाहीत असें नाही. मधूनमधून अशा महाभागांचे अवतार तेथें होत होते म्हणूनच त्यांची कांहीं मर्यादेपर्यंत तरी प्रगति झाली. जॉन हस हा असाच एक अवतारी पुरुष होता. बोहेमियांतील हसिनेट्झ या खेड्यांत जॉन हसचा (१३६९-१४१५) जन्म झाला. आपल्या कर्तृत्वानें चढत जाऊन प्राग विद्यापीठांत तो प्राध्यापक झाला. तेथेंच त्यानें धर्मचिंतन सुरू केलें. याच सुमारास जॉन वायक्लिफचे ग्रंथ त्याच्या वाचनांत आले आणि त्याच्या मनांत क्रांतिकारक विचार उद्भवले. प्रस्थापित धर्म, त्यांतील कर्मकांड, धर्माचार्यांचें विलासी जीवन, त्यांचा धनलोभ व त्यांची पापकृत्ये यांवर तो कडक टीका करूं लागला. अर्थातच रोमच्या

धर्मपीठाची त्याच्यावर वक्र दृष्टि झाली. पवित्र रोमन साम्राज्याचा सम्राट् सिसिगमंड हा रोमच्या पोपच्या हातचें बाहुलें होता. त्यानें जॉन हसला कॉन्स्टनस् येथील न्यायासनापुढें उपस्थित राहण्यास 'फर्माविलें'. प्रथम सम्राटानें त्याला अभय दिलें होतें; पण हस कॉन्स्टनस्ला येतांच धर्मगुरूंनीं त्याला अंधारकोटडीत रवाना करून त्याचे अनन्वित हाल केले. त्याच्यावर नास्तिकपणां, पाखंडीपणा व त्या विचारांचा प्रसार करणें हे आरोप होते व 'आपलें सर्व प्रतिपादन चुकीचें असून आपल्याला त्याचदल प्रश्नात्ताप होत आहे,' असें त्यानें लिहून द्यावें अशी धर्माचार्यांनीं त्याला आज्ञा दिली.

‘पोप, सम्राट्, राजे, सरदार यांच्या आज्ञा कांहींहि असल्या तरी आपल्या विवेकबुद्धीला पटल्यावांचून त्या कोणीहि मानूं नयेत,’ असें सांगणारा हा पुरुष धर्माचार्यांची ही आज्ञा कशी मानणार ?

परमेश्वराच्या मंदिरांत राहून पापपुण्याच्या मालाची अडतेगिरी करणाऱ्या या वणिगजनांना तेथून हांकलून लावण्याची वायक्लिफच्या ग्रंथावर हात ठेवून जॉन हसनें प्रतिज्ञा केली होती. आज प्रागच्या धर्माचार्यांनीं वायक्लिफचे ग्रंथ जाळून टाकण्याचा हुकूम दिला. उद्यां कदाचित्.....!

जॉन् हस लहान असतांनाच त्यानें एक प्रयोग केला होता. एकदां तो आईच्या मांडीवर डोकें ठेवून निजला होता. पलीकडे शेकोटी होती. विस्तारानें भाजल्यावर कसें वाटतें हें पहाण्यासाठीं त्यानें आपला हात सहज त्या शेकोटीत खुपसला ! त्याची आज त्याला आठवण झाली. त्या वेळीं अग्निज्वाळा या अगदीं असह्य झाल्या होत्या असें नाहीं !

‘तूं पोपचा अधिकार मानीत नाहींस, मग कोणाच्या आधारानें तुझें प्रतिपादन तूं करतोस ?’ न्यायासनावरील धर्माचार्यांनीं त्याला विचारलें.

‘मला आधार फक्त माझ्या विवेकबुद्धीचा आहे !’ हसनें उत्तर दिलें.

‘पण शेकडों पंडित प्रतिज्ञेवर सांगत आहेत कीं, तुझीं मते असत्य आहेत..

हे सर्व धर्मगुरु, शास्त्री, दशग्रंथी विद्वान् लोक यांच्यापेक्षां आपण जास्त शहाणे आहोंत असें तुजें म्हणणें आहे काय ? ’

‘ माझी निष्ठा परमेश्वरावर व माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीवर आहे. शेंकडों नव्हे, लक्षावधि शास्त्री व धर्माचार्य जरी विरुद्ध निर्णय देऊं लागले तरी माझ्या विवेकाची साक्ष त्यापेक्षां मला जास्त बंदनीय वाटते. ’

या विवेकबळाच्या आधारेनेच जॉन हस शांतपणें नितेवर चढला. अग्नीच्या ज्वाळा वरवर चढू लागल्या तेव्हा तो आपल्या मित्रांना म्हणाला, ‘ शोक करूं नका. त्या ज्वाळा जड शरीराला जाळतील. सत्याला जाळण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या ठायीं नाही. ’

जॉन हसची ही परंपरा पश्चिम-युरोपच्या थोर पुरुषांनी अखंड पुढें चालवून आपल्या बलिदानाने विवेकस्वातंत्र्याची जपणूक केली. म्हणूनच त्या भूमीत धर्म, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, साहित्य, स्वातंत्र्य, धन व लोकसत्ता यांची प्रगति झाली. पुढें हळूहळू धर्माचार्यांचा विरोध कमी झाला. प्रत्यक्ष आत्मबलिदान करण्याचे प्रसंग कमी येऊं लागले; पण आपली नवीं मते, नवे तत्त्वज्ञान, नवा धर्म, नवे शास्त्रीय सत्य यांच्या रक्षणासाठी, प्रसारासाठी, अखिल विश्वा-विरुद्ध एकट्यानें उभें रहाण्याचें जें मनोधैर्य,—त्याची आवश्यकता मात्र प्रत्येक शतकांत तितकीच होती—त्यासाठी होणाऱ्या शिक्षा सौम्य होत गेल्या इतकेंच. लूथर, रूसो, व्हाल्टेअर यांना असाच लढा लढावा लागला. इतकेंच नव्हे, तर गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धांत विज्ञानाची दोनतीनशें वर्षे प्रगति झाल्या-नंतरहि आपला उत्क्रांतिवादाचा सिद्धांत जगाला पटवून देण्यासाठी डार्विनला याच तऱ्हेचा संग्राम याच विवेकनिष्ठेच्या बळावर करावा लागला.

विवेकनिष्ठेसाठी आत्मबलिदान करणें ही मानवी संस्कृतीच्या प्रगतीसाठी एक अत्यंत अवश्य असलेली गोष्ट आहे असें दिसतें. कारण नुसत्या सत्याचें, नवतत्त्वाचें, नवविचाराचें आवाहन माणसाच्या मनाला पोचत नाही. त्या सत्याच्या मार्गे अग्निज्वाळांचा प्रकाश जेव्हां दिसतो तेव्हांच माणसाची दृष्टि

तिकडे वळते, एरवीं नाही. माणसाच्या बुद्धीचें हें फार मोठें वैगुण्य आहे; पण तें आहे खरे. केवळ तर्कशुद्धता, ऐतिहासिक प्रमाणें, स्वानुभव, इतकेंच काय, पण दृक्प्रत्यय हासुद्धां मानवी मनाला नवसत्याकडे वळविण्यास असमर्थ आहे. सनातन धर्मशास्त्र, वेदवचनें, प्रस्थापित रूढी यांच्याकडून मानवाची दृष्टि काढून ती नव्या तत्त्वांकडे वळवावयाची असेल तर 'आत्मार्पण' हा एकच उपाय आहे, आणि हें जाणूनच सॉक्रेटिसानें बुद्धिपुरःसर आत्मबलिदान केलें. सॉक्रेटिसाचें नवें तत्त्वज्ञान अमर झालें तें त्यामुळेंच. त्याच्या मृत्यूपूर्वी, त्याचा खटला चालू असतां, त्याचें तत्त्वज्ञान केवळ सत्यतेच्या दृष्टीनें पहातां नंतरच्या इतकेंच शुद्ध होतें; पण त्या सत्याच्या ठायीं सामर्थ्य निर्माण झालें नव्हतें. लोकांच्या मनात धुसून तेथें दृढ बैठक धरून बसण्याची शक्ति त्या सत्याच्या ठायीं नव्हती. देहदंड आनंदानें सोसण्यांत सॉक्रेटिसानें जे व्यक्तित्वाचे तेज प्रगट केलें त्या तेजामुळें त्या सत्याच्या ठायीं ती शक्ति निर्माण झाली. त्यानें लोकमताची एकदम पकड घेतली, आणि ज्यांनीं त्याला शिक्षा केली होती तेच लोक आतां त्याचे शत्रू जे अनिटस व मेलिटस त्यांच्याविरुद्ध खवळून उठले, त्यांना त्यांनीं देशोधडीला लावलें व अथेन्समध्ये सॉक्रेटिसाचा पुतळा उभारला. याचा अर्थच असा कीं, सामर्थ्य आहे तें विवेकानें निर्माण केलेल्या सत्यांत नसून त्या विवेकनिष्ठेसाठीं केलेल्या आत्मबलिदानांत आहे.

भारताचें वैगुण्य

दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं, आपल्या अत्यंत श्रेष्ठ, अत्यंत उज्ज्वल अशा भारतीय संस्कृतींत या सामर्थ्याचा अभाव हें फार मोठें वैगुण्य आहे; ही अत्यंत मोठी उणीव आहे. वेदकाळापासून तों इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारानें येथें पाश्चात्य विद्येचा प्रभाव निर्माण होईपर्यंत या भूमीत सॉक्रेटिस झालाच नाही. आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा मात्र प्रारंभच सॉक्रेटिसपासून झाला. येथें भारतीय संस्कृतीच्या बाजूनें एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे. ख्रिस्ती धर्मानें पाश्चात्य देशांत जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत ज्याप्रमाणें मानवी मनावर व बुद्धीवर अत्यंत कडक असें नियंत्रण ठेविलें होतें तसें धर्माचें

हेकट व आततायी नियंत्रण या भूमीत कधीहि कोणत्याहि धर्माचार्यांनी प्रस्थापित केलें नव्हतें. धर्म, तत्त्वज्ञान, साहित्य, विज्ञान या सर्व क्षेत्रांत येथें माणसांच्या मनाला, त्यांच्या विवेकाला, बुद्धीला पूर्ण स्वातंत्र्य होतें. तत्त्वज्ञानांतील नव्या मतासाठी किंवा विज्ञानांतील नव्या संशोधनासाठी येथें कधीहि कोणाचाहि छळ झाला नाही, आणि या विवेकस्वातंत्र्यामुळेच येथें त्या त्या क्षेत्रांत प्राचीन काळीं भारतानें असामान्य प्रगति केलेली होती. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, भारतांत कोणत्याच प्रकारचा जुलूम व अन्याय नव्हता. वर्णसंस्था, जातिसंस्था, अस्पृश्यतेची रूढी, बालविवाह, सक्तीचें वैधव्य, सक्तीचें सहगमन इ. स्त्रियांवरील अन्याय, परदेशगमन-बंदी, मनुष्य जुलुमानें धर्मभ्रष्ट झाल्यास त्याच्या परावर्तनाची बंदी, अनेक प्रकारचे जाचक कर, राजसंस्थेचा व मदांध राजांचा जुलूम यामुळे होणारा छळ मुळींच उपेक्षणीय नव्हता. आणि या सर्वांला धर्मशास्त्राचा—धर्मवचनांचा म्हणा किंवा रूढ धर्मशास्त्राचा म्हणा—पाठिंबा होता. पण याविरुद्ध तत्त्वज्ञान निर्माण करून त्याच्या प्रतिकारार्थ पाय रोंवून संग्राम करण्यासाठी या भूमीत कधीही, कोणीही उभाच राहिला नाही.

विवेक × वेद

जुन्या धर्मशास्त्राला किंवा रूढ धर्माला कोणी विरोधच केला नाही असें नव्हे; तत्त्वज्ञानपूर्वक विरोध केला नाही, जुन्या धर्मशास्त्राला आव्हान देऊन त्याच्या जागीं नवें धर्मशास्त्र स्वतःच्या विवेकाच्या आधारें प्रस्थापित करण्याची रग कोणी दाखविली नाही, असा वरील म्हणण्याचा भावार्थ आहे. राजकारणशास्त्रांत बंडाळी आणि क्रांति यांत भेद दर्शविला जातो. बंडाळी म्हणजे क्रांति नव्हे; शासनाचें, समाजरचनेचें जें जुनें तत्त्व असेल तें उच्छिन्न करण्याच्या हेतूनें व नवें तत्त्व सांगून त्याअन्वये समाजरचना करण्यासाठी जी उठावणी केली असेल ती क्रांति होय; एरवीं सर्व बंडाळ्या किंवा दंगेधोपे होत. त्याचप्रमाणें प्रस्थापित सनातन धर्माविरुद्ध या देशांत बंडाळ्या झाल्या, पण क्रांति झाली नाही. कांहीं समाजधुरीणांनी देशकाल पाहून धर्म-

सुधारणा केल्या; पण त्या विवेकबळानें, बुद्धीला पटेल तें ग्राह्य मानूं अशा तत्त्वानें, अशा आपग्रहानें केल्या नाहींत. जुन्या स्मृतीऐवजीं नव्या स्मृति आणणाऱ्यांनीं पुन्हा वेदवचनांचें प्रामाण्य चालूच ठेविलें. आठव्या शतका-पासून तर नव्या स्मृति रचणेंहि बंद झालें. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांतहि लोकांनीं विवेकबुद्धीच्या आधारानें नवे सिद्धान्त सांगण्याची जोखीम पतकरली नाहीं. शंकराचार्य, रामानुजाचार्य यांनीं गीता, ब्रह्मसूत्रें, उपनिषदें यांवर भाष्यें लिहून त्या आधारानें स्वतःचे विचार मांडले. कांहीं थोर विभूतींनीं एक पाऊल आणखी पुढें टाकलें. भगवान् गौतमबुद्ध, भगवान् महावीर यांनीं सनातन धर्माला विरोध केला तो स्वतःच्या विवेकबळानें केला हें खरें आहे; पण त्यांनीं विवेकनिष्ठेचें तत्त्वज्ञान, म्हणजे बुद्धिप्रामाण्याचें तत्त्व प्रस्थापित केलें नाहीं. वेदाधारें चालणाऱ्या शब्दप्रामाण्याच्या अंध परंपरेऐवजीं त्यांनीं दुसऱ्या, पण शब्दप्रामाण्य-परंपराच निर्माण केल्या. युरोपांतील जीजस्, सेंट पॉल, पीटर यांचें कार्य याच प्रकारचें होतें. तेथील रूढ धर्माला त्यांनीं विरोध केला त्या वेळीं अखिल समाजाविरुद्ध ते एकटेच उभे होते; पण असा समाजाविरुद्ध उभे रहाण्याचा हक्क प्रत्येक व्यक्तीला आहे हें मात्र त्यांना मान्य नव्हतें. सॉक्रेटिस, रॉजर बेकन यांचें तें वैशिष्ट्य होतें. स्वतःच्या विवेकानें, बुद्धीनें, विचार करण्याचा हक्क प्रत्येकाला आहे, हें तत्त्व प्रस्थापित करण्यासाठीं त्यांनीं आत्मबलिदान केलें. जॉन हसन यासाठींच मृत्यूला कवटाळलें. “प्रत्येक व्यक्तीला धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क आहे. बायबलाचा, परमेश्वराच्या वचनांचा आपल्या मताप्रमाणें अर्थ लावण्याची प्रत्येकास मोकळीक मिळाली पाहिजे; इतकेंच नव्हे, तर पाखंडी लोकांचे ग्रंथ वाचण्याचें स्वातंत्र्यहि प्रत्येकास असलें पाहिजे, कारण त्यावांचून सत्यज्ञान होणार नाहीं,” असें जॉन हसनचें प्रतिपादन असे. त्याला देहान्त शासन झालें तें त्यासाठींच. उजीवन-युगांतले ब्रूनो, गॅलिलिओ हे जे विज्ञान-संशोधक, त्यांचे संग्राम तर केवळ यासाठींच होते. स्वतःची बुद्धि, अनुभव, तर्क; विवेक यांना अवसर मिळाला पाहिजे, सत्यज्ञान याच साधनांनीं करून घेतलें

पाहिजे आणि तें प्राप्त करून घेण्याचा हक्क प्रत्येक व्यक्तीस मिळाला पाहिजे हें तत्त्व प्रस्थापित करण्यासाठीच त्यांनीं देहदंड सोसला.

संग्राम नाही

मानवाच्या विवेकबुद्धीवरची ही जी अनन्यनिष्ठा तिचा आग्रह धरणारा, तिच्यासाठी संग्राम करणारा, एकहि पुरुष ब्रिटिशपूर्व भारतीय इतिहासांत झाला नाही, ही अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट आहे. स्त्रिया, शूद्र, अंत्यज यांच्यावर होत असलेल्या अन्यायाची जाणीव अनेकांना होत होती. कष्टकरी जनता, शेतकरीवर्ग पिळून निघत आहे हेंहि अनेकांना दिसत होतें; पण ज्यांच्यावर अन्याय होत होता ते लोक किंवा त्याच्या वतीनें समाजांतल्या इतर वर्गांतले लोक यांतून, ही समाजरचनाच आमूलाग्र बदलली पाहिजे आणि समाजरचनेचीं नवीं तत्त्वे ठरविण्याचा आम्हांला अधिकार असला पाहिजे, अशा बैठकीवरून प्रस्थापित धर्मशास्त्राशी संग्राम करण्यास कोणीहि उभा राहिला नाही. ही विषमता अन्याय्य आहे असे पारमार्थिक क्षेत्रापुरतें प्रतिपादन संत-साधु करीत होते; पण तेथेहि ते संग्रामास सिद्ध झाले नाहीत. कांहींनीं रूढ धर्म-शास्त्राविरुद्ध आचरण केले, पण तसें तत्त्वज्ञान प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला नाही. एकनाथ महाराच्या घरी जेवावयास गेले. चातुर्वर्ण्य तर अनेकांनीं उधळून दिलें होतें. रूढ धर्माप्रमाणें नामदेव, तुकाराम यांना वास्तविक धर्मप्रवचनाचा अधिकार नव्हता, तरी त्यांनीं धर्मप्रवचने केलीं. मल्हारराव धनगर असल्यामुळें राजा होण्याचा अधिकार त्याला नव्हता, तरी तो राजा झाला; पण इतकें करूनहि चातुर्वर्ण्य हें समाजरचनेचें तत्त्व चूक आहे, समाज-विघातक आहे, नव्या तत्त्वाअन्वये समाजरचना झाली पाहिजे असें मात्र कोणीं सांगितलें नाही; तसा कोणीं आग्रह धरला नाही. इतकेच नव्हे, तर लिहिण्याची जेव्हां वेळ येई तेव्हां ते सर्व सनातन धर्माचेंच समर्थन करीत असत. चातुर्वर्ण्याचें समर्थन एकनाथानें केलें, एवढेंच नव्हे तर तुकारामानेंहि तें ठायीं ठायीं केलें आहे. वर्णधर्म न पाळणारे लोक नरकांत जातील असें तो म्हणतो. शानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांना जातिव्यवस्था, वर्ण-

व्यवस्था, अस्पृश्यता यांविरुद्ध पुष्कळ विचार सांगावयाचे होते आणि मधूनमधून त्यांनीं ते सांगितलेहि आहेत; पण सनातन धर्मशास्त्राच्या विरुद्ध आम्ही हें स्वतःच्या विवेकाच्या आधारेनं, त्या बळावर सांगतो, आणि तसें सांगण्याचा प्रत्येकास हक्क आहे, आमच्या बुद्धीला पटलें, विवेकाला मानवलें तरच आम्ही सनातन धर्मशास्त्र मानूं, अशी भूमिका त्यांनीं घेतली नाही. ती त्यांच्या स्वप्रांतहि नव्हती. जें कांहीं थोडे त्यांना नवीन सांगावयाचें होतें तें त्यांनीं जुन्याच्या प्रवाहांतच मिसळून दिलें. त्याशीं जमते घेत घेत, त्याच्या-पुढें नमत, त्याला वदन करीत त्यांनी तें सांगितलें. याचासुद्धां थोडाबहुत उपयोग होतो, नाही असें नाही; पण यांतून विवेकनिष्ठेची महाशक्ति कधीहि निर्माण होत नाही, आणि ती नाही म्हणजे प्रगति नाही. ‘अनॅल्स् ऑफ युरोपियन सिव्हिलिझन’ या अल्फ्रेड मेयरच्या ग्रंथाचा वर उल्लेख केला आहे. त्याप्रमाणें इ. स. १००० ते १८०० या काळाची भारताच्या संस्कृतीचा हिशेब घेणारी सनावळी तयार केली तर एवढ्या आठशें वर्षांच्या काळांत काव्य, कादंबरी, नाटक, राजनीति, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, इतिहास, धर्म, पदार्थविज्ञान, रसायन, गणित, नृत्य, चित्र, शिल्प या क्षेत्रांत किती ग्रंथ व किती कलाकृती त्या सनावळींत आपल्याला नोंदतां येतील याचा प्रत्येक भारतीयानें विचार केला आणि या आठशें वर्षांतील बहुतेक सनांपुढें आपल्याला जागा मोकळीच ठेवावी लागेल हें त्याच्या ध्यानांत आलें तर विवेकनिष्ठा ही केवढी उज्जीवक शक्ति आहे, मानवी संस्कृतीच्या प्रगतीला तिची किती आवश्यकता आहे, तिच्या अभावीं समाजचे समाज कसे मृतवत् होतात, हें त्याला सहज कळून येईल. आणि अशा या विवेकनिष्ठेच्या भक्तीनें संग्राम करण्यासाठी, आत्मबलिदान करण्यासाठी पूर्वकाळीं भारतांत कोणीच उभा राहिला नाही ही आपल्या संस्कृतींतली फार मोठी उणीव आहे, हें आपलें फार मोठें दुर्दैव आहे, हा विचारहि त्याला पटेल.

बंडखोरीचें तत्त्वज्ञान

विवेकनिष्ठेसाठीं संग्राम करण्याचें धैर्य, विश्वाविरुद्ध एकत्र्यानें उभें रहाण्याचें

हैं मनःसामर्थ्य भरतभूमीत आगरकरांनीं प्रथम प्रकट केलें. पाश्चात्य विद्येचा प्रसार येथें होऊं लागल्यापासूनच या सामर्थ्याच्या जोपासनेची तयारी येथें होऊं लागली होती. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचन्द्र विद्यासागर, दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी, महात्मा फुले, रानडे, भांडारकर या सर्व थोर पुरुषांनीं सनातन धर्मशास्त्रावर टीकास्त्र चालविलें होतें. पण तसें करतांना त्यांनीं आपल्या बाजूला पुरातन काळच्या अन्य ऋषींचें साह्य घेतलें होतें. त्यांतल्या त्यांत लोकहितवादी व महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा दृष्टा जास्त मूलगामी स्वरूपाचा होता. त्यांची बैठक बरीचशी विवेकनिष्ठेची होती; पण जुन्या शास्त्रांना जळजळित आव्हान देऊन, 'आमच्या स्मृति आम्हीच रचणार,' अशी घोषणा करून, बुद्धीला पटत नसेल तर परमेश्वराचें वचनहि आम्ही मानणार नाहीं, असें जाहीरपणें सांगून अनुभव, इतिहास, तर्क, यांच्याच केवळ आधारानें नव्या समाजरचनेचें संपूर्ण तत्त्वज्ञान सांगण्याचें कार्य, आणि या रीतीनें विवेकनिष्ठा ही अद्भुत शक्ति या भूमीत निर्माण करण्याचें कार्य आगरकरांनीं केलें. लोकहितवादींनीं सूत्ररूपानें नवे विचार आपल्या पत्रांतून मांडले होते. ज्योतिषांनीं आपल्या कवनांतून, पोवाड्यांतून व संवादांतून आपले विचार सूत्ररूपानें मांडले होते; पण एवढ्यानें नव्या विचारांना तत्त्वज्ञानाची उंच प्रतिष्ठा प्राप्त होत नाहीं. नव्या तत्त्वांचा सर्व बाजूंनीं विचार करणें, आधारप्रमाणांनीं त्यांचें मंडन करणें, तुलनेनें त्यांचें तारतम्य दाखविणें, इतिहासाच्या साह्यानें जगाच्या पसाऱ्यांत त्यांचें स्थान दाखवून देणें, त्यावर आलेल्या व येणाऱ्या आक्षेपांचें निरसन करणें, त्यामुळें होणाऱ्या समाजरचनेचें स्वरूप दाखवून देणें, अशा पद्धतीनें जेव्हां सूत्रमय विचारांचा प्रपंच केला जातो तेव्हां त्यांना नवतत्त्वज्ञानाचा दर्जा प्राप्त होतो. आणि हें सर्व करीत असतांना त्या तत्त्वांचा प्रणेता समाजाकडून होणाऱ्या यातना सोसतांना जें अग्निदिव्य करतो, अखिल विश्वाविरुद्ध केवळ आपल्या विवेकानें जेव्हां तो संग्राम करूं लागतो तेव्हां त्यांतून विवेकनिष्ठेची शक्ति निर्माण होते. ती शक्ति येथें आगरकरांनीं निर्माण केलेली आहे.

मानवत्वाचें लक्षण

आगरकरांचा संग्राम चालू होता त्या वेळीं विवेकनिष्ठेचें माहात्म्य सर्वत्र मान्य झालेलें होतें. युरोपांत इंग्लंड, फ्रान्स, हॉलंड, स्वीडन या देशांत ती शक्ति निर्माण होऊन वाढीस लागली होती. जर्मनी, इटली या देशांतहि विचारांचें वळण बदलून विचारवंत लोक या मार्गाकडे वळले होते. पूर्व-युरोपांत अजून प्रत्यक्ष व्यक्तिस्वातंत्र्य आलें नव्हतें, तरी आपल्याला त्याच मार्गानें जावयाचें आहे हा विचार तेथील लोकांना मान्य झाला होता. पूर्वेकडच्या देशांतहि व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिप्रामाण्य यांचाच उद्घोष चालू झाला होता. सारांश, विवेकनिष्ठा ही एक महाशक्ति आहे व तिच्याच साहाय्यानें आपल्या समाजाची भावी काळांत प्रगति करून घ्यावयाची आहे, हा विचार त्या काळीं जगन्मान्य होत आला होता. या वाटचालींत कोणी पुढें होते, कोणी अजून मागे होते, इतकाच फरक होता; पण जगाच्या वाटचालीची दिशा ठरून गेली होती. तिच्याबद्दल कोठें वाद नव्हता. यापुढें कालचक्र एकाएकीं उलटें फिरूं लागेल व सॉक्रेटिसाच्या काळाच्याहि मागे आपण जाऊं, असें त्यावेळीं कोणाच्या स्वप्नातहि आलें नसेल; पण आज जगांत तसें दुर्दैवानें घडलें आहे, घडत आहे. पूर्वीच्या काळीं धर्माचार्यांनीं मानवी जिवन एकपट नियंत्रित केलें असेल तर आज त्याच्या शतपट नियंत्रित करावें असें धोरण हिटलर, मुसोलिनी, स्टॅलिन यांनीं विसाव्या शतकांत आंखलें. मानवाच्या विवेकाला अवसर तर द्यावयाचा नाहीच, उलट ती शक्ति अजिबात नष्ट करून टाकावयाची, अशी या पुरुषांची महत्त्वाकांक्षा होती, आणि या ध्येयसिद्धीसाठीं त्यांनीं उपाययोजनाहि तशीच केली. पूर्वी सॉक्रेटिस किंवा रॉजर बेकन हे धर्मद्रोही आहेत असें वाटलें तर त्यांनाच फक्त देहान्तशासन द्यावें, त्यांनाच फक्त तुरुंगांत ठेवावें असें सत्ताधीशांचें मर्यादित धोरण असे. आतां तसें नाही; सॉक्रेटिस, बेकन, हस यांच्या बायकामुलांचा, आस्तांचा, मित्रांचा आतां बळी घेतला जाईल. डेमलॉक्चा पेला सॉक्रेटिसाबरोबरच किंवा त्याच्या आधीं त्याच्या बायकोला,

मुलीला, मुलाला प्यावा लागेल, आणि त्याचे मृत्यू पाहूनहि सॉक्रेटिसाचें धैर्य गळलें नाहीं तर शेवटीं त्यालाहि विष घ्यावें लागेल. त्यामुळें विवेकनिष्ठेचा संग्राम पूर्वीपेक्षां शतपट अवघड होऊन बसला आहे. जॉन हस हा स्वतःचा देह चित्तेवर ठेवण्याचें धैर्य प्रकट करूं शकेल; पण त्याच्यादेखत त्याच्या लाडक्या लेकीला चित्तेवर उभी केली किंवा आपल्यामागून तिची हत्या होईल असें त्याला वाटलें तर त्याचें धैर्य कितपत टिकेल यांची शंका आहे. जर्मनींत अशा हत्या नित्य होत असत; रशियांत आज होत आहेत. यामुळें जगाच्या भात्री स्वरूपाविषयीं विचारी लोकांच्या मनाला दारुण चिंता वाटूं लागली आहे. मागल्या काळीं मदांध राजे किंवा सुलतान, लोकांच्या घरादारांचा असा विध्वंस करीत; पण तें त्यांच्या लहरीवर असे. आतां मानवाला पद्धतशीर यमयातना भोगविण्याची यंत्रणाच सिद्ध झाली आहे; आणि ज्या विज्ञान-संशोधनामुळें मानवाची आतांपर्यंत प्रगति झाली त्याचें बळ सत्ताधीशांनीं हातीं घेतल्यामुळें राज्ययंत्राला प्रतिकार करणें हें व्यक्तीला हळूहळू जास्त कठीण होत जाणार आहे. या व असल्या अनेक कारणांमुळें विवेकनिष्ठेची उपासना पुढील काळांत किती अनन्यतेनें होईल याविषयीं मन साशंक होतें. तरी पण नवीन पिढीच्या तरुणांनीं हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, मानवाच्या प्रगतीचें तें एकमेव साधन आहे या उपासनेवाचून मानवाला मानवत्वच लाभणार नाहीं, त्याचा पशु होऊन जाईल. म्हणून सत्ताधीशांनीं मानवाच्या हातची ही महाशक्ति नष्ट करण्यासाठीं ज्याप्रमाणें अनेक नव्या युक्त्या शोधून काढल्या आहेत, कल्पना लढविल्या आहेत, योजना आंखल्या आहेत त्याचप्रमाणें त्या निष्फळ करून टाकण्यासाठीं मानवानेंहि आपली बुद्धि लढविली पाहिजे व या महाशक्तीची जपणूक केली पाहिजे. असे केलें तरच त्याला मानव ही पदवी सार्थतेनें लावतां येईल.

८. आमची फौजदारनिष्ठा

आत्मा हा सर्वव्यापी, सर्वसाक्षी आहे हें दाखवून देण्यासाठी वेदान्तांत नेहमीं एक उदाहरण देतात. एका गुरूनें शिष्याच्या हातीं एक पक्षी दिला व ‘जेथें तुला कोणी पहात नाही अशा ठिकाणीं जाऊन याला मारून टाक !’ असें त्याला सांगितले. हे काम फारच सोपें आहे असें वाटून शिष्य त्या पक्ष्याला घेऊन अरण्यांत गेला. शेतकरी, शिकारी, भिल्ल, कातकरी यांनीं हि पाहूं नये म्हणून तेथून अगदीं गर्द झाडीच्या मध्ये जाऊन शिष्य उभा राहिला. घनदाट राईमुळे तेथें सूर्यकिरणहि येत नव्हते. तेव्हा कोणी पाहात नाही अशी खात्री वाटून त्याने पक्ष्याला समोर धरले नि आता त्याची मान मुरगळणार तोंच शिष्याच्या ध्यानीं आले, कीं ‘अरे ! इथे माझें हें कृत्य कुणी पहात नाही असं कसं म्हणतां येईल ? मी स्वतः ते पहात आहेच कीं !’ हे ध्यानांत येतांच तो गोंधळून गेला. कारण, आपण कोठेंहि गेलो तरी आपण हें कृत्य पाहणारच; आणि त्यामुळें या पक्ष्याला ‘तुला नाहि नकळत’ मारून टाकणें शक्य होणार नाही, असे त्याला दिसूं लागले. त्यामुळें तो तसाच परत गेला व “हे अशक्य आहे” असे त्याने गुरूजींना सांगितलें. आपला आत्मा प्रत्येक ठिकाणीं आपल्या कृत्याचा साक्षी आहे, हा विचार शिष्याच्या ध्यानीं आलेला पाहून गुरूजींना आनंद झाला.

दंडसत्ता कीं लोकसत्ता ?

आपल्या आत्म्याच्या सर्वसाक्षित्वाविषयीं आपल्याला झालेली ही जाणीव आपण वेदान्तापुरती, परलोकापुरती मर्यादित न ठेवता ऐहिक जीवनाच्या व्यवहारांत पदोपदीं जाग्रत ठेवावी अशी सध्याच्या समाजरचनेची अपेक्षा आहे, आणि ही जाणीव आपण ठेवीत नाही हेंच आपल्या सर्व दुःखाचें मूळ आहे. आपण स्वतःला मोठे धर्मनिष्ठ, संस्कृतिनिष्ठ, ध्येयनिष्ठ असें समजतो, पण प्रामाणिकपणें आपण आपल्या अंतर्दुर्गामी शोध केला तर आपण सर्व षोलीसनिष्ठ, फौजदारनिष्ठ लोक आहोंत हें आपल्या सहज ध्यानांत येईल.

समाजाचे, सरकारचे किंवा धर्माचे कायदे आपण केव्हां पाळणार ? चौका-चौकांत पोलीस उभा असेल तरच ! एरवीं उजव्या बाजूनें सायकल किंवा मोटार दडपून नेण्यास आपण मुळींच कचरत नाहीं ! काळा बाजार करण्याची खंत आपल्याला वाटत नाहीं. वकील असलों तर खोटा पुरावा देऊन खटले जिंकण्यास, डॉक्टर असलों तर वाईट औषधें देऊन रोग लावविण्यास, शिक्षक असलों तर प्रश्नपत्रिका फोडण्यास, सरकारी अधिकारी असलों तर मुद्दाम प्रकरणें लांबणीवर टाकून पैसे दिले तरच तीं आधीं उरकावीं या धोरणाचा अवलंब करण्यास आपल्याला कशाचीहि क्षिति वाटत नाहीं. आपण काळजी फक्त एकच घेत असतो : “—आपणांस कुणी पाहात नाहीं ना ? पोलीस शेजारीं नाहीं ना ? फौजदार आपल्याला पकडणार नाहीं ना ? ” तो पाहात नाहीं अशी खात्री असली कीं दुष्काळांत अनाथांना वांटण्यास दिलेले पैसे स्वतः घेणें, खोटे मतदार दाखवून निवडणूक जिंकणें, आपल्या सग्यासोयऱ्यांना सरकारी कंत्राटें देणें, कॉर्पोरेशनच्या मालकीच्या खताच्या गाड्या आपल्या शेतांत लोटणें, लोकल बोर्डांत रस्त्याची आखणी करतांना आपल्या घरावरून, शेतावरून रस्ता तयार करून घेण्याची कोशीस करणें यांत आक्षेपाई असें कांहीं आपण मानीत नाहीं !

आपण संस्कृतिनिष्ठ किंवा धर्मनिष्ठ असतो तर हीं कृत्यें पापमय आहेत असें आपणांस निश्चित वाटलें असतें; पण आपण फौजदारनिष्ठ असल्यामुळे तो जें पाहात नाहीं तें पापच नव्हे, अशी आपली श्रद्धा आहे. आपली श्रद्धा देवावर किंवा आत्म्यावर नसून पोलिसावर आहे ! समाजाची वरील प्रकारें मान मुरगळतांना, आपण स्वतः आपल्याला पाहात आहोंत, ही भीति आपल्याला पुरेशी नाहीं. पुण्यें करावयाचीं तीं फौजदाराच्या साक्षीनें व पापें करावयाचीं तीं देवाच्या किंवा आत्म्याच्या साक्षीनें असें आपलें धोरण आहे.

जगांत दंडसत्ता, लष्करी सत्ता, हुकूमशाही हा प्रकार जो निर्माण होतो तो आपल्या या फौजदारनिष्ठेमुळेच होत असतो. ज्या क्षणीं चौकांतल्या पोलिसा-

पेक्षां आपण स्वतः श्रेष्ठ आहों असें आपणांस वाटूं लागेल त्या क्षणीं दंडसत्तेचें लोकसत्तेतें रूपांतर होईल. पोलीस साक्षी असला तरच भ्यावयाचें, आपण स्वतः साक्षी असलों तर भ्यावयाचें नाही, ही वृत्ति आपण पोलिसाला स्वतःपेक्षां श्रेष्ठ समजत असल्याचीच निदर्शक आहे. आपल्या नीतीचा, पुण्याचा रक्षणकर्ता पोलीस आहे, आपण स्वतः नाही, असें आपण ठरवून टाकलें आहे. आणि आपणच असें ठरविल्यानंतर पोलिसी राज्य किंवा दंडसत्ता प्रस्थापित व्हावी यांन नवल तें काय ? आपण स्वतः साक्षी असतांना आपण समाजहिताचे, संस्कृतीचे, धर्माचे दंडक मोडणार नाही, समाजविवातक कृत्यें करणार नाही असें ज्या वेळीं आपलें ठरेल त्या वेळीं आपलें राज्य, म्हणजेच लोकराज्य प्रस्थापित होईल व तें यशस्वी होईल. आपण देवाला, आत्म्याला, विवेकाला पोलिसापेक्षां श्रेष्ठ मानण्याचें धोरण केव्हां अवलंबणार एवढाच प्रश्न आहे.

‘ आतां श्रम कशाला ? ’

परक्याच्या धनाचा अपहार करूं नये, दुसऱ्याच्या हितसंबधाचा नाश करूं नये या नियमांचें पालन आपल्या हातून व्हावें एवढ्याचसाठीं आपल्याला पोलिसाची जरूर असते असें नाही. आश्चर्याची गोष्ट पुढेंच आहे. स्वहितसुद्धां आपण पोलिसाच्या धाकावांचून करीत नाही ! सरकारनें कुळ-कायदा केला आणि जमिनीविषयीची शेतकऱ्यांच्या मनांतील अनिश्चितता कमी केली. ‘ आपल्या कष्टाचें फळ आपल्यालाच मिळेल ’ अशी ग्वाही त्याच्या मनाला सरकारनें मिळवून दिली. यामुळे सर्वत्र अन्नधान्याचें उत्पादन वाढेल, पिकें जास्त येतील, अशी अपेक्षा करण्यांत कांहींच वावर्गे नव्हतें; पण तसें घडलें नाही. शेतकरी या आश्वासनानें उत्साही होण्याऐवजीं ढिला झाला. जास्त उत्पादन करून आपण जास्त भोगावें ही वृत्ति त्याच्या ठायीं निर्माण न होत. ‘ थोडा जास्त आळस करायला हरकत नाही ’ ही त्याची वृत्ति झाली. जपानी शेतकरी व येथला शेतकरी यांची तुलना सध्या नेहमीं करण्यांत येते. त्यांत जपानी शेतकऱ्यांच्या शेती करण्याच्या पद्धतीवर भर दिला जातो. त्या पद्धतीला म्हणूनच आहे यांत शंकाच नाही; पण त्यापेक्षां जास्त शेतकऱ्यांच्या वृत्तीला आहे.

‘सिक्कुरिटी व लिक्वर्टी’ म्हणजे निर्वाहाची शाश्वती आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा समन्वय कसा करावा हा लोकशाहीपुढचा फार गहन प्रश्न आहे. निर्वाहाची शाश्वती मिळतांच मनुष्य जास्त उत्साहाने कामास लागेल अशी अपेक्षा असते. आणि त्यामुळे त्याने काम किती करावे; उत्पन्न घनाचा वापर कसा करावा; घनाची, जमिनीची, हत्यारांची खरेदीविक्री कशी, केव्हा करावी इत्यादि बंधने त्याच्यावर घालण्याची जरूर नाही असे वाटते. पण शाश्वती मिळतांच मनुष्य उत्साही न होता ‘आतां इतके श्रम करून काय करायचे आहे?’ असे म्हणू लागला तर? फ्रान्समध्ये खाणी, कारखाने यांचे राष्ट्रीयीकरण झाले—म्हणजे ही सर्व उत्पादनसाधने जनतेच्या ताब्यांत आली—तेव्हा त्याचे उत्पादन वाढण्याच्या ऐवजी भराभर घटू लागले. ‘आपण श्रम करून उत्पादन करतो ते एकटा भाडवळवाला खाऊन टाकतो’ ही कामगारांची पूर्वीची तक्रार होती; आता आपल्या श्रमाचे फळ जनतेला म्हणजे आपल्यालाच मिळावयाचे आहे, असे निश्चित होताच वास्तविक कामगारांनी पूर्वीच्यापेक्षा जास्त कष्ट करावे व उत्पादन वाढवावे; पण तसे त्यांनी केले नाही. स्वार्थी, क्रूर अशा भांडवलवाल्याच्या मुकादमाच्या नजरेखाली असला तरच तो काम करणार! म्हणजे स्वतःच्या बायकाबुलांना भाकरी जास्त मिळेल हें विलोभन त्याला प्रेरक होऊ शकत नाही; तर मुकादमाचा आयूड प्रेरक होतो! मुकादम-निष्ठा हा पोलीसनिष्ठेचाच एक प्रकार होय. येथे लोकांनी असे दाखवून दिले, की स्वतःचे हित साधण्यासाठी सुद्धा आपल्यावर सक्ती करावी लागते! आत्म्याची, विवेकाची, देवाची प्रेरणा पुरत नाही. फौजदाराची जड प्रेरणा अवश्य असते.

एक कोटीची उधळपट्टी

आमच्या पुणे विद्यापीठाने बी. ए. च्या विद्यार्थ्यांसाठी सध्या गृहपाठाची (ट्युटोरिअलची) पद्धत सुरू केली आहे. विद्यार्थ्यांना दरसाल पांच प्रश्नपत्रिकांचा अभ्यास करावयाचा असतो. प्रत्येक प्रश्नपत्रिकेच्या अभ्यास-

विषयांतील सहा प्रश्न म्हणजे एकंदर तीस प्रश्न वर्षभरात विद्यार्थ्यांनी घरी अभ्यासून लिहून आणले पाहिजेत, असा नियम आहे. वास्तविक विद्यार्थ्यांना अत्यंत उपकारक असा हा नियम आहे. घरी इतके विषय वाचले जातात, लिहिण्याची संवय होते, आपल्याला लिहितां कसें येत नाहीं तें कळतें, परीक्षेच्या वेळीं एकदम भार पडत नाही, असे या पद्धतीचे अनेक फायदे असूनहि हे गृहपाठ शक्य तों टाळण्याकडे बहुसंख्य विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति असते ! गृहपाठ न आले तर वर्ष बुडविण्याची धमकी देऊन, विद्यापीठांनं ती प्रत्यक्षांत आणण्यास प्रारंभ केला तेव्हां कोठे विद्यार्थी नरम आले ! तरीहि वर्षांतून अनेक वेळां धमकीच्या सूचना लावाव्या लागतातच. कडक सूचना फळ्यावर लागल्यावर भराभर गृहपाठ आणून देणाऱ्या, दीन चेहरे करून घरीं भेटावयास येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे पाहून अडाणी शेतकऱ्यांच्यात आणि या विद्वान् विद्यार्थ्यांच्यांत काय फरक आहे असा प्रश्न माझ्या मनांत उद्भवतो. आपलें यांत हित आहे, हे गृहपाठ आपल्या फायद्याचे आहेत हें सर्वांना मान्य आहे. असें असूनहि सक्ती केल्यावांचून, कोठला तरी दड उगारल्या-वांचून हें स्वहिताचें काम त्यांच्याकडून होत नाही; हाहि फौजदारनिष्ठेचाच नमुना नव्हे काय ?

परवां विद्यार्थ्यांना मीं एक गमतीचा हिशेब सांगितला. पोलीस उभा नसेल तर हे विद्यार्थी दडपून वाटेल त्या बाजूनें सायकली नेतात. ही गोष्ट अगदीं क्षुद्र वाटते; पण हिशेब काय होतो तो पाहा. अतिशय गर्दी असेल तेथें पोलीस कांहीं झालें तरी अवश्य आहेत; पण काहीं चौक असे आहेत, कीं नागरिकांनीं आपण होऊन वाहनांचा कायदा पाळावयाचें ठरविलें तर तेथें पोलिसाची गरज राहणार नाही. पण दडपून दुसऱ्या बाजूनें जाण्यांत आपल्याला गंमत वाटते; कायदा आपण होऊन पाळण्यांत मॅगळटपणा वाटतो. हिंदु-स्थानांतल्या सर्व शहरांतील अशा चौकांचा हिशेब केला तर या अनावश्यक पोलिसांसाठीं आपला एक कोटी रुपये दरसाल खर्च झाला, असा हिशेब

होतो ! हा हिशेब गमतीचा आहे असें मीं वर म्हटले. वास्तविक तो प्राण-
घेणा हिशेब आहे; पण विद्यार्थ्यांना ती गंमत वाटते. म्हणून त्याला गमतीचा
हिशेब असें म्हटलें आहे.

आत्म्यास साक्ष ठेवून

सध्यां सरकारनें देशांत समृद्धि निर्माण करण्यासाठीं अनेक योजना
आंखल्या आहेत; पण एकहि योजना यशस्वी होत नाही ! याच्या कारणांचा
आपण विचार केला पाहिजे. कूळकायदा, ग्रामपंचायतीची स्थापना, अनेक
प्रकारच्या सहकारी संस्थांची स्थापना, साक्षरताप्रसाराची मोहीम, अन्नधान्याची
मोहीम, ग्रामविकासयोजना, पाटबंधाऱ्यांच्या योजना, आरोग्यकेद्रे—अनंत.
प्रकारच्या योजना आहेत; पण बहुतेक सर्व अयशस्वी होत आहेत. हें अपयश.
पाहून त्याचें खापर सर्वस्वी सरकारच्या मार्शी फोडण्याची चाल सर्वत्र रुढ
आहे. या टीकेंत मुळींच अर्थ नाही असें मला म्हणावयाचें नाही. सत्तारूढ
पक्षावर जनतेनें टीकेचें शस्त्र कायम धरणें लोकशाहीत अवश्य आहे यात
शंकाच नाही; पण तितक्याच कठोरपणें तें शस्त्र स्वतःवर धरण्याची लोकशाहीत
जास्त आवश्यकता असते हें मात्र आपण सोयिस्कर रीतीनें निरागस, निष्पाप
चेहरे करून विसरून जातो !

यापुढें सरकारनें प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, वस्त्र, आरोग्य, शिक्षण व घर
दिलेंच पाहिजे, ही अपेक्षा आपल्या चिन्तांत जागरूकपणें वास करीत असते,
आणि तिचा आविष्कारहि आपण वेळींअवेळीं करीत असतो; पण लोकांच्या
या राज्यांत प्रत्येक व्यक्तीनें निरलसपणें, प्रामाणिक बुद्धीनें, जनहितबुद्धि
जागृत ठेवून, सामाजिक प्रबुद्धतेनें, पोलिसांच्या दंड्याची अपेक्षा न ठेवतां
केवळ आत्म्याच्या साक्षीच्या प्रेरणेनें अहोरात्र कष्ट केले पाहिजेत, ही जाणीव
त्या अपेक्षेबरोबर तितक्याच जागरूकपणें आपण बाळगीत नाही ! कोणत्याहि
देशांत गेलात तरी सरकार या संस्थेला कांहींसैं जड यंत्राचें स्वरूप येणें
अपरिहार्य आहे. त्यात निरंतर चैतन्य खेळत ठेवण्याची जबाबदारी लोकनिष्ठ,

स्वावलंबी संस्थांची आहे. 'स्टेट' व 'सोसायटी' या शब्दांत एका पंडिताने असा फरक केला आहे : सरकारच्या सक्तीच्या नियंत्रणाखाली कारभार करणारा समाज म्हणजे 'स्टेट' आणि स्वतःच्या जबाबदारीने, स्वावलंबनाने चालणारा समाज म्हणजे 'सोसायटी.' असा फरक सांगून तो पंडित म्हणाला की, " ब्रिटन हे नऊदशांश सोसायटी आहे व एकदशांश स्टेट आहे." ब्रिटनमध्ये लोकशाही यशस्वी होते यातील रहस्य हे आहे.

हे भावी पिढीचे शिल्पकार !

ब्रिटनमधील सत्य-युगांतील गोष्टी ऐकून तसे प्रयोग येथे करावे असे कधी कधी कोणाच्या मनांत येते. ब्रिटनमध्ये वर्तमानपत्रे विकणारे लोक पत्राचा गळा रस्त्याच्या कडेला ठेवून शेजारी पैशासाठी एक पेटी ठेवतात; स्वतः विकण्यासाठी बसत नाहीत. पण लोक हवे ते वृत्तपत्र घेऊन प्रामाणिकपणे पेटीत त्याचे पैसे टाकतात, अशी आख्यायिका आहे. मुंबईला असा प्रयोग परवां करण्यांत आला तेव्हा वृत्तपत्रांचा गळा व पेटी दोन्ही चोरीस गेली ! परवांचा केंब्रिजला गेलेल्या एका विद्यार्थ्याचे पत्र आले. त्यांत त्याने लिहिले आहे की, तेथे ग्रंथशाळेत पुस्तके देण्याघेण्यास, नोंदण्यास कारकून ठेवलेला नसतो; विद्यार्थ्यांना पूर्ण मोकळीक असते. पुस्तक घ्यावे, स्वतः नोंद करावी, घेऊन जावे, काम झाल्यावर परत करावे, सही करावी. तसे येथे केले तर आमचे विद्यार्थी 'सरस्वती'वर सध्याच्या दसपट प्रेम करू लागतील ! आणि दुसऱ्या दिवशी सरस्वतीचे रूपांतर लक्ष्मीत करून ग्रंथशाळेत कारकुनाची गरज नाही हे कलम केंब्रिजच्या बरोबरीने सिद्ध करून दाखवितील !

सरकारवर टीका करण्यापूर्वी प्रत्येकाने हे आत्मचरित्र वाचले तर सरकार-वर टीका करण्याची गरज फारशी राहणार नाही. येथला अमुक एक वर्ग या वृत्तीचा नाही असे नाही. 'मी स्वतः पाहात आहे, तेव्हा अपकृत्य करू नये' इतकी स्वतःविषयी उच्च भावना येथे निर्माणच झालेली नाही. विद्यार्थ्यांच्याच गोष्टीची जबर नाही. परवां दिल्लीला राष्ट्राध्यक्षांनी शिक्षकां-

विषयी आपुलकी वाढून, ते भावी पिढीचे मार्गदर्शक आहेत, शिल्पकार आहेत हे जाणून चार हजार प्राथमिक शिक्षकाना राष्ट्रपतिभवनांत निमंत्रण दिले. त्या वेळीं या 'शिल्पकारां'नीं तेथल्या मूळच्या शिल्पकलेवर पानतंत्राखूच्या पिचकाच्या टाकल्या, सामानाची खराबी केली आणि बऱ्याच कपड्या फोडल्या ! ते परत गेल्यावर शिक्षणखात्याच्या अधिकाऱ्यामार्फत या मार्गदर्शकाना तंत्री देऊन अध्यक्षांना मार्गदर्शन करावे लागले ! आगरकरांनीं म्हटले आहे, कीं " नियमन आणि संवर्धन हीं सरकारचीं दोन कामें; ज्या देशांत नियमनांतच सर्व शक्ति खर्च होते—म्हणजे जेथें लोक फौजदारनिष्ठ आहेत—तेथें संवर्धनाला शक्ति शिल्लक राहात नाही व देशाची प्रगति होत नाही."

मनोभूमीची नवी मशागत

वर्षानुवर्षे आपण आपल्या शेतांत एक पीक काढीत राहिल्यानंतर पुढें त्याच जमिनींत निराळें पीक काढण्याचा जर आपण विचार केला तर आपली जमीन कसण्याची व मशागतीची पद्धत सर्वस्वी बदलणें अवश्य आहे हें कोणालाहि पटण्याजोगें आहे. खत बदलावें लागेल, पाणी, कमीजास्त करावे लागेल, बांध उंच किंवा खालपट करावे लागतील, नांगरट जास्त खोल करावी लागेल, पिकांचा हंगाम बदलणें भाग पडेल—असे अनेक प्रकारचे बदल करावे लागतील. त्याच-प्रमाणें शतकानुशतके ज्या भूमीत आपण राजमत्तेची प्रस्थापना केली होती, त्याच भूमीत आतां लोकसत्तेची उभारणी करतांना या नव्या रोपाची मशागत व त्याची जपणूक करण्याची पद्धत सर्वस्वी निराळी असली पाहिजे हें अगदीं सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे. येथे आपणांस लोकशाहीच नव्हे तर समाजवादी लोकशाही स्थापावयाची आहे !

सोव्हिएट रशियांत समाजवाद आणावयाचें ठरलें व त्याची पहिली पायरी म्हणून उत्पादन-साधनांवरील धनिकांचें स्वामित्व नष्ट करण्यांत आलें. पण ही फक्त बाह्य घडामोड झाली. आंतरिक घडामोड कोणती करावी लागली ?

कारखाना काढावा, माल खपवावा, भांडवल गुंतवावें, बाजारपेठ शोधावी, स्पर्धेला तोंड द्यावें, जगभर हिडावें हा व्याप फार प्रचंड आहे; हा करावयाचा तर त्याला पैशाचें, फायद्याचें तसेंच जबरदस्त विलोभन हवें; तें नसेल व उत्पादनसाधनें घेतल्यावर मी नुसता पगारी नोकरच राहणार असेन, तर मी इतका प्रचंड व्याप काय म्हणून करावा, असा प्रश्न येतो. त्याला उत्तर दिलें नाही, म्हणजे दुसरें तसेंच विलोभन निर्माण केलें नाहीं तर मनुष्य काम करण्यास, जीव पणाला लावून कष्ट करण्यास तयार होत नाहीं ! रशियातील मनुष्य याला अपवाद नव्हता, यामुळे तेथें भयानक अशी जुलुमी राजवट निर्माण झाली. सध्या भारतापुढें तशीच धिकट समस्या येऊन पडली आहे. येथें लोकशाहीसाठीं अवश्य अशी जी वृत्ति समाजात निर्माण होणें अगत्याचें आहे, ती वृत्ति आपण स्वतः होऊन निर्माण करणार आहोंत कीं येथेहि या दंडाची, हुकूमशाही दंडुक्याची अपरिहार्यता भासणार आहे ही ती समस्या आहे. आपण आपला सर्वस्वी कायाकल्प करून घेतला तरच आपल्याला भेडसावणारी यमदंडाची आपत्ति टळण्याचा संभव आहे. आपल्या मनाची मशागत अगदीं निराळ्या पद्धतीनें आपण केली तरच हे नवें पीक भरघोस-पणें आपणांस काढतां येईल.

फार पुरातन काळापसून आपण स्वतःला समाज असें म्हणवीत आहों. भारतीय समाज, हिंदुसमाज, आर्यसमाज असा आपण इतिहासांत स्वतःचा निर्देश केला आहे, आणि भाषेच्या सोयीच्या दृष्टीनें तें योग्यच आहे. मला सांगावयाचें आहे तें हें, कीं असा 'समाज' म्हणून जरी आपण स्वतःचा निर्देश करीत असलों तरी सामुदायिक जीवनाची कसलीहि जाणीव निर्माण करण्याची आपण खटपट केलेली नाहीं. आपण एकमेकांच्या शेजारीं राहात होतो, एका भूमीवर वाढत होतो इतकेंच. सर्व समाजाच्या अन्नवस्त्राची, विद्येची, संस्कृतीची, नीतिअनीतीची चिंता वहाण्याची पद्धतच कधीं निर्माण झाली नव्हती. सार्वजनिक कार्ये सर्व राजानें करावयाचीं अशी रूढि होती. हें येथेंच होतें असें नाहीं; सर्व जगभरच तसें होतें. युद्धाच्या काळींच फक्त सामुदायिक

जीवनाची जाणीव आपणांस होत असे आणि तीहि फार मर्यादित. कारण आपण लढाया करीत होतो ते राजाचे पगारी नोकर म्हणून. पूर्वी सर्व सैन्ये भाडोत्रीच असत. अशा या जीवनाच्या पातळीतून पूर्ण सामुदायिक जीवनाच्या पातळीवर आपणांस आतां चढावयाचें आहे. लोकशाही, समाजवादी लोकशाही याचा हाच अर्थ आहे. आणि सहकारी तत्त्वावर सामाजिक जीवन निर्माण करणें हें यापुढें आपलें ध्येय असलें पाहिजे.

सहकारी वृत्तीची जोपासना

ब्रिटनमध्ये पांचशें वर्षे प्रयत्न करून ठेचा खात, प्रयोग करीत, तत्वे ठरवीत, सिद्धांत बांधीत या प्रयत्नांत लोकांनीं पुष्कळच यश मिळविलें आहे; पण त्याला पांचशें वर्षे लागलीं. रशियांत तें कार्य दंडसत्तेनें अल्प कालांत सिद्ध झालें आहे असें म्हणतात. ब्रिटनइतका कालावधि न लावतां आणि दंडसत्तेचा आश्रय न करतां आपल्याला तें साधेल का, हा प्रश्न आहे. सरकारनें खेडेगांवांच्या आर्थिक व्यवहारासाठीं शेकड्यांना कर्जे, तगाई सुलभपणें मिळावी म्हणून अनेक ठिकाणीं सहकारी पतपेढ्या स्थापन केल्या; पण लोकांनीं त्या सर्व विफल करून टाकल्या आहेत ! आणि आपलें उद्दिष्ट तर असें आहे, कीं केवळ आर्थिकच नव्हे, तर आपले सर्वच व्यवहार सहकारी पद्धतीनें व्हावे. शेती, उत्पादित मालाची खरेदी-विक्री, गांवांतील घरे, रस्ते, पाटबंधारे यांची बांधणी—सर्व, सर्व व्यवहार सहकारी पद्धतीनें झाले तरच लोकशाहीचा अवश्य तें विपुल धन निर्माण करण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं येईल. सध्यां विपुल धन निर्माण झाल्यानंतर समाजानें ज्या आकांक्षा धरावयाच्या तेवढ्या मनांत बाळगून त्या पुऱ्या झाल्या नाहीत तर संग्राम करावा अशी वृत्ति तेवढी तयार झाली आहे ! विपुल धन निर्माण करण्यास अवश्य तें सहकारी जीवन निर्माण करण्याचा प्रयत्न मात्र आपण करीत नाहीं.

सहकारी पद्धतीच्या जीवनाचीं कांहीं उदाहरणें प्रत्यक्ष पाहिल्यावांचून त्याची कल्पना येणार नाही. सुदैवानें आपल्या देशांत ही कल्पना रुजत जाऊन

कोठें कोठें तसे प्रयत्न सुरू झाले आहेत. इतर ठिकाणीं हीं उदाहरणें उद्बोधक ठरतील म्हणून त्यांचा निर्देश करित आहे.

खानदेशांत धुळ्याजवळ मोरणें या गांवीं दशरथ पाटील यांनीं या तऱ्हेचा एक उत्कृष्ट प्रयोग केला आहे. दुष्काळाच्या आपत्तीला तोंड देण्यासाठीं त्यांनीं गांवाजवळचा नकाण्याचा कोरडा पडत चाललेला तलाव सहकारी शेतीसाठीं घेतला व त्यांतील पन्नास एकरांची सहकारी पद्धतीनें मशागत करून आतां त्यांत पिकें उभीं केलीं आहेत. जमिनीची साफसफाई, नांगरट, पेरणी वगैरे सर्व कामें सर्व गांवानें केलीं आहेत. पांच रुपयांचा एक असे २०० भाग काढून जमलेल्या भांडवलाच्या रूपानें प्रारंभीचा खर्च करण्यांत आला आहे. पिकांची रखवाली सगळा गांव अशाच सहकारी पद्धतीनें करित आहे. त्यामुळें चोरीमारीचा, पिकें कापलीं जाण्याचा संभव नाहीं.

सिंहगडच्या पायथ्याशीं असलेल्या खानापूर गांवीं डॉ. मोडक यांच्या नेतृत्वाखालीं गांवकऱ्यांनीं आज दहाबारा वर्षे सहकारी पद्धतीनें श्रम करून रस्ते, देवालये, शाळा अशीं जवळजवळ पन्नास हजार रुपयांचीं कामें केलीं आहेत.

पुण्याचे सुप्रसिद्ध चित्रकार गोंधळेकर यांनीं कांहीं मित्रांच्या साहाय्यानें 'नवा गांव' नांवाची संस्था स्थापन केली आहे. वाल्हे या गांवीं नुकतेंच त्यांनीं तेथील वस्तूंचें एक प्रदर्शन भरविलें. त्यामुळे गांवकऱ्यांच्या सहकारी वृत्तीला चालना मिळून आतां सहकारी पद्धतीनें गांवाजवळ बांधारा बांधण्याची योजना ते आंखीत आहेत.

उत्तर प्रदेशांतील बातमी वर्तमानपत्रांत आली आहे. ती फारच आशा-दायक आहे. लोकसत्ताक-सप्ताहांत त्या राज्यांतील २० लक्ष लोक सामील झाले होते. त्यांनीं या पद्धतीनें ७८०० मैल लांबीचे रस्ते बांधले, २४३ तळीं बांधलीं, अनेक विहिरी खणल्या, कालवे खोदले आणि शाळा, देवालये यांसाठीं अनेक इमारती बांधल्या.

मानवतेचा साक्षात्कार

ही वृत्ति प्रसृत झाली तर आज सरकारी साहाय्यावांचून अडून पडलेलीं

अनंत कामें भराभर सिद्धीस जाऊन आपल्या देशांत विपुल धन निर्माण होईल. पण या पद्धतीने कामें झाल्यास सर्वांत मोठा फायदा होईल तो हा, कीं लोकशाहीला अवश्य तो नवा माणूस, नवा नागरिक यांतून निर्माण होईल. आपल्या जीवनाचे कायदे दुसऱ्या कोणीं करून ते पाळून घेणें याचें नांव पारतंत्र्य आणि आपले कायदे आपणच करून ते स्वखुशीनें पाळणें याचें नांव स्वातंत्र्य. प्रत्येक गांवी पाटबंधारे, शेती, शाळा आणि गांवाचा सर्व कारभार सहकारी पद्धतीनें होऊं लागला तर स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ लोकांना कळेल. एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्या आचरणांत येईल आणि या प्रयत्नांतच जातिभेद, वर्गभेद, गांवांत विनाकारण माजलेल्या फळ्या यांचा लोप होईल. रिकामपणामुळें, दारिद्र्यामुळें, गटवाजीमुळे निर्माण होणारे अनेक दुर्गुण नाहींसे होतील, आणि माणसाचा पुनर्जन्म होईल. सहकारी पद्धतीचें सर्वांत जास्त महत्त्व असेल तर तें यासाठीं आहे.

जबाबदारीची जाणीव, अहोरात्र केलेले कष्ट आणि समोर दिसणारी सुवृत्ता यांमुळे मनुष्याच्या वृत्तींतील हीन गुण जळून जाऊन त्याचे सत्त्वगुण वाढीस लागतात. आणि सहकारी पद्धतींत हे सर्व गुण एकवटलेले असल्यामुळे तिच्या आश्रयानें आपली लोकसत्ता अगदीं अल्पावकाशांत सार्थ होण्याची शक्यता आहे. दडसत्तेचा आश्रय न करतां आणि प्रदीर्घ कालावधि न लावतां या देशांत समृद्धि व स्वास्थ्य निर्माण करून येथील लोकसत्ता सार्थ व समर्थ करी करावी ही भारतापुढें येऊन पडलेली समस्या या एकाच मार्गानें सोडवितां येईल.

पण त्यासाठीं आपल्यापैकीं प्रत्येकाच्या वृत्तींत पालट झाला पाहिजे. आपण स्वतः आपल्याला पहात आहो ही भीति पुरेशी असली पाहिजे. आपल्या नीतीचे, कर्तव्यबुद्धीचे, समाजहिततत्परतेचे आपले आपणच संरक्षक आहों, त्यासाठीं पोलिसाची आवश्यकता नाही अशी भावना आपल्या मनात उदित झाली पाहिजे. सध्यां पोलीस शिपायाला आपण स्वतःपेक्षां श्रेष्ठ मानतो; त्याला भितो. त्याऐवजीं स्वतःला श्रेष्ठ मानून आपण आपल्याला भिऊं लागलों तर लोकशाहीच्या नवयुगास भारतांत प्रारंभ होईल यात कसलाहि संदेह नाही.

९. चवथ्या दशांशाची दक्षता !

१८७० साली सप्टेंबर महिन्यांत फ्रान्सच्या उत्तरपूर्वेस असलेल्या सेडान या गांवाजवळ जर्मनी व फ्रान्स या दोन देशांमध्ये अत्यंत घनघोर असा संग्राम झाला. या संग्रामांत फ्रान्सच्या सर्व सेना धुळीस मिळून त्या राष्ट्राचा अगदी निःपात झाला. या प्रबळ अशा राष्ट्राची अशी अवस्था कां झाली हें पहाणें फार उद्बोधक होईल असें वाटतें.

१४ जुलैला फ्रेंच सेना पॅरिसहून निघाल्या तेव्हां त्यांचा उत्साह कांहीं अपूर्वच होता. सैनिकांच्या तोंडून निघणाऱ्या ‘ चलो बर्लिन, चलो बर्लिन ’ या घोषणांनी आकाश कोंदून गेलें होतें. सेनानींनाहि आत्मविश्वास होता आणि आपण बर्लिनचा पाडाव करून जर्मनीला जमीनदोस्त करूं याचदल कोणालाच शंका नव्हती. बादशहा तिसरा नेपोलियन मोठ्या दिमाखानें आघाडीकडे निघाला. ‘ आपण तेथें पोंचण्याच्या आधींच मेडझच्या छावणीवर आम्हीं ४ लक्ष सैन्य जय्यत तयार ठेवतों,’ असे त्याच्या सेनापतींनी त्याला आश्वासन दिलें होतें.

पण बादशहा मेडझला येऊन पोंचला तेव्हां तळावर दोन लक्षच फौज आलेली त्याला दिसली. यामुळें तो संतापला. पण संताप तसाच गिळून आलेल्या सेनेची व्यवस्था तरी नीट आहेना हें पहाण्यासाठी तो शामियान्यातून बाहेर पडला. सगळ्या छावणीभर फेरी झाली, तरी सैन्याच्या रोटीची व्यवस्था त्याला कोठेंच दिसली नाहीं, म्हणून त्यानें चवकशी केली. कोठीच्या अधिकाऱ्याने धावरत धावरत येऊन सांगितलें कीं, दाणागोटा आहे पण तो वीस मैलांवर आहे. ‘ आतांच्या आता दोन तासात ‘ शिदोरी ’ येथें आणवा,’ असें बादशहानें वहातूक-अधिकाऱ्यास सांगितलें. थोड्या वेळानें परत येऊन त्यानें सांगितलें कीं, ‘ सरकार, मालगाडीच्या वाधिणी आहेत, पण त्या येथून तीस मैलांवर आहेत.’ बादशहाचा संताप अनावर झाला. दोन लक्ष लोकांना उपाशी ठेवावयाचें कीं काय ? वाधिणी असलेल्या ठिकाणीं तारा गेल्या

तेथील अधिकाऱ्याने कळविले की, 'वाघिणी आहेत, पण त्यांना चार्जे नाहीत !' आतां बादशहा हतबुद्ध झाला. शेवटी, तोफखान्याचे घोडे सोडून ते गाड्यांना जोडून दाणागोटा आणावा, असा त्याने हुकूम दिला.

मग लढाईची व्यवस्था पहावी असे त्याच्या मनांत आले. या वेळीं सैनिकांना 'ब्रीच लोडिंग' या नांवाच्या अगदी नव्या तऱ्हेच्या बंदुका देण्यांत आल्या होत्या. या त्या काळीं प्रचलित असलेल्या इतर कोणत्याहि बंदुकांपेक्षा जास्त मारक होत्या. त्या हातीं देऊन संचलन करण्यास सांगा, असे त्याने फर्माविले. बंदुका घेऊन सैनिक उभे राहिले. बादशहा तपासणी करू लागला. सैनिकांनी बंदुका अशा अजागळासारख्या धरल्या होत्या की बादशहाला अनेक शंका येऊ लागल्या. म्हणून त्याने चारपांच सैनिकांना विचारले. ते म्हणाले 'या बंदुका आजच प्रथम आमच्या हातीं दिलेल्या आहेत. आम्ही यापूर्वी त्या केव्हांच पाहिल्या नव्हत्या; त्या कशा धरावयाच्या व चालवावयाच्या याची आम्हांला कांहीं कल्पना नाही.' बादशहा संतापाने लष्करी अधिकाऱ्याकडे पाहू लागला. खाली माना घालून ते म्हणाले, 'सरकार, ते शिकवावयाचे राहून गेले आहे.'

'मग सर्व उद्योग सोडून आज रात्रभर ते शिक्षण आधी द्या.' बादशहाने आज्ञा दिली.

'होय सरकार.' माना जास्तच खाली घालून लष्कराधीश म्हणाले, 'पण... पण... या बंदुकाचे तज्ञ शिक्षक छावणीवर नाहीत. त्यांना कांहीं दुसऱ्या कामासाठी बोडोला (फ्रान्सच्या दुसऱ्या टोकाला) पाठविले आहे.'

निराशा, भीति, संताप यांनी बादशहा पराकाष्ठेचा खवळून गेला. त्याचे मस्तक बधिर होऊन गेले. तो तसाच छावणीत गेला. बिछान्यावर अंग टाकल्यावर आपली सध्यांची भौगोलिक अवस्था तरी काय आहे हे पहावे असे मनांत येऊन त्याने फ्रान्सचे लष्करी नकाशे मागविले. त्या अधिकाऱ्याने येऊन सांगितले की, 'जर्मनीवर चढाई करावयाची, बर्लिनवर चालून जावयाचे

असा वेत निश्चित झाला असल्यामुळे आम्ही फक्त जर्मनीचे नकाशे बरोबर आणलेले आहेत. फ्रान्सचे नकाशे लष्कराबरोबर आणलेलेच नाहीत. '

फ्रेंच लष्करांत असा गोंधळ होता. उलट जर्मन सेना यंत्रासारख्या हलत होत्या. बिस्मार्क, रून व मोल्टके यांच्या योजना ठरलेल्या होत्या, मार्ग आखलेले होते व धोरणं निश्चित झालेली होती. कल्पनाशक्ति, निश्चय, साहस या गुणांनी त्यांचे अधिकारी संपन्न होते. फ्रान्स व जर्मनी यांच्या या संग्रामाचें पर्यवसान काय झालें तें जगाला माहीतच आहे. सेडानला लढाई झाली नाही, कत्तल झाली, असें इतिहासकार म्हणतात.

आपल्या देशांतल्या कोणच्याहि संस्थेच्या कारभाराकडे पाहिलें म्हणजे मला सेडानच्या लढाईतल्या फ्रेंचांच्या मेदूझच्या छावणीची आठवण होते. येथल्या म्युनिमिपाव्हिल्या, येथली विद्यापीठें, एस्. एस्. सी. बोर्डासारखी परीक्षामंडळे, पोष्टासारखी खाती, नित्य नवीन निघणाऱ्या कंपन्या, कारखाने, बँका, निरनिराळे क्रीडासंघ यांचे कारभार पाहिले म्हणजे असें वाटतें कीं, दुर्दैवानें आपल्यावर एखाद्या युद्धाची आपत्ति ओढवली तर आपली स्थिति या फ्रेंच सेनेसारखी झाल्यावांचून रहाणार नाही. कर्तृत्व, कार्यक्षमता, व्यवस्था यांचा आणि आपला सात जन्मांत कधीं संबंध आला होता की नाही अशी शंका यावी अशीच आपली सध्यां स्थिति झाली आहे. आपल्याठायीं उत्साह भरपूर आहे, थोडा जास्तच आहे ! आपल्या आकांक्षा फार मोठ्या आहेत. आपण लवकरच जगाला मार्गदर्शन करून त्याच्या गुरूस्थानी आरूढ होणार आहोंत. अध्यात्मिक सामर्थ्यानें तर आपण फारच संपन्न झालेले आहों आणि त्यामुळे युरोपच्या भौतिक सामर्थ्याला वाकुल्या दाखविण्याचा कार्यक्रम रोज आपण एकदां तरी करतोच. तेव्हां उत्साह, आकांक्षा, दिव्यदृष्टि, अध्यात्मिक बल इत्यादि गुणांची श्रीमंती आपल्या ठायीं आलेली आहे; पण असें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, हे गुण फ्रान्सजवळहि होते, तरी त्याची धूळधाण झाली. तेव्हां ऐहिक, व्यावहारिक यशाचा व या गुणांचा संबंध फार थोडा असावा असें वादापुरतें तरी आपण मान्य केलें पाहिजे.

या कर्तृत्वहीनतेची, नालायकीची, नादानीची चिकित्सा करताना एक गोष्ट ध्यानीं धरली पाहिजे कीं, या बाबतीत केवळ नेते, अधिकारी किंवा त्या त्या स्थानावरचे सूत्रधार यांना दोष देऊन स्वस्थ बसणें हें युक्त नाहीं. अपयशाचा मोठा वाटा त्यांच्या मार्थी जाईल हें खरें; पण एवढेंच म्हणून भागणार नाहीं. दर क्षणाला पन्नास घटना घडत असतात आणि त्यांची जबाबदारी व चिंता निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांकडे सोंपविलेली असते. या अधिकाऱ्यांनीं आपापल्या कार्यालयापुरती कामाची वांटणी शेवटच्या कारकुनापर्यंत केलेली असते. धोरण आखणें, दिशा ठरविणें, योजना करून देणें हा कोणत्याहि कार्याचा एक भाग असतो आणि योजनांप्रमाणें उठाव करणें हा त्याचा दुसरा भाग असतो. दुर्दैव असें कीं, आपल्या देशात या दोन्ही भागांत कार्यक्षमतेचें दारिद्र्यच आहे. पण हें मान्य केलें तर उत्तर भागांतील कार्यक्षमतेची जी उणीव, जें दारिद्र्य, त्याचें अपभ्रंश बहुसंख्य जनतेकडेच जाईल. तेव्हा चिकित्सा करताना सर्वांनीं अंतर्मुख दृष्टि ठेवली पाहिजे हें उघड आहे.

चिकित्सा करूं लागतांच आपल्यातील पहिला मोठा दोष माझ्या ध्यानात येतो तो असा: माणसाच्या अंगचा प्रत्येक गुण हा कोणत्या तरी विशिष्ट वृत्तीतून निर्माण होत असतो आणि ही वृत्ति त्याच्या मनावर ज्या तत्त्वज्ञानाचा पगडा असतो त्यातून उद्भूत होत असते. साहस, अविरत संग्राम करण्याची चिकाटी इत्यादि गुण युरोपीय लोकांत दिसतात ते त्यांच्या भौतिकवादावरील निष्ठेमुळें व ऐहिकावरील प्रेमांमुळे निर्माण झालेले आहेत. हें प्रेम नाहीं म्हणजे हे गुण नाहींत, किंवा असलेच तर फार अल्प प्रमाणांत, निजोर अवस्थेंत असावयाचे. कार्यक्षमता या गुणाचें असेच आहे. त्याचें मूळ अशाच एका तत्त्वज्ञानांत आहे आणि त्याच्या अभावाकडे मला वाचकांचें लक्ष वेधावयाचें आहे.

कोणत्याहि कार्याचें यश हें योजना, आंखणी, त्याची अंमलबजावणी, शिस्त, नियमितपणा, सावधता, शास्त्रीय व तांत्रिक ज्ञान, संघशक्ति यांवर

अवलंबून असण्यापेक्षां तें कार्य करणाऱ्याच्या मनाची शुद्धता, त्याचे उच्च संकल्प, त्याच्या हेतूची पवित्रता, त्याच्या मनांतील भूतदया, त्याचें श्रद्धायुक्त अंतःकरण, त्याचें निरागस, निष्पाप, बालसदृश मन यांवर अवलंबून आहे असा एक समज, अशी एक श्रद्धा आपल्या मनांत खोल मूळ धरून बसलेली आहे. मागल्या काळीं सर्व कांहीं परमेश्वरी कृपेवर, दैवाच्या अनुकूलतेवर आणि नशिवाच्या फांशावर अवलंबून आहे असा भाव होता, तो आतां नष्ट झाला आहे हें खरे; पण त्याच्या जोडीचा हा दुसरा समज, हा दुसरा भाव अजून नष्ट झालेला नाही. मनाची शुद्धता, निरागसता, एवढेंच नव्हे तर भोळेपणा, भावडेपणा याची कांहीं विशेष महती आहे अशी आपली समजूत आहे. अध्यात्मामध्ये व परमार्थक्षेत्रात केवळ भोळ्या भावानें सिद्धि प्राप्त होते हें तर अनेक संतमहंतांनीं सांगितलेंच आहे. सर्व भारभार पांडुरंगावर, गुरुचरणावर व संतावर घालून आपण निश्चित व्हावें; त्यांच्यावर श्रद्धा ठेवणें, त्यांचे दास होणें एवढेंच आपलें काम अशी त्या क्षेत्रांत शिकवण आहे. तेथें भोळेपणा, भावडेपणा, श्रद्धालूपणा, व्यवहारशून्यता हींच भूषणें मानलेली आहेत. 'तुका म्हणे आम्ही तुझी वेडींवाकुडी' याच वृत्तीचें तेथें माहात्म्य आहे आणि दुर्दैव असें कीं, ऐहिक क्षेत्रांतहि असा एक समज अगदीं उघडपणें नाही तरी आपल्या मनांत खोलवर कोठें तरी वास करून आहे. या गुणांना भोळेपणा, भावडेपणा, अजागळपणा असे नांव दिलें तर आपण हें कबूल करणार नाही; पण निरागसपणा, बालभाव, श्रद्धालूपणा हीं नांवें दिलीं तर आपल्या हें ध्यानांत येईल कीं, या गुणांचा मोर्द आपल्याला फार आहे. आपण प्रामाणिकपणें आपल्या मनाच्या सर्व विभागांचा शोध घेतला तर हे गुण असण्यांत आपण भूषण मानतो असें आपल्याला आढळून येईल. वास्तविक कार्यकर्त्या पुरुषाला, 'त्याचे मन बालसदृश आहे,' हें प्रशंसापर न वाटतां शिवीसारखें वाटणें अवश्य आहे; पण आपली दृष्टि तशी नाही.

येथे एक गैरसमज होण्याचा संभव आहे म्हणून खुलासा करतो. सार्वजनिक कार्यकर्त्यांच्या ठायीं सचोटी, सत्प्रवृत्ति, संयम, निःस्वार्थबुद्धि, सेवावृत्ति, जनहितपरायणता हे गुण असले पाहिजेत याबद्दल वाद नाही. किंवाहुना कार्यक्षमता, कुशाग्रता, सावधता, कारस्थानपटुता इत्यादि जे गुण वर सांगितले त्यांच्याहि आधीं निर्लोभवृत्ति, भूतदया, उदारदृष्टि हे गुण अवश्य आहेत; पण त्यांचा आणि आपण ज्यांवर आसक्त आहोंत त्या बालभावादि गुणांचा, श्रद्धेचा, आस्तिक्यबुद्धीचा कांहीं एक संबंध नाही. निर्लोभी, निःस्पृह, सत्प्रवृत्त असा माणूसहि दक्ष, कुशाग्र, कारस्थानी, कठोर असा असू शकतो आणि असा तो असला तरच तो यशस्वी होतो. आपले दुर्दैव असे कीं, आपल्या ठायीं कार्यक्षमतेस अवश्य असणाऱ्या या दोन्ही प्रकारच्या गुणांचा अभाव आहे; पण त्याहून मोठें दुर्दैव असे कीं, पहिल्या प्रकारच्या गुणांची महती आपण जशी जाणली आहे तशी दुसऱ्या प्रकारच्या गुणांची जाणलेली नाही; किंवाहुना त्यांचा काहींसा तिटकारा आपल्या मनात आहे आणि बालभाव, भोळेपणा, अजाण भावडी वृत्ति याचा मोह आपल्याला आहे. कांहीं जणांच्या मनांत असा अगदीं तिटकारा नसला तरी त्यांचा असा समज आहे, कीं, हृदय निर्मळ असलें कीं निर्मळ बुद्धि ही प्राप्त होतेच होते. हे दोन्ही प्रकारचे गुण एकरूपच आहेत असें ते मानतात; पण ही भूमिका मुद्दां फार थोड्या लोकांची आहे. बहुसंख्य लोकांना भोळेभावडेपणाचेच महत्त्व विशेष वाटतें; बुद्धीच्या गुणांचें त्यांना वावडें आहे. असें जर नसेल तर पुढील उपदेशाची संगति तुम्ही कशी लावाल ?

एका फार मोठ्या संस्थेच्या प्रमुखानीं आपल्या अनुयायांना उपदेश करतांना असे उद्गार काढले : ' मला माणसे कशीं हवीं तें सांगतों. रामकृष्ण परमहंस यांच्या जवळ एक सेवक होता. त्याला कागदावर 'अ' हें अक्षरमुद्रा काढतां येत नसे. कसलाहि व्यवहार त्याला समजत नसे. फुले आण म्हटलें फुलें आणावीं, पाणी आण म्हटलें पाणी आणावें आणि एरवीं रामकृष्णांच्या पायाशीं बसून रहावें अशी त्याची वृत्ति होती आणि रामकृष्ण त्याच्यावरच

खरे प्रसन्न असत. या रामकृष्णांच्या सेवकासारखे कार्यकर्ते मला पाहिजे आहेत. ' अजागळपणाची याहून जास्त प्रशंसा अन्यत्र कोठे सांपडेल का ?

भोळेपणा, साधेपणा, भावडेपणा यांच्या या प्रशंसेचें बीज वर सांगितल्या-प्रमाणें आपल्या परमार्थवृत्तीत, अध्यात्मवृत्तीत आहे. देव भावाचा भुकेला आहे, त्याला दुसऱ्या कशाचीहि गरज नाही आणि देवावांचून दुसरें कांहीं प्राप्तव्य नाही अशी आपली श्रद्धा असल्यामुळें कार्यक्षमतेला अवश्य असलेल्या गुणांची अवहेलना करण्यास आपण चटावलो आहों. केवळ श्रद्धा, पावित्र्य, हेतुची शुद्धता यांनीं कार्य होतें, यशप्राप्ति होते असा भ्रम आपण बाळगून आहों. दक्षता, तत्परता, कार्यकुशलता, व्यवस्था या गुणांचा आज अगदीं प्रत्यक्ष टिटकारा आपण करीत नाही; पण सार्वजनिक जीवनात लाच घेणें, वशिला लावणें, खोटे हिशेब लिहिणे हे भयंकर गुन्हे आहेत अशी जी आपली बुद्धि आहे ती बेसावधपणा, अजागळपणा, अनियमितपणा, भोंगळ कारभार याविषयीं नाही. पहिल्या गुन्ह्याना कायद्यात शिक्षा आहे; दुसऱ्याना कायद्यात तर नाहीच, पण जनमनांतहि नाही. वास्तविक, पहिल्यामुळें जनतेचें जेवढें नुकसान होतें, तिला जो त्रास होतो, यातना सोसाव्या लागतात तितक्याच यातना कार्यकर्त्यांच्या अंगच्या दुसऱ्या प्रकारच्या अवगुणामुळें सोसाव्या लागतात.

भोळेपणा, श्रद्धाळूपणा, बालवृत्ति यांची महती परमार्थप्रवणतेमुळें आधींच या देशांत फार होती. पाश्चात्यांच्या आगमनानंतर भौतिकवादाच्या प्रसारा-मुळें, विज्ञानाच्या अभ्यासामुळें आणि ऐहिक आकाक्षाच्या वाढीमुळें ती वास्तविक कमी व्हावयाची. तशी ती होतहि होती; पण इतक्यात अध्यात्मिकतेनें पुन्हा जोर केला. महात्माजींचें अध्यात्मबलाचें राजकारण सुरू झालें आणि त्यामुळें पुन्हा निरागसपणा, बालभाव, श्रद्धा, अंतःकरणाची शुद्धता, आत्मनिष्ठा यांची महती वाढून कार्यक्षमतेच्या घटकगुणांची हेळसांड होऊ लागली. सुदैवानें महात्माजींचें अध्यात्म लुग्या संतांच्यासारखें नव्हतें. त्यांत ऐहिकाचा टिटकारा नव्हता, समाजाच्या उत्कर्षाविषयीं उदासीनता नव्हती, राष्ट्रीय आकाक्षा-

बद्दल पराङ्मुखता नव्हती. महात्माजी स्वतः श्रेष्ठ कर्मयोगी असल्यामुळे निवृत्तीचा त्यांच्या राजकारणाला वासहि नव्हता. त्याचप्रमाणे जुन्या संतांची अप्रतिकार वृत्ति त्यांत नव्हती. इतकेंच नव्हे तर प्राणपणाने अन्यायाचा प्रतिकार हाच त्यांचा संदेश होता. आणि प्रतिकाराची ही रग एका मदांध सत्तेशी संग्राम करीत राहून त्यांनी या भरतभूमीतील हीनदीन जनतेत निर्माण केल्यामुळे आपलें राष्ट्र आज नभोमंडळांत उंचच उंच जाऊन बसलें आहे. जुन्या संतवृत्तींतल्या अध्यात्माचा निवृत्ति, अप्रतिकार, उदासीनता हा एक भाग महात्माजींनी निखालस नष्ट केला. पण त्याचा दुसरा भाग म्हणजे बालभाव, श्रद्धा, नाममहिम्नाचें श्रेष्ठत्व, प्रार्थनेची गुणावहता, बुद्धीच्या व तर्काच्या निर्णयाला कमी लेखून आत्म्याच्या हुंकाराच्या आज्ञा शिरसावंग्य मानण्याची वृत्ति—हा जो दुसरा घटक याचें महत्त्व त्यांनी कमी तर केलें नाहींच तर उलट अनेक पटीने वाढवून ठेविलें. आणि यामुळे आमच्या अंगच्या कार्यक्षमतेच्या गुणाला मोठा धक्का पोंचला असें माझे मत झालें आहे. आणि तें त्या महापुरुषाच्या चरणाशी निवेदन करण्याची भी अनुज्ञा मागतों.

आपल्याला स्वातंत्र्य मिळालें त्याचें श्रेय कोणच्या शक्तीला जातें याची अनेकांनी मीमासा केली आहे. त्या मीमांसेचा विचार केला तर तो आपल्या विषयाच्या दृष्टीने उद्बोधक होईल. काँग्रेसच्या बहुतेक सूत्रधारांचें, प्रवक्त्यांचें व अनुयायाचें मत असें आहे की, आपण अध्यात्मबलानें, सत्य-अहिंसेच्या बलानें स्वातंत्र्य मिळविलें आहे आणि म्हणून त्यांच्या मीमांसेत सुभाष-चंद्रांच्या प्रयत्नांना स्थानच नाहीं. कारण त्याचे प्रयत्न शुद्ध जडसामर्थ्यानिष्ठ होते. वास्तविक पहाता काँग्रेसनें व महात्माजींनीं या देशांतील असंख्य जनतेत कायदेभंग, करवंदी, बहिष्कार यांच्या साह्यानें जी अलौकिक व अभूतपूर्व अशी प्रतिकारशक्ति जागृत केली आणि एकराष्ट्रीयत्वाच्या व लोकशाहीच्या भावनेनें त्यांच्यात जी संघटना निर्माण केली ती आपल्या स्वातंत्र्याचा मुख्य आधार आहे. पण हें अगदी शुद्ध भौतिक बल आहे आणि केवळ या बळा-

मुळेंच स्वातंत्र्य मिळालें असें म्हटलें तर हिंदुस्थानला जगाचें गुरुस्थान मिळणार नाही, आणि काँग्रेसच्या राजकारणाचे अलौकिकत्व सिद्ध होणार नाही, अशी लोकांना चिंता वाटते आणि म्हणून आम्ही सोसलेल्या आत्म-क्लेशामुळें आमच्या राज्यकर्त्यांच्या हृदयाचा पालट झाला, सत्याचा जय झाला, अहिंसा राजकारणांत आली आणि अध्यात्मवलानें आम्हांला स्वातंत्र्य मिळालें असा उद्घोष ते करतात. आध्यात्मिक शक्तीच्या या वल्गना इतके दिवस जरी मधुर असल्या तरी आतां स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या दोन वर्षांतल्या घडामोडी पाहिल्यानंतर त्या एकदम बंद होणें अवश्य आहे हे जितक्या लवकर आपण जाणूं तितका आपला उत्कर्ष जवळ येईल.

आपण क्लेश सोसावे व दुसऱ्याचें मन जिंकावें, त्याचा हृदयपालट घडवावा, सत्यानें असत्य जिंकावें, अध्यात्मवलानें भौतिक शक्तीला नामोहरम करावें असा महात्मार्जीचा प्रयत्न होता. गौतमबुद्ध, जीझस खाईस्ट यांचा असाच प्रयत्न होता आणि जगाच्या दुर्दैवाने गौतम-जीझसाप्रमाणेंच महात्मार्जीचा प्रयत्न अयशस्वी झाला आहे ही गोष्ट दुःखद खरी, पण ती झटकन् आकळून आपण आपलें धोरण आंखलें पाहिजे.

थेथले भांडवलदार, जमीनदार हे महात्मार्जीच्या सहवासांत असत. महात्मार्जीचा त्यांच्यावर विश्वास असे. विलांसारख्यांच्या घरी ते उतरत. पण महात्मार्जीच्या दैवी, अध्यात्मवलाचा अगुमात्र तरी परिणाम त्यांच्यावर झाला आहे काय ? आपल्या निर्लोभवृत्तीनें महात्मार्जीनीं त्यांची लोभवृत्ति जिंकली आहे काय ? मुसलमानांचा हृदयपालट करण्यासाठीं महात्मार्जीनीं तीस वर्षे आत्मक्लेश सोसले. त्याचें फळ काय मिळालें हें सर्वश्रुतच आहे. हेहि सोडून द्या. महात्मार्जीच्या सान्निध्यांत त्यांचे भक्त म्हणून आजचे काँग्रेस-मधील धुरीण गेलीं तीस वर्षे रहात होते. बहुतेक सर्व प्रांतांचा कारभार आज महात्मार्जीच्या या प्रमुख अनुयायांच्या हातींच आहे. या अनुयायांचा हृदयपालट किती झाला आहे, त्यांच्यावर महात्मार्जीच्या पवित्र सद्गुणांचा, सत्य-अहिंसेचा किती संस्कार झाला आहे, त्यांच्या आध्यात्मिकतेची किती वाढ

झाली आहे हें मद्रास, बिहार, पूर्व पंजाब, बंगाल, राजस्थान, विंध्य, मध्यभारत येथील मंत्रिमंडळांच्या चारित्र्यावरून स्पष्ट झालें आहे. एकनिष्ठ अनुयायांचा सत्तालोभसुद्धां महात्मजींच्या अध्यात्मबलानें जिकला गेला नाही हें स्पष्ट दिसत असतांना ब्रिटिशांना आपण अध्यात्मबलानें जिकलें, महात्मजींची अहिंसा राजकारणांत प्रभावी ठरली असा भ्रम आपण अजूनहि कायम ठेवावयाचा काय ? सर्व ह्यात ज्यांनीं महात्मजींच्या पुण्यमय सहवासांत घालविली ते सत्ताधारी होतांच पूर्वीं नसलेला द्रव्यलोभ व सत्तेची अनिवार आसक्ति त्यांच्या ठायीं निर्माण होते आणि जड सामर्थ्याचा, पाशवी बलाचा ते आश्रय करतात, हें दिसत असतांना शतकानुशतके ज्यांनीं स्वसामर्थ्यानें सत्ता भोगली त्या ब्रिटिशांचा सत्ताभिलाष आपल्या अध्यात्मबलानें, आत्मक्लेशानें नष्ट झाला म्हणून त्यांनीं आपणांस स्वातंत्र्य दिलें असें समजणें हें आपल्या बालभावाला शोभेसें असलें तरी राष्ट्राला अत्यंत घातक आहे. सुभाषचंद्रांनीं हिंदी सैन्यांतूनच राष्ट्रीय सेना निर्माण केली आणि अशा रीतीनें ब्रिटिश राज्याचा मुख्य आधार म्हणजे हिंदी सेनेची ब्रिटिशनिष्ठा तीच नष्ट केल्यामुल्लें ब्रिटिशांचें कंबरडे मोडलें हें अटली, क्रिप्स यांनींहि बोलून दाखविलें आहे. अर्थात् याच्यामार्गे कोंग्रेसनें निर्माण केलेली लोकजागृति, प्रतिकारशक्ति व राष्ट्रनिष्ठा नसती तर सुभाषचंद्रांना हें साधलें नसतें यांत वादच नाही. म्हणून मुख्य श्रेय कोंग्रेसला व महात्मजींनाच आहे. पण तें त्यांच्या आध्यात्मिक बलाला नाही, त्यांनीं निर्माण केलेल्या शुद्ध भौतिक व बुद्धिगम्य सामर्थ्याला आहे.

हें आग्रहानें सांगण्याचें कारण असें कीं, हें जर आपण एकदां नीट जाणलें, आपण आध्यात्मिक बलानें, अहिंसेच्या सामर्थ्यानें, आत्मिक प्रभावानें स्वातंत्र्य संपादिलें नसून शुद्ध भौतिकबलाने तें संपादिलें आहे आणि ब्रिटिशांच्या-सारखे त्यांतल्या त्यांत विवेकी व शहाणा स्वार्थ जाणणारे राज्यकर्ते नसते तर आपुढले संग्राम इटली, रशिया, चीन यांच्याप्रमाणेंच आपल्यालाहि पाशवी बलानेंच करावे लागले असते, हें जर आपण उमजलों तर भौतिक दृष्टीनें विचार करून आपण राष्ट्रीय सामर्थ्याच्या सर्व अंगोपांगांची वाढ करण्याचा

झटून प्रयत्न करूं. पण तसें न करतां अध्यात्मबलाच्या भ्रमांतच आपण राहिलों तर आपल्या अर्गी कार्यक्षमता येण्याची कधींच आशा नाही.

कार्यक्षमता हें पाश्चात्य लोकांनीं एक शास्त्र करून टाकलें आहे आणि त्यांचें विजेचें शास्त्र, शेतीचें शास्त्र, अणूचें शास्त्र यांचें जर आपल्याला अनुकरण करतां येतें, तर या शास्त्राचें कां येणार नाही ? पण सध्यां आपलें तिकडे लक्षच नाही. आपण कोठल्यातरी भ्रमांत असल्यामुळें कर्तृत्वाची शास्त्रशुद्ध जोपासना करण्याचे प्रयत्नच आपण करीत नाही. इतकेंच नव्हे तर आपण त्याचें महत्त्वहि जाणलेले नाही.

कर्तृत्वशास्त्राची रूपरेषा आपण अगदीं वरवर जरी पाहिली तरी आपल्या त्या क्षेत्रांतल्या दारिद्र्याची आपणास सहज कल्पना येईल. एखाद्या कार्याच्या सिद्धीसाठीं आपण जी नवी व्यवस्था घडवीत आहों, ज्या आज्ञा देत आहों, जे कायदे करीत आहों, त्यांचा राष्ट्रीय जविनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत कोणचा परिणाम होईल त्याचें कल्पनाशक्तीनें डोळ्यापुढें पूर्णचित्र उभें करणें व त्या सर्वांची अगाऊ पूर्ण व्यवस्था करणें हा कार्यक्षमतेचा पाहिला गुण होय. पण आमच्या राज्यकारभारांत त्याचा गंधहि दृष्टीस पडत नाही. आज कायदा करावा आणि मग उद्यां ध्यानांत यावें कीं, अरे ! याला पांचशें अपवाद करणें अवश्य आहे. कायदा करण्यापूर्वीं अनुभवानें पुढील परिस्थिति आकळण्याची पात्रता आम्हांत नाही. कामगारांना वांटावयाच्या पैशाविषयीं आज एक आज्ञा द्यावी व वांटण्याची वेळ आल्यावर त्यांतल्या अनंत भानगडी ध्यानात येऊन आज्ञा फिरविण्याचा प्रसंग यावा ! या भानगडीची आम्हांला अगाऊ कल्पना येत नाही. विद्यापीठाच्या अधिकाऱ्यांनीं, वीसवीस वर्षे अनुभव घेतलेल्या अधिकाऱ्यांनीं अगदीं स्वतंत्र कमिथ्या नेमून वेळापत्रकें तयार करून कॉलेज-वर लावून द्यावी आणि मग ध्यानीं यावें कीं, अरे ! एका तासाला एकाच वर्गात दोन शिक्षक भ्राडणें युक्त नाही ! नियंत्रणें उठविण्यापूर्वीं त्याचा पारिणाम काय होईल हें आम्हांला कळत नाही; उठविल्यानंतर कळतें. फितुरी होऊन

नाश झाल्यावर मग फितुरीची कल्पना येते आणि कत्तली झाल्यावर अशा प्रसंगी कत्तली होतात हा बोध आम्हांला होतो. फाळणीच्या पूर्वी कत्तलीची कल्पना असती तर दहापांच लक्ष लोकांचे जीव वांचले असते असें अधिकाऱ्यांनींच मागून उद्गार काढले आहेत. पण परक्यांच्याबद्दल असा संशय घेणे आमच्या निरागस बालवृत्तीला शोभलें नाहीं.

कार्यक्षमता अंगी येण्यास कल्पनाशक्तीचें बळ किती मोठें असावे लागतें ते पहा. शिवछत्रपतींनी आपल्या सैन्यासाठीं काढलेलीं कांहीं आज्ञापत्रें आतां उपलब्ध झालीं आहेत, त्यावरून हा गुण म्हणजे काय याची कल्पना येईल. सैन्य ज्या वाटेनें जाणार त्या वाटेला दुतर्फा शेतातून उभीं पिकें आहेत; त्यांचा आपले शिपाई एखादे वेळीं नाश करतील हें अगाऊ ध्यानीं येऊन त्याविषयीं आज्ञापत्रांत सक्त ताकीद दिली आहे. घोड्यांची व्यवस्था काय, गवतांच्या गंजींची व्यवस्था कशी, हेहि तपशीलवार सांगून ठेविलेलें आहे. आणि रात्रीं छावणींत पणत्या लावतात, त्यांतील वाती उंदीर नेतात व त्यामुळे पुष्कळ वेळा गवताच्या गजी पेटून जनावरांना चारा रहात नाहीं म्हणून त्याविषयीं अधिकाऱ्यांनीं दक्षता घ्यावी हेहि सांगण्यास छत्रपति विसरले नाहींत. राजाना कोणत्याच कार्यांत अपयश आलें नाहीं, त्यांचा कधीं कोठें गोंधळ झाला नाहीं याचें कारण भवानीची कृपा किंवा राज्यांत चालणारा रामनामसप्ताह हें नसून कल्पनेचा व्याप, सावधता, दक्षता, कार्यकुशलता या गुणांची उपासना हें आहे.

पण हें सर्व सांगत असताना मला पुन्हां पुन्हां एक गोष्ट सांगावयाची आहे ती ही की, सध्या आपल्या समाजातील भिन्नभिन्न संस्थांत जी नालायकी, नादानी व कर्तृत्वशून्यता दिसून येते ती त्या त्या संस्थांपुरती किंवा तेथल्या अधिकाऱ्यांपुरतीच आहे अशा भ्रमांत आपण रहाणें धोक्याचें आहे. या संस्था म्हणजे सर्व समाजापुढें ठेवलेले आरसे आहेत. त्यांत आपलेंच प्रतिबिंब आहे हें सर्व समाजानें व विशेषतः सुशिक्षित बुद्धिजीवी मध्यमवर्गानें ध्यानांत

घेतलें पाहिजें. या वर्गाचे आम्ही लोक नांवाला फक्त सुशिक्षित आहोंत. मनानें, बुद्धीनें व म्हणूनच कर्तृत्वानें आम्ही जुन्या, भोळसट, भाबड्या व भोंगळ युगांतच असतो. शाळा-कॉलेजांत आम्हांला भूमिती, व्याकरण, विज्ञान इत्यादि अर्वाचीन विषय शिकवितात, पण त्यांपैकीं एकाचेहि संस्कार आमच्या मनावर झालेले नसतात. आमच्या शाळा-कॉलेजांतील विद्यार्थी हे खेड्यांतील मारुती-सारखे स्वयंभू, गोलसर व निराकार आहेत. नव्या युगाची छिन्नी त्यांच्या-वर चाललेली नाही. नव्या युगाचे संस्कार होऊन त्यांना आकार आलेला नाही. नव्या शेंदराचे लेपाटे त्यांच्यावर बसतात, नाही असें नाही; पण आंतले पहिले लेपाटे तसेच असतात. आणि त्यामुळे त्यांच्या बुद्धीवर एक जाड कवच येऊन बसलेलें असतें.

१८९४ सालीं लॉर्ड रॅले व सर विल्यम स्मिथ हे दोन शास्त्रज्ञ हवेच्या घटकांची मोजमापें घेत होते. त्याच त्याच मापाच्या ऑक्सिजन व नैट्रोजन या वायूंचीं त्यांनीं अनेक वेळां वजनें घेतलीं. तीं अर्थांतच जवळजवळ सारखीं आलीं; पण दरवेळीं चवथ्या दशांशांत फरक पडूं लागला. पण एवढ्या सूक्ष्म फरकानेंहि त्यांना बेचैन करून सोडलें. कारण ते शास्त्रज्ञ होते. नव्या युगांतले होते. मारुती नव्हते. जास्त अभ्यास करतां त्यांना आठवलें कीं, १७७५ सालीं कॅव्हेंडिश या शास्त्रज्ञानें वातावरणाच्या घटकांचें पृथक्करण करून अर्शाच वजनें घेतलीं होतीं व तीं नमूद करून ठेवितांना या प्रक्रियेंत मध्येच एक लहानसा बुडबुडा दिसतो असें त्यानें लिहून ठेविलें होतें. यांना या चवथ्या दशांशातील चुकीनें जसें अस्वस्थ केले होते त्याचप्रमाणें त्याला या बुडबुड्यानें केले होतें; आणि याच धोरणानें जास्त संशोधन करतांना त्यांना ' अरगॉन ' या वातावरणाच्या नव्या घटकाचा शोध लागला. चुका होत होत्या त्या त्यामुळे होत होत्या.

ही जी शास्त्रज्ञांची काटेकोरी, सूक्ष्मतम मोजमापें घेण्याची, पुन्हां पुन्हां तपासून पहाण्याची वृत्ति, चवथ्या दशांशाच्या चुकीचीहि उपेक्षा न करण्या-बद्दलची सावधता ती सध्यांच्या युगांत सर्व जीवनांत येणें अवश्य आहे.

त्यावांचून आमचे सार्वजनिक कारभार घड्याळाप्रमाणे सुयंत्र होणे अशक्य आहे. ही वृत्ति, ही सावधता आपल्या ठायी आहे का, हे आमच्या विद्यार्थ्यांनी तपासून पाहवे. एकदा पास म्हणून जाहीर केल्यावर एस्. एस्. सी. बोर्डाचे किंवा विद्यापीठाचे मागून नापास म्हणून पत्र आले, किंवा ८५ ऐवजी ५५ गुण मांडले तर विद्यार्थ्यांना संताप येतो; पण ज्या कारकुनांनी या चुका केल्या ते दोनतीन वर्षांपूर्वी असेच विद्यार्थी होते. त्यांचे पेपर तपासतांना आम्ही असेच संतापत होतो व सध्याहि संतापतो. उत्तरे पुन्हां पुन्हां तपासून चुका राहून नयेत म्हणून दक्षता घेणारे, व्याकरण, भूमिति, विज्ञान यांचे केवळ सिद्धांत न धोकातां मूलज्ञानापर्यंत जाण्याची हौस बाळगणारे, पेपरांत विचारलेले प्रश्न व लिहिलेली उत्तरे यांचा थोडा तरी संबंध असावा असे मत असलेले, बारा वाजतां यावयास सांगितले असतां साडेचाराला येऊन पुन्हा मुळीच उशीर झाला नाही अशा भावाने न बसणारे—असे शेंकडा दोन सुद्धां विद्यार्थी सांपडत नाहीत. एम्. ए. चे पन्नास पेपर तपासून पाहतां असे आढळले की, शब्दांची कांहीं जुळणी म्हणून असते, वाक्यांची कांहीं घडण असते व परिच्छेदाची कांहीं रचना म्हणून असते याचा कित्येक विद्यार्थ्यांना गंधसुद्धां नाही. ‘ध्येयवादी पुरुषाच्या मार्गांत स्त्री धोंड आहे असा प्रवाद वामन-रावांच्या रागिणीमध्ये भय्यासाहेबांना थिऑसफीचे वेड असते.’ ‘त्याची तिसरी कादंबरी इन्दु काळे व सरला भोळे ही तर विनायकराव, काशी ढवळे, पाठक, सरल यांनी आपली जीवित हा आपल्या ध्येयाकरितां वेंचली आहेत’ अशा तऱ्हेचीं वाक्ये एम्. ए. च्या पेपरांत सापडतात. वाक्यांची ही दशा ! मग विरामचिन्हें, अवतरणे, अनुस्वार यांची काय असेल ? हे पेपर वाचीत असतांना दक्षता, सावधता, रेखीवपणा यांचा या विद्यार्थ्यांशी संबंध असावा अशी चुकूनसुद्धां शंका येत नाही. आणि हेच विद्यार्थी एम्. ए. होऊन आतां निरनिराळ्या खात्यांत वरचे अधिकारी म्हणून जाणार. हाताखालचे मदतनीस असे असल्यावर पंडित नेहरू, वल्लभभाई किंवा करिअप्पा काय करू शकतील ?

स्पेन्सरने म्हटलें आहे कीं, शाळेंत गणित सोडवितांना एखादा आंकडा चुकल्यामुळें मुलांचें उत्तर चुकतें, पण त्याची विद्यार्थ्यांना लाज वाटत नाही. हा आपल्या बुद्धीचा दोष नसून हें केवळ दुर्लक्षामुळें झालें असें समाधान ते करून घेतात. निब्रंध लिहितांना स्पेलिंग चुकलें आणि शिक्षकांनीं हटकलें तर, स्पेलिंग माहीत होतें पण चुकून तसें लिहिलें गेलें असें उत्तर ते देतात. म्हणजे या दुर्लक्षाच्या चुका खंत बाळगण्याजोग्या आहेत असें त्यांना वाटत नाही. आणि हीच वृत्ति घेऊन ते जीवनाच्या आखाऱ्यांत उतरतात. (Boys carry these mistakes into life.) आणि तेथेहि तशीच भोंगळ सृष्टि निर्माण करतात.

विद्यार्थ्यांच्या पेपरांतल्या सृष्टीच्याच प्रतिकृति सध्यां आपल्याला प्रत्येक खात्याच्या कारभारांत दृष्टीस पडत आहेत. सरकारी कचेरीच्या कोणच्याहि खात्यांतल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची मुलाखत घ्या. त्यांची सारखी तक्रार असते कीं, चूक न करतां मजकूर टाईप करणारा, गोंधळ न करतां हिशेब करणारा, हवी ती माहिती बिनचूक काढून आणणारा एकसुद्धां कारकून सांपडत नाही. बी. ए. झालेल्या दोन मुलींनीं बेळगाव व कानपूर कोठेशी आहे ही माहिती आपल्या वरिष्ठांकडे जाऊन अगदीं 'बालभावानें' विचारलेली आहे !

सध्याचें युग विमानाचें आहे; पण आपण बैलगाडीच्या युगांत आहों. सूक्ष्मतम अणूंचेहि पृथक्करण करण्याचें व त्यांतून मारक हत्यारें निर्माण करण्याचें हें युग आहे पण आपण अजून धोंडे, झाडे या हत्यारांच्या संगतींत राहून डार्विनचा सिद्धांत खरा करण्याच्या नादांत आहों.

विद्यार्थ्यांच्या अंगीं जे दोष आहेत म्हणून वर सांगितलें त्याला ते स्वतःच सर्वस्वी जबाबदार आहेत असें मला मुळींच म्हणावयाचें नाही; पण मला विद्यार्थ्यांना असें सांगावयाचें आहे कीं, त्यांनीं हा न्याय-अन्याय आतां पहात बसू नये. सध्याच्या शिक्षण-पद्धतीइतकी टाकाऊ, अधोगामी व शिक्षण-शास्त्राच्या

नावाखालीं रानटीपणाचें प्रदर्शन करणारी दुमरी कोणचीहि शिक्षण-पद्धति नसेल. पण ती आणखी एक शतकभर सुधारेल असें मला वाटत नाहीं. तेव्हां स्वतः विद्यार्थ्यांनींच कर्तृत्वाचा अभ्यास करून चवथ्या दशांशापर्यंतच्या चुकीचीहि मोजदाद घेण्याची वृत्ति आपल्याठायीं निर्माण करावी. समाजांतील गोंधळाची जबाबदारी आपल्यावर नाहीं, असली अलिप्तवृत्ति ठेवूं नये. कारण एस्. एस्. सी. बोर्डात किंवा अन्यत्र जो गोधळ होत आहे तो एका माणसाला निर्माण करता येणार नाहीं. एक माणूस कितीहि श्रेष्ठ असला तरी तो जसें एकट्याच्या बळानें सर्व राष्ट्र वर घेऊ शकत नाहीं, त्याचप्रमाणें एक माणूस कितीहि नालायक असला तरी तो सर्व समाज अधोगामी करूं शकत नाहीं. तेव्हां आजच्या गोंधळाला आपण जबाबदार नसलों तरी पाच वर्षांनीं जो गोंधळ होणार आहे तो टाळण्याची जबाबदारी मात्र आपणांवर आहे हें विद्यार्थ्यांनीं विसरूं नये.

सध्यांचीं महायुद्धें कशीं होतात इकडे लक्ष देणें अवश्य आहे. वीस-वीस लक्षांची सेना हजार मैलांच्या आघाडीवर पसरून तिचें संचलन यंत्रासारखें घडवून आणणें या जातीच्या कर्तव्यगारीची तेथें आवश्यकता असते. एवढ्याचें अन्न वेळेवर पोचविणें, एवढ्यांना कपडे, तंबू, शस्त्रास्त्रें इत्यादि अवजारे पुरविणें, बातम्या ठेवणें, रुग्णांची व्यवस्था करणें हीं कामें इतकीं अवाढव्य आहेत कीं, शाळा-कॉलेजांतून चवथ्या दशांशाची दक्षता घेण्यास मुलामुलींना जेथें शिकवीत नाहीत तेथें तीं पेलणें कधींच शक्य नाहीं. सध्यांची आपली बोजड मुसळी वृत्ति पाहिली म्हणजे एवढ्यांच्या मलमूत्राची व्यवस्था सुद्धां आपल्याला जमेल असें वाटत नाहीं आणि औरंगजेबाच्या सैन्याप्रमाणें आपली सैन्ये रोगराईनेंच निम्म्याच्यावर मृत्युमुखी पडतील.

युद्धाचें उदाहरण दिलें आहे, कारण नजीकच्या भविष्यकाळांत आपल्याला घनघोर युद्धें करावीं लागतील यांत शंकाच नाहीं. त्या वेळीं अध्यात्मबलानें जय मिळेल असा भ्रम कोणीं बाळगूं नये. सुदैवानें आपल्या सध्यांच्या

सरकारचेंहि तेंच मत आहे. पण बरेचसे अध्यात्मवादी सज्जन अजून तो भ्रम पसरविण्याचें बंद करीत नाहीत म्हणून धोका वाटतो. तेव्हां महात्माजींनीं स्वातंत्र्य खरें कोणच्या शक्तीनें मिळविलें याची वर केलेली मीमांसा ध्यानीं घेऊन नव्या पिढीनें प्रथम स्वतःला अध्यात्माच्या आणि आत्मबलाच्या माया-मोहांतून सोडवून ध्यावे आणि सावधता, दक्षता, कुशाग्रता, कार्यकुशलता, तंत्रज्ञान, कारस्थानी वृत्ति या गुणांची वाढ करून कर्तृत्वाची म्हणजेच सामर्थ्याची जोपासना करावी. नाहीतर जर्मनीसारख्या एखाद्या महासामर्थ्य-संपन्न राष्ट्राशीं कधीं काळीं आपली गांठ पडली तर फ्रान्स-जर्मनीत झालेल्या सेडानच्या युद्धातल्याप्रमाणें आपल्याहि रणांगणाला, रणांगणाचें रूप न राहतां कत्तलखान्याचे रूप येईल.

नोव्हेंबर १९४९

१०. सोव्हियेट रशियाची संस्कृति

१. साहित्य

संस्कृति या शब्दाचा अर्थ अत्यंत व्यापक असा आहे. राजकारण, धर्म-शास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थकारण, तत्त्वज्ञान, नीति, साहित्य, कला, विज्ञान इत्यादि क्षेत्रांत मानवाने आपल्या मनाच्या व बुद्धीच्या सामर्थ्याने जे कांहीं उच्च वैभव प्राप्त करून घेतले असेल, जो कांहीं पुरुषार्थ गाजविला असेल त्या सर्वांचा अंतर्भाव 'संस्कृति' या शब्दांत होतो. 'सोव्हियेट कम्युनिझम्, ए न्यू सिव्हिलिझेशन्' या आपल्या ग्रंथांत सिडने वेब यांनी याच व्यापक अर्थाने हा शब्द वापरला आहे. या लेखांत इतका व्यापक अर्थ विवक्षित नाही. रशियांतील लोकसत्ता, तेथील अर्थव्यवस्था, तेथील समाजनियमने यांचा अन्यत्र अनेक वेळां अनेक लेखांत मी उहापोह केलेला आहे. आतां त्याविषयी नव्याने लिहिण्याचे कांहीं प्रयोजन नाही. येथे सोव्हियेट रशियाच्या सध्यांच्या संस्कृतीचा विचार करतांना 'संस्कृति' हा शब्द बऱ्याच मर्यादित अर्थाने वापरलेला आहे. राजकारण, अर्थकारण यांचा संस्कृतीत जरी अंतर्भाव होत असला तरी साहित्य, कला आणि विज्ञान हे संस्कृतीचे प्रधान घटक मानले जातात. मानवाच्या मनःसामर्थ्याचे व बुद्धिसामर्थ्याचे परमोच्च वैभव याच क्षेत्रांत खरे दिसून येते. आणि यांच्या उंचीच्या मापाने एकंदर समाजाच्या उंचीचे मापन करणे हे जगांतल्या सर्व पंडितांना आतांपर्यंत मान्य झालेले आहे. म्हणून सोव्हियेट रशियांतील साहित्य, कला व विज्ञान यांचे परीक्षण करून त्या देशाच्या संस्कृतीचे मूल्यमापन करावे असा प्रस्तुत विचार आहे.

रशियांतील साहित्य, कला व विज्ञान या संस्कृतीच्या क्षेत्रांतील तीन शाखांचा पृथक्पणे व सविस्तर असा विचार करण्यापूर्वी त्या सर्वांचे एकंदर सामान्य रूप कसे आहे ते थोडक्यांत पाहू. आधार, प्रमाणे, वचने देऊन तपशिलाने विवेचन करावयाचे ते नंतर करू.

सोव्हियेट रशियांत साहित्य, कला व विज्ञान यांवर अत्यंत कडक असे सरकारी नियंत्रण आहे. वाङ्मयाचा हेतु काय असावा, ग्रंथांत कोणत्या मताचा पुरस्कार करावा, उत्कर्ष कोणाचा दाखवावा, अपकर्ष कोणाचा, घटनांची मीमांसा कशी करावी, भावना कोणत्या प्रगट कराव्या, सत्य कशाला म्हणावें, निषेध कशाचा करावा, याविषयी प्रत्येक लेखकाला, कलाकाराला व शास्त्रसंशोधकाला सरकारी दण्डनाच्या अनुरोधानेच धोरण ठेवावें लागतें. याविषयी तेथें विकल्प नाही. सरकारने निर्देशिलेल्या धोरणाची अवज्ञा झाल्यास बहुधा त्याला देहदंड भोगावा लागतो. निदान अत्यंत कठोर असे दुसरे शासन तरी भोगावें लागतेंच. या जगांतून उठविलें नाही तरी सुखाच्या संसारांतून सरकार त्याला खास उठवितें.

सरकारी नियंत्रणांतील पहिला व सर्वव्यापी दण्डक असा आहे की, सोव्हियेट रशियांत सरकारमान्य असें जे मार्क्सचे तत्त्वज्ञान त्याशीं विरोधी असें कोणत्याहि ग्रंथांत, कादंबरी, लघुकथा, नाटक, काव्य, चित्रपट, संगीत, खगोलशास्त्र, रसायन, पदार्थविज्ञान, जीवनशास्त्र यांत काहींहि असतां कामा नये. मार्क्सवादांतील विरोध-विकासवादाचा जो सिद्धान्त त्याला बाधक असें कोणतेंहि मत, कोणताहि विचार, कोणताहि सिद्धांत साहिला जाणार नाही. शास्त्रसंशोधकांनीं शोधिलेलीं सत्ये विरोधविकासमताला पोषक असलींच पाहिजेत. कादंबरीत वर्ग-विग्रहाला चेतना देणारा विषयच घेतलेला असला पाहिजे. 'कलेसाठीं कला' हें तर सोव्हियेट दंडराजांना मान्य नाहींच पण निरपेक्ष सत्यसंशोधन हेंहि त्यांना मान्य नाहीं. कित्येक सोव्हियेट मार्क्सवादी पंडितांनीं असा स्वच्छ अभिप्राय दिला आहे की, निरपेक्ष सत्य असें काहीं नसतेंच. प्रत्येक सत्य हें वर्गसापेक्षच असतें. तेव्हां साहित्य असो, कला असो वा विज्ञान असो; त्यांतील घटना, प्रसंग, मते, भावाविष्कार, नादलहरी, रंगसंगति, संशोधनें हीं सर्व विरोध-विकासवाद, वर्गविग्रह—म्हणजे एकंदर मार्क्सवाद—यांनीं घालून दिलेला जो क्षुण्ण मार्ग त्यापासून रेखामात्र सुद्धां इकडेतिकडे जातां कामा नयेत असा रशियांतील दण्डधरांचा कायदा आहे. आणि तेथील प्रजाजन अतिशय एक-

निष्ठेने या कायद्याचें परिपालन करीत असत असें पुढील कवींना सांगतां यावें अशी आजची परिस्थिति आहे.

लेखक, कलाकार व शास्त्रज्ञ यांच्या प्रतिभेवर अगदीं अल्प जरी नियंत्रण घातलें तरी त्यांचा कोंडमारा होऊन त्यांच्या कृती कृत्रिम, जीवहीन होतात. मग रशियातल्या या वरील प्रखर नियंत्रणाने काय होत असेल त्याची सहज कल्पना येईल. पण येवढ्यानेंच हा गळफांस पुरा होत नाही. प्रत्येक मत व सिद्धांत हा मार्क्समताला पोषक असलाच पाहिजे इतकाच आग्रह असता तरी, आमचीं मते व सिद्धांत तसेच आहेत, असा निर्वाळा प्रामाणिकपणें किंवा अप्रामाणिकपणें देऊन, भागवितां आलें असतें. पण तेवढाहि अवसर सोव्हियेट सत्ताधीशांनीं त्यांना ठेवलेला नाही. मार्क्सवाद्याला अनुकूल काय, प्रतिकूल काय, पोषक काय, बाधक काय हे ज्याचे त्यानें ठरवावयाचें नसून तो अखत्यार सर्वस्वी राजसत्तेला आहे. मार्क्सवाद मला मान्य आहे; पण माझ्या मते त्याचा अर्थ असा आहे, असे म्हणण्याचें स्वातंत्र्य रशियांत नाही. मार्क्स, एंगल्स यांच्या वचनांचा अर्थ लेनिन—स्टॅलिन यांनीं जो निश्चित केला तोच सर्वांनीं मान्य केला पाहिजे आणि मार्क्सवादाचा असा स्टॅलिनप्रणीत जो अर्थ त्याशीं तुमचें साहित्य व विज्ञान एकनिष्ठ असलें पाहिजे असा रशियांत सर्वत्र दण्डक आहे.

पण याहि फांसांतून लेखकाची प्रतिभा एखादे वेळीं निसटून जाण्याचा संभव आहे असें वाटल्यावरूनच कीं काय, तो आणखी आवळून टाकण्याची व्यवस्था तेथें केलेली आहे. मार्क्सवादावर स्टॅलिननें एकदां भाष्य लिहून ठेविलें आणि तें मानलें पाहिजे असें आज्ञापत्र काढलें, असें झालें असतें तरी लेखकांची प्रतिभा थोडी निर्धोर झाली असती; पण तसें नाही. रशियांतले दण्डराज मार्क्सवादाचें भाष्य दरवेळीं नवीन रचतात आणि काल आपल्याच भाष्याप्रमाणें वागणाऱ्या कलाकारांना आज, आजच्या भाष्याप्रमाणें ते वागत नाहीत म्हणून मार्क्सद्रोहाचा आरोप करून फांशी देतात. आज कीर्ति, गौरव, मान, प्रतिष्ठा यांच्या अत्युच्च पातळीवर मोठ्या दिमाखानें उभे

असलेले लेखक वा संशोधक उद्यां अक्षरशः रशियांत मार्तीत मिसळलेले जे अनेक वेळां दिसतात त्याचें हें कारण आहे. सत्ताधीशांच्या मनांतला मार्क्स-वादाचा अर्थ एका क्षणांत बदलतो आणि मग कालचे पार्टीनिष्ठ लोक आज पार्टीद्रोही ठरतात.

सोव्हियेट रशियांतील साहित्य-कला-विज्ञानावरील बंधनाचें स्वरूप हें असें आहे. त्याचें प्रतिपादन मार्क्सवाद्याला अविरोधी असलें पाहिजे एवढाच कागदावरच्या कायद्याचा अर्थ असला तरी प्रत्यक्षांत, तें स्टॅलिनच्या त्या त्या वेळच्या लहरीशीं अविरोधी असलें पाहिजे, आणि एवढ्या अफाट देशात कोट्यवधि प्रजेच्या लेखनावर नजर ठेवण्यास स्टॅलिन असमर्थ असल्यामुळें त्यानें वेळोवेळीं जो साहित्यफौजदार नेमला असेल त्याच्या प्रतिभेच्या लहरीशीं तें अविरोधी असले पाहिजे, असा अर्थ होत असतो.

सोव्हियेट रशियांत साहित्य, कला व विज्ञान यांवर या प्रकारचें नियंत्रण आहे. यामुळें तेथें संस्कृतीच्या या शाखाचे पल्लव कोणच्या स्वरूपाचा आविष्कार करितात तें आता पहावयाचे आहे. प्रथम आपण साहित्याचा विचार करूं.

सोव्हियेट रशियांत १९३० सालीं खारकॉव्ह या शहराीं आंतरराष्ट्रीय लेखक व कलाकार यांची परिषद भरली होती. तिच्यामध्ये सर्वानुमतें साहित्यिक व कलाकार यांना पुढीलप्रमाणें नियम लावून देण्यांत आले. (१) कामगारसाहित्य व कला यांना व्यक्तिवाद मान्य नाही. (२) कष्टकरी लोकांचा कलाकार हा विरोधविकासवादी असलाच पाहिजे. (३) कामगार साहित्य व कला हीं संघटित, शिस्तबद्ध व सामुदायिक असलीं पाहिजेत (४) कम्युनिस्ट पार्टीच्या काटेकोर नियंत्रणाखालींच त्यांची निर्मिति झाल पाहिजे. (५) आणि कामगारसाहित्याचा वर्गविग्रहाचें साधन म्हणूनच वाप. झाला पाहिजे.

या नियमांची सक्त बजावणी व्हावी म्हणून एक साहित्यमंडळ नेमण्यांत येऊन बेझमिन्स्की याला त्याचा सर्वाधिकार देण्यांत आला, अधिकार हात

येतांच त्यानें पहिला आदेश काय दिला ? ' भाई स्टॅलिन याच्या आज्ञांचें तंतोतंत पालन हा आपल्या साहित्याचा एकमेव जीवितहेतु आहे ' हा तो आदेश होय. आणि या त्याच्या परिपत्रकांत ' काव्याची पंचवार्षिक योजना ', ' चित्रकलेच्या आघाडीवरील तुफानी सेना ' अशा तऱ्हेची नियोजनाची भाषा वापरलेली आहे.

' सोव्हियेट लिटरेचर ' हें सोव्हियेट रशियांतील साहित्याला वाहिलेले मासिक आहे. त्याच्या भिन्नभिन्न अंकांतील अनेक लेखकांचीं कांहीं अवतरणें पुढें देतो. त्यांवरून तेथील साहित्यावरील बघनांची कल्पना येईल. या लेखकांनीं अर्थातच ती स्थिति गौरवास्पद म्हणूनच तिचा उल्लेख केला आहे हें वाचकांनीं विसरू नये. ' सोव्हियेट सरकार व कम्युनिस्ट पार्टी हीं लोक-मताचीं निदर्शक असून तींच मोठ्या चतुराईनें सामाजिक वास्तववादाच्या मार्गानें आपल्या वाङ्मयाला वळण देतात. ' (एस्. लुकिन-सोव्हियेट लिटरेचर, जुलै १९५२). निकोलायेव्हा या लेखकानें अगदीं गहिवरून आपली कृतज्ञता पुढीलप्रमाणें व्यक्त केली आहे. ' १९ व्या काँग्रेसच्या वेळीं आपणा लेखकांच्या सर्व अडचणी पार्टीनें दूर केल्या आहेत, आणि आपणांस असा आदेश दिला आहे कीं, समाजांत अजून जे दोष, जीं पापें, जे दुष्टाचार आहेत त्यांविरुद्ध शस्त्र धरा. भाई मेलेकाव्ह यानें साहित्याच्या मूलप्रश्नांची चिकित्सा करून फारच उत्कृष्ट बोध केला आहे. ' भाई मेलेकाव्ह यानें असें साहित्यविषयक अलौकिक ज्ञान काय दिलें तें पहाण्याजोगें आहे. सोव्हियेट रशियांत ' सामान्य माणसाचा ' सध्यां गौरव चाळू असल्यामुळें कोणत्याहि कथानकाचा नायक ' सामान्य माणूस ' च असला पाहिजे असा नियम आहे. यामुळें रशियन लेखकांच्या पुढें एक प्रश्न येऊन पडला होता व अजूनहि आहे. या सामान्य नायकाच्या अंगी शौर्य, धैर्य, साहस, निष्ठा, त्याग असे असामान्य गुण दाखवावे कीं नाहीं ? नायक हा जर सामान्यवर्गाचा प्रतिनिधि असावयाचा तर त्याच्या अंगी असामान्यत्व दाखविणें हें योग्य कीं निषिद्ध ? अशी शंका येऊन अनेक लेखक आपले नायक अगदीं गुणहीन, खरेखुरे सामान्य दाखवू

लागले. त्यामुळे त्यांचे साहित्य अगदी नीरस होऊं लागलें. हें तेथील साहित्यपौजदारांना न आवडून त्यांनीं लेखकांना उपदेश केला कीं, नायक सामान्यांचा प्रतिनिधि असला तरी, 'प्रातिनिधिक म्हणजे क्षुद्र, गुणहीन' असें समजूं नका. या प्रतिनिधीतहि अलौकिक गुण असूं शकतात. तेव्हां तुम्ही तसे नायक रंगवीत जा.

परवांच्या १९ व्या काँग्रेसच्या वेळीं सध्यांचा (इ. स. १९५३) दंडराज मेलेंकाव्ह यानें सोव्हियेट लेखकांना या तऱ्हेचा उपदेश केला. वास्तविक वाङ्मयांतील या सत्यांत नवीन असें कांहीं नाहीं. सामान्य वर्गाच्या प्रतिनिधीतहि अलौकिक, असामान्य गुण असूं शकतात हें सत्य सर्व देशांतल्या साहित्यिकांनीं आज हजारां वर्षे जाणलेलें आहे. पण मेलेंकाव्हनें तें १९ व्या काँग्रेसमध्ये सांगितलें तेव्हां त्यावर लिहितांना निकोलायेव्हा म्हणतो, 'मेलेंकाव्हचे हें वचन लहान आहे. पण त्यातून आम्हांला नवें विश्व दिसूं लागलें; आणि त्यामुळे आमचें मन त्याच्या विषयींच्या कृतज्ञतेनें उचंबळून आलें.' १९ व्या काँग्रेसच्या वेळीं स्टॅलिन ह्यात होता, आणि बाहेरच्या जगाला त्याच्या जागीं मेलेंकाव्ह येईल अशी कल्पनाहि नव्हती. पण तेथील लेखकांना हा वास लागलेला असावा. त्यामुळे त्याच्या सामान्य वचनातहि आपल्याला विश्व दिसलेंच पाहिजे व कृतज्ञतेनें आपलें मन उचंबळून आणलेंच पाहिजे, हें महासत्य त्यांनीं जाणलें असावें. त्या सत्याचाच आविष्कार निकोलायेव्हाच्या उद्गारांत झालेला दिसतो. (सोव्हियेट लिटरेचर : जाने. १९५३ : पृ. १४०)

ऑगस्ट १९५२ च्या अंकांतील—'सोव्हियेट जनतेची मागणी' या लेखांत लेखकानें सोव्हियेट साहित्याचा हेतु काय असला पाहिजे, याविषयी पुढील स्पष्टीकरण केलें आहे. 'सोव्हियेट रशियांत नव्या जमान्याचा सर्वत्र विजय कसा होत आहे, नव्या सत्तेखालीं सर्व तऱ्हेनें मानवी सद्गुणांचा विकास कसा होत आहे, हें दाखविणें हाच सोव्हियेट साहित्याचा जन्महेतु आहे.' एखाद्या लेखकाला हें मान्य नसलें, नव्या जमान्यावर त्याला टीका करावयची असली तर ? त्यानें आपल्या लघुकथेंत वा कादंबरींत या सत्तेखालीं

मानवाचा कोंडमारा होत आहे असें दाखविलें तर ?—तर त्याचें काय होईल ? तेंच आतां पहावयाचें आहे.

इ. स. १९२५ ते १९५० या २५ वर्षांत राजकारण, धर्म, राष्ट्रनिष्ठा, पूर्व-परंपरेची पूजा, आंतरराष्ट्रीयता, विवाह, स्त्री-पुरुषसमता, कुटुंबसंस्था आर्थिक समता, अमेरिकेसारख्या भांडवली राष्ट्राशी संबंध, जर्मनीसारख्या दण्डसत्ताक राष्ट्राशी संबंध, तरुण स्त्री-पुरुषांचें प्रेम, अपत्याविषयींचा दृष्टिकोन, कामगार—शेतकरी यांचे संबंध, सैन्याचें व सैनिकांचे अधिकार इत्यादि विषयांसंबंधी सोव्हियेट रशियांतील सत्ताधान्यांचीं मतें सारखीं बदलत आहेत, हें जगप्रसिद्ध आहे. एवढ्या-साठी त्यांना कोणी दोष दिला नसता. परिस्थितीप्रमाणें माणसानें विचार पालटावा, शहाणे व्हावें हें श्लाघ्यच आहे. मग रशियांतल्या या नित्याच्या मतपरिवर्तनांत आक्षेपार्ह असें काय आहे ? पहिली गोष्ट अशी कीं धर्म, राष्ट्र, विवाह, अर्थ याविषयीं स्टॅलिनचे जें जें नवीन मत असेल तेंच खरें मार्क्सवादाचें तत्त्व असा रशियांत दण्डक आहे. संकुचित राष्ट्रनिष्ठा नसणें, स्वतःला जगाचा नागरिक मानणें हा एके काळीं खरा मार्क्सवाद होता; पण इ. स १९२६ सालानंतर सत्ताधान्यांचें मत पालटलें आणि हळूहळू राष्ट्रनिष्ठा, परंपरेची पूजा हाच खरा मार्क्सवाद असें ठरलें. दुसरी गोष्ट अशी कीं परिस्थिति पाहून विचार पालटून हें जें शहाणें व्हावयाचें त्याचा अधिकार फक्त स्टॅलिनलाच आहे. स्टॅलिनच्या आधीं मार्क्सवादाचा असा नवा अर्थ कोणालाहि कळतां कामा नये असा रशियांत दुसरा दण्डक आहे. आणि तिसरें म्हणजे स्टॅलिन शहाणा झाला कीं सर्वांनीं त्याचप्रमाणें शहाणें झालें पाहिजे असाहि कायदा आहे. लेखक, कलाकार व विज्ञानशास्त्रवेत्तेहि या शहाणपणाच्या लाटांतून मुक्त असता कामा नयेत. त्या त्या वेळीं मार्क्सवादाचा जो नवा अर्थ राष्ट्र, धर्म, प्रेम, आंतरराष्ट्रीय संबंध याविषयीं दंडराजांनीं प्रवर्तित केला असेल तो जाणून त्यांनीं त्याचें प्रतिपादन केलें पाहिजे. पण हें येथेंच थांबत नाही. थोड्या अग्रधीपृथ्वी स्टॅलिनप्रणीत जो मार्क्सवाद त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून, नाटकांतून प्रसृत केला तो स्टॅलिनच्या

मतें शिळा झाल्याबरोबर त्यांचें मागलें प्रतिपादन हाहि गुन्हा ठरतो. स्टॅलिनचा नवा अर्थ बरोबर असें म्हटलें तर जुना चूक होता असें ओघानेंच येईल. पण स्टॅलिन चूक करूं शकत नाहीं, हा सोव्हियेट जीवनांतला आदि सिद्धांत आहे. आणि ब्रिटनमध्ये 'राजा प्रमाद करूं शकत नाहीं' हा संकेत जसा केवळ कागदावर असतो तसा रशियांत हा सिद्धांत केवळ कागदावर नसतो—माणसांची कातडी सोळून त्यांवर तो लिहिला जातो ! स्टॅलिन चुकूं शकत नाहीं याचा अर्थ मार्क्सवादाचा या लेखकांनीं पतकरलेला अर्थ स्टॅलिनप्रणीत नव्हताच असा होतो. त्यांनीं तो आपल्या बुद्धीनें केलेला विपर्यास होय. अर्थात् त्यासाठीं त्यांनीं बळी गेलेंच पाहिजे !

१९३३ सालीं हिटलर सत्तारूढ झाला आणि जर्मन राष्ट्राची अत्यंत वेगानें संघटना करून तो आक्रमणाची भाषा बोलूं लागला. राष्ट्रनिष्ठा, परंपरेचा अभिमान या महान् प्रेरणा त्याच्या संघटनेला सामर्थ्य देत होत्या. या प्रेरणाशीं मार्क्सवादाचें हाडवैर आहे. त्यामुळें आंतरराष्ट्रीय निष्ठा, विश्वकुटुंबवाद, जगांतील कामगारांची राष्ट्रनिरपेक्ष संघटना या प्रेरणांनीं सोव्हियेट रशियांत समाजसंघटना चालू होती; पण जर्मनीच्या बलाची जशी जशी कल्पना येऊं लागली तसतसा या भिकारी, दरिद्री प्रेरणांवरचा रशियन दण्डधरांचा विश्वास उडूं लागला, व जर्मन आक्रमणाला तोंड द्यावयाचें तर आपल्याला त्याच्याच प्रेरणांचा आश्रय केला पाहिजे असें त्यांच्या ध्यानांत आलें. यावेळीं त्यांनीं तसें सांगून त्या धोरणाचा अवलंब करावयास हरकत नव्हती; पण मग त्या दण्डराजांच्या व खुद्द मार्क्सच्या सर्वज्ञत्वाला, प्रमाद-राहित्याला व सर्वकषत्वाला बट्टा लागला असता; म्हणून नवें धोरण हा मार्क्सवादाचाच विकास आहे असें त्यांनीं जाहीर केलें आणि त्यांच्याच आज्ञेवरून जुने धोरण मान्य करून तसें साहित्य लिहिणाऱ्या लोकांवरं द्राष्टकी-वादी असा आरोप ठेवून त्यांचा निकाल लावला. 'असोसिएशन ऑफ प्रॉलिटेरियन रायटर्स' या संस्थेला इतके दिवस सरकारमान्यता होती. आतां

ती बरखास्त करण्यात आली. वर सांगितलेला साहित्यफौजदार बेझीमेन्स्की हा तिचा प्रमुख होता. तो जगांतून नाहीसा झाला !

पुढे दहा वर्षे राष्ट्रनिष्ठा व पूर्वजपूजा यांचा काळ होता. या काळीं अॅना खामाटोव्हा व मायकेल झासचेंको या दोन साहित्यिकांना फार मान मिळू लागला. अॅना म्हणजे मॉडर्न पुष्किन व झासचेंको म्हणजे चेकॉव्ह अशा त्यांना पदव्या मिळाल्या. याच काळांत टॉलस्टॉयसारख्या जुन्या लेखकांना मान्यता मिळाली. टॉलस्टॉय हा लेखक संरंजामदार वर्गांतला असल्यामुळे तो चांगला असणें शक्यच नाही असें ग्लेबॉव्हसारखे शिक्षणाधिकारी पूर्वी जाहीरपणें सांगत. पण आतां मार्क्सवादाचा विकास झाला होता, त्यामुळे टॉलस्टॉयचें नशीब उचकटलें व तो सर्वश्रेष्ठ साहित्यिक ठरला. पण राष्ट्रनिष्ठेची लाट युद्ध संपल्यानंतर ओसरूं लागली. जर्मन आक्रमणाच्या भीतीमुळे त्या अंगाने मार्क्सवादाचा झालेला विकास सृज ओसरते तसा ओसरला. सरकारी यंत्रें फिरलीं आणि अॅना खामाटोव्हा व मायकेल झासचेंको यांना त्यांच्या उच्च पीठावरून एकदम धुळीत खेचण्यांत आले. पुष्किन व चेकॉव्ह यांच्याइतके श्रेष्ठ साहित्य प्रसवणाऱ्या या लेखकाच्या वाङ्मयावर सेंट्रल कमिटी ऑफ दि कम्युनिस्ट पार्टी हिनें आग पाखडण्यास सुरुवात केली. ‘यांचें वाङ्मय अत्यंत पोकेळ, नीरस, अर्थशून्य असें असून त्यामुळे तरुणांच्या मनाला अधोगामी बळण लागतें’ असा अभिप्राय तिनें देऊन टाकला. (२१-८-१९४६).

कॉन्स्टंटिन् फेडिन या लेखकाला एकदां विपुल कीर्ति मिळाली होती. आतांही अलीकडे त्याला ‘स्टॅलिन-प्राइझ’ मिळून त्याचे नशीब उजळलें आहे; पण अशा मोठ्या लेखकांची रशियांत प्रतिष्ठा कितपत ठेविली जाते ? एखाद्या लहान मुलाला आपण अगदीं सहज जशी चटकन् थोबाडीत देतो व ‘चुकलो, पुन्हां असे करणार नाही’ असें म्हणावयास लावतो तशीच या लेखकांना प्रवदा, इझवेस्टिया या सरकारी पत्रांतून सहज चपराक मिळते,

तेहि लाचार होऊन क्षमा-याचना करण्यासाठी मोठमोठे लेख लिहितात व ' इतके दिवस आम्हांला अक्कल नव्हती, परवांच्या या कानउघाडणीमुळे आतां आम्हांला प्रकाश दिसू लागला. पिताजी स्टॅलिन यांची ही कृपा होय. ' असें नम्रपणें लिहून गाल चोळीत पुन्हां लेखणी हातीं घेतात. फेडिन याला ' टाउन अँड मॅन ' या कादंबरीनें कीर्ति मिळाली. त्यानंतर त्यानें ' रेप ऑफ युरोप ' ही दुसरी कादंबरी लिहिली; पण तिच्यांतील नायक हा फौज-दारांच्या पसंतीला आला नाही. तेव्हां त्यांनीं त्याची अगदीं लांडगेतोड केली. लगेच त्यानें माफीपत्र सादर केलें. माझा नायक म्हणजे खरा ' सोव्हियेट हीरो ' नाहीं हें माझ्या ध्यानांत आलें; माझी चूक झाली, असें जाहीर प्रकटन त्यानें केलें. त्यावर इझवेस्टिया पत्रानें त्याला शाळकरी पोराला करावा तसा उपदेश केला. ' तुला चांगला नायक निर्माण करता येत नसेल तर ' ट्युनिनी ' नांवाचा एक कर्तबगार कामगार अमक्या ठिकाणीं राहतो, त्याला आदर्श समजून कादंबऱ्या लिहीत जा. ' (६ मे १९३६)

ललितसाहित्यांतलें कोणतेंहि प्रतिपादन विरोधविकासवादांतील सिद्धांतांशीं सुसंवादी असलें पाहिजे असा रशियांतील दंडक असल्याचें वर सांगितलेंच आहे; पण आपल्या हें सहज ध्यानात येईल कीं, कित्येक विषयांच्या बाबतींत विरोधविकासाशीं त्याचा कसा संबंध पोचतो हें ठरविणें जवळजवळ अशक्य आहे; राष्ट्रनिष्ठा, वर्गविग्रह याच्या बाबतींत विरोधविकासाशीं संबंध स्पष्ट आहे; पण तरुणतरुणींच्या प्रेमाच्या बाबतींत काय सांगणार ? अशी पंचाईत असल्यामुळे, आणि आपल्या अदमासात काहीं चूक झाल्यास, तो वरती पसंत न पडल्यास, आपल्यावर भडिमार होईल हें दिसत असल्यामुळे रशियांतील लेखकाची अगदीं त्रेधा होऊन जाते. कुरोचकिन् या लेखकानें आपल्या ' दि थ्री डेज ' या कादंबरींत प्रेमाचा अधिक्षेप केला. ' प्रेम हा परोपजीवी भांडवली वर्गाचा रिकामा उद्योग आहे ' असें विधान त्यानें केलें; पण बिचाऱ्याचा अदमास चुकला. साहित्यपौजदारांना त्या वेळीं प्रेम ही

कामगार—जगतांतील श्रेष्ठ भावना आहे असा साक्षात्कार होत होता. म्हणून त्यांनीं कुरोचकिन्ची चांगली हजेरी घेतली. अर्थात् लगेच त्यानें आपलें मत सुधारलें, नवा प्रकाश दिसल्याचें मान्य केलें आणि प्रेमाच्या गुणवर्णनास प्रारंभ केला. मौजेची गोष्ट अशी कीं, सत्तेच्या जोरावर लेखकांना असें दीनवाणे बनवून त्यांनीं मत्तें पालटलीं कीं हे फौजदार त्यासाठीं हि त्यांची चेष्टा करतात. ‘काल प्रेमाची निंदा करून आज लगेच स्तुति करण्यास कांहीं वाटत नाही’ अशी कॉमसोमालास्काया प्रवदा (१९-३-३६) या पत्रानें कुरोचकिन्वर टीका करण्यास कमी केलें नाहीं.

एडवर्ड अँशक्रॅफ्ट या लेखकानें ‘डिके इन् सोव्हियेट रायटिंग ओव्हर ए जनरेशन’—‘गेल्या पिढीच्या रशियन् वाङ्मयाचा अधःपात’ या नांवाचा एक लेख लिहून वर सांगितल्याप्रकारची आणखी बरीच माहिती देऊन सोव्हियेट वाङ्मयावर टीका केली आहे. सर्व साहित्य विधिनिषेधाच्या कैचींत बसवून टाकल्यामुळें त्यांतील सर्जनशीलता नष्ट झाली आहे आणि सोव्हियेट हीरो हा कसा असावा याचा नमुना सरकारनेंच ठरवून दिल्यामुळें कम्ब्युनिस्ट साहित्य म्हणजे अत्यंत रुक्ष, नीरस असे नीतिपाठ होऊन बसले आहेत, असा अभिप्राय त्यानें दिला आहे. त्याच्या मत्तें साधारणतः १९३६ पासून हा अधःपात वेगानें सुरू झाला. त्याच्या आधीं लेखकांना साधारण स्वातंत्र्य असे. त्या काळांत पुष्कळ चांगल्या कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. मायकेल शोलोकोव्ह याची ‘क्वाएट फ्लोज दि डॉन’ ही कादंबरी अँशक्रॅफ्टच्या मत्तें उत्तम आहे. त्यांतला नायक हा स्वतंत्र विचाराचा असून तो एकदां लाल-सेनेच्या विरुद्धहि लढला होता. सध्यांचा आदर्श हीरो तो नाहीं; पण त्यानंतरची ‘व्हर्जिन सॉइल अपरुटेड’ ही कादंबरी पहा. तंत्रदृष्ट्या ती चांगली आहे; पण सामुदायिक शेतीच्या प्रचाराला वाहिल्यामुळें ती जीवहीन झाली आहे. त्यांतील नायक हा दैवी संपत्तीचा पुतळा व खलपुरुष हा केवळ अमुर आहे. झासचेंको हा आरंभीं आपल्या लघुकथांतून अधिकाऱ्यांवर टीका करीत असे. पण आतां ? आतां अधिकारी इतके सात्त्विक झाले आहेत कीं व्हाइट सी

कॅनॅलवर काम करणारे जे कैदी कामगार त्यांचा हे अधिकारी, ज्ञासचेंकोच्या मते, आध्यत्मिक पुनर्जन्म घडवून आणतात. युरी युझोव्हस्की या नांवाचा एक सोव्हियेट टीकाकार आहे. इंटरनॅशनल लिटरेचरच्या १९३६ सालच्या एका अंकांत त्याचें एक व्याख्यान आलें आहे. त्यांत त्यानें एका नाटकावर टीका केली आहे. तीवरून सोव्हियेट रशियांतील बंदिस्त साहित्याची कल्पना येईल. टिफलीस या गांवचा एक धनगर हा नाटकाचा नायक आहे. आपण इंजिनियर व्हावें अशी त्याची महत्वाकांक्षा आहे. त्याच्या घरचें वळण सगळें आळशीपणाचें आहे. त्यावर हा नायक मात करतो व उद्योगीपणा अंगी बाणवतो. त्याच्या मार्गांत देशद्रोही, लांचखाऊ लोक अनेक अडथळे आणतात. त्यांच्याशी झगडून तो विजय मिळवितो. कांहीं दाम्भिक कम्युनिस्ट त्याला त्रास देतात; पण त्यांनाहि तो वठणीवर आणतो. हें सर्व त्या नायकानें स्वपराक्रमानें, स्वावलंबनानें केलें आहे असें नाटकांत दाखविलें आहे. पण यामुळेंच युरी युझोव्हस्कीनें त्या नाटकाची हजेरी घेतली आहे. मार्क्सवादांत व्यक्तीला महत्त्व कमी. व्यक्ति ही कालप्रवाह बदलूं शकत नाही. कालप्रवाह तिला निर्माण करतो व चालवितो. सर्व महत्त्व समाजाला आहे. अशा स्थितींत एकाकी व्यक्ति पारिस्थितीवर झगडून यश मिळविते असें दाखविणें यांत व्यक्तीचा गौरव होतो व समाजाला कमी लेखलें जातें. या समाजरचनेच्या जुनाट, बुरसलेल्या कल्पना आहेत. मग युझोव्हस्कीच्या मते नायक कसा दाखवावयास हवा होता ? तो म्हणतो, हा तरुण धनगर आपल्या समाजावरील प्रेमांमुळें, भोंवतालच्या समाजाशीं एकरूप झाल्यामुळें व सामुदायिक कष्टाचें महत्त्व त्याला इतरांपेक्षां जास्त समजल्यामुळें विजयी झाला असें दाखविणें अवश्य आहे.

ही सर्व माहिती देऊन व टीका करून अॅशकॅफ्ट यानें शेवटीं म्हटलें आहे कीं टॉलस्टॉय, टर्गेनिव्ह, डोस्टोव्हस्की हे जे १९ व्या शतकांतील लेखक, त्यांच्या लेखणीचा एकहि गुण आजच्या वाङ्मयांत दिसत नाही ('भारत-ज्योति' : ४ मे ५२).

सोव्हियेट रशियाच्या स्वतःच्याच राज्यांत लेखकांची अशी ससेहोलपट चालते असे नाही. त्याच्या मांडलिक देशांतील लेखकांनाहि भ्रसाच अधिकाऱ्यांच्या नेत्रसंकेतानुरूप तारेवरचा नाच करावा लागतो. लॅटव्हिया हा सोव्हियेट रशियाच्या साम्राज्यांतील एक मांडलिक देश आहे. तेथील पंतप्रधान व्हिलिस लॅत्सिस यानें 'टु दि न्यू शोअर' या नांवाची एक कादंबरी लिहिली. त्यांतला नायक हा लहानपणीं एका सरंजामी सरदाराच्या घरीं असे. आतां ही घटना मार्क्सवाद्याला अनुकूल कीं प्रतिकूल हे कसे ठरवावयाचें ? जरा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, या घटनेचा दोन्ही प्रकारें अर्थ लावितां येईल. लहानपणीं सरंजामदाराच्या घरीं असूनहि मोठेपणीं तो उत्तम कामगार-नेता झाला यावरून मार्क्सच्या शिकवणुकीचा प्रभावच दिसून येतो, असा अर्थ लावला तर त्यांत मार्क्सवादाचा गौरवच होतो; पण तेथल्या वाङ्मयाच्या चौकांतल्या शिपाईबोवाना हा अर्थ मंजूर झाला नाही. त्यांनीं एकदम हात आडवा करून पंतप्रधानांची मोटार थांबविली व तिचा नंबर टिपून घेऊन रॉग साइडीची वर खबर दिली. अन् पिन् विसस या सहीनें त्यानें वर असें कळविलें कीं, सरंजामदाराच्या घरीं वाढलेला मुलगाहि कामगार-नेता होऊं शकतो असें दाखवून व्हिलिस लॅत्सिस यानें सरंजामदारीचा गौरव केला आहे. लगेच लॅत्सिसवर सर्व बाजूनीं काहूर आलें. प्रवदा, इझवेस्टिया इत्यादि सर्व पत्रांत नुसता गदारोळ झाला. लॅत्सिस घाबरून जाऊन क्षमायाचना करूं लागला. आपली कादंबरी दुरुस्त करण्याचें त्यानें आश्वासन दिलें; पण इतक्यांत एक चमत्कार झाला : लॅत्सिसचा वरपर्यंत वशिला लागला म्हणा किंवा वरच्या अधिकाऱ्यांना वर सांगितलेला अर्थ पटला म्हणा, कांहीतरी होऊन प्रवदा पत्रात 'वाचकमंडळ' या सहीनें एक पत्र प्रसिद्ध झालें. त्यात लॅत्सिसच्या कादंबरीचा गौरव करून तिच्यावर टीका करणाऱ्यांना दोष दिला होता. त्याबरोबर ज्यांनीं ज्यांनीं टीका केली होती त्यांनीं, आंतून हे पत्र कोणाचें आहे याची समज मिळाल्यामुळे, आपली माफीपत्रें सादर केलीं. प्रवदा पत्रानें स्वतः कादंबरीवर टीका

केली होती, तेव्हां त्याने क्षमायाचनापर लेख लिहिला व ' इतकें उघड सत्य आमच्या कसे ध्यानांत आलें नाहीं कळत नाहीं; आतां प्रकाश दिसला ' इत्यादि ठरीव मजकूर लिहून टाकला; आणि मग लॅत्सिसचा गौरव इतका झाला कीं शेवटीं त्याच्या कादंबरीला ' स्टॅलिन प्राइझ ' देण्यांत आलें !

साहित्य हें मार्क्सवाद्याला, विरोधविकाससिद्धांताला, वर्गविग्रहाला पोषकच असलें पाहिजे या दण्डकाचा अर्थ किती हास्यास्पद आहे, ही अपेक्षा किती बालिश, किती पोरकट किंवा दुसऱ्या अर्थानें ' मृच्छकटिका 'तल्या शकारी वृत्तीची कशी द्योतक आहे हें यावरून दिसून येईल.

झेकोस्लोव्हाकिया हाहि लॅटव्हियाप्रमाणेंच रशियाचा मांडलिक देश आहे. तेथील पी. इ. एन्. या क्लवाचा माजी चिटणीस विहक्टर फिशी याने तेथील साहित्यावरील नियंत्रणाविषयी पुढीलप्रमाणें माहिती दिली आहे : ' येथील साहित्य सर्वतोपरी सरकारी नियंत्रणाखाली आहे. माजी अध्यक्ष बेनेस, थोर पुढारी थॉमस मॅसेरिक यांचे ग्रंथ आज बाजारांत किंवा ग्रंथालयांतहि मिळणार नाहींत. प्रत्येक लिखाण आधीं सेंट्रल एक्झिक्यूटिव्ह कमिटीकडे धाडावें लागतें. तेथून मंजुरी मिळाली तरच प्रकाशन व्हावयाचे. तेथील साहित्यिकांना सरकारने फिटर, मेकॅनिक यांच्या पातळीला आणून पोंचाविलें आहे ! त्यांना हुकुमाप्रमाणें साहित्य तयार करून पाठवावें लागतें. कृषिमंत्र्याकडून त्यांना हुकूम येतात कीं, ' शेतीची कसणी व गुरांची निपज ' यावर एक कादंबरी लिहून पाठवा. ' धरणाचें बांधकाम ' किंवा ' यंत्राची उभारणी ' यावर एक लघुकथा लिहा, असा दुसऱ्या मंत्र्याकडून हुकूम येतो. आणि या आर्डरीप्रमाणें माल पुरवावा लागतो. ' (रायटिंग इन् जेकोस्लोव्हाकिया—विहक्टर फिशी—टाइम्स ऑफ इंडिया : ७ सप्टेंबर १९५०).

चीन हा अजून रशियाचा मांडलिक झालेला नाहीं; पण पूर्ण ग्रहण झालें नसलें तरी त्यावर छाया आली आहे यांत शंका नाहीं. ' चायनीज लिटरेचर ' या मासिकाच्या जानेवारी १९५१ च्या अंकांत तेथील साहित्याधिपति चाऊ यांग यांचा आरंभीच लेख आहे. ' माओटसीटंग याच्या विचारांचें कला-

साहित्यांत प्रत्यक्षीकरण ' हेंच मुळीं लेखाचें नांव आहे. ' सध्यां माओद्सीटंगनैः घालून दिलेल्या मार्गापासून रेषभरहि न चळतां साहित्याची निपज करीत राहणें हें आपलें आद्यकर्तव्य होय ' असें साहित्यधोरण त्यानें सांगितलें आहे. के सिंग या लेखकाच्या ' म्हातारा कामगार कु फुशान ' या गोष्टीवर चाऊ यांग यानें जी टीका केली आहे ती कम्युनिस्टांच्या साहित्यविषयक वृत्तीची निदर्शक आहे. या म्हातार्या कु फुशानचा मुलगा कुओ चाऊहि सिंग हा तेथील कम्युनिस्ट पार्टीचा चिटणीस होता. लढाईच्या काळीं दुर्दैवानें तो जपानी लष्कराच्या हातीं सांपडला. तेथें भयंकर यातनांमुळें एकदां ध्येयच्युत होऊन त्यानें नाइलाजांनें जपान्यांना थोडें साह्य केलें. पुढें कांहीं युक्ति करून तो निसटून घरीं परत आला. बापाला मुलाच्या ध्येयच्युतीचें वर्तमान समजताच त्यानें त्याची निर्भत्सना केली व याला पार्टीतून हांकलून द्या, असें अध्यक्षांना सांगितलें. अध्यक्ष जरा उदार होते. त्यानीं त्याला हांकलून दिलें नाहीं; पण चिटणीसपद मात्र कुओ चाऊहि सिंगकडून काढून घेतलें. पुढें कु फुशाननें मुलाला खूप उपदेश केला. त्यामुळें त्याचें मन खंवीर होऊन तो पुन्हां कधीहि ध्येयच्युत झाला नाहीं. अशी ही गोष्ट आहे. द्विचा निर्देश करून चाऊ यांग हा फौजदार दरडावतो कीं, ' असली लघुकथा आमच्या कामास येणार नाहीं. अशी कोणीहि लिहितां कामा नये. ' याचें कारण त्यानें काय सांगितलें ? तो म्हणतो, कम्युनिस्ट पार्टीचा चिटणीस ध्येयच्युत होतो, हें दाखविणें योग्य नाहीं. आणि ध्येयच्युत झालेला मुलगा बापाच्या उपदेशानें ताळ्यावर येतो असे दाखविणें तर फारच आक्षेपार्ह आहे. तो पार्टीच्या चेअरमनच्या उपदेशानें ताळ्यावर येतो असें दाखविलें पाहिजे. नाहींतर पार्टीपक्षां बाप श्रेष्ठ आहे, त्याचा प्रभाव जास्त आहे, असें ठरेल. हें मंजूर नाहीं. (चायनीज लिटरेचर, १९५१ अंक पहिला, पृ. १३).

सोव्हियेट रशियाचें वाङ्मय अत्यंत नीरस, रूक्ष व अधम होण्याचें मुख्य कारण म्हणजे तेथील साहित्यिकांवरील अगदीं करकचून घातलेलीं बंधनें हें होय. त्यांतहि त्यांना घालून दिलेल्या दोन नियमांचा जाच हा वाङ्मयाला

फारच हानिकारक आहे. आणि त्यांचा सोव्हियेट रशियाच्या संस्कृतीशी मूलभूत संबंध आहे म्हणून त्यांचे विवेचन करून हे सोव्हियेट संस्कृतीचे प्रधान अंग जे साहित्य त्यांचे विवेचन संपवू.

रशियन साहित्य मी वाचावयास घेतले त्या वेळी माझ्या मनांत एक अत्यंत प्रबळ असे कुतूहल होतें. या साहित्यांत समरप्रसंग कोणत्या प्रकारचा असेल ? आमच्या देशांत वर्गविग्रह समूळ नष्ट झाला आहे, येथे जातीय उच्चनीचता नाही, गरीब-श्रीमंत भेद नाहीत, शास्ते व शाशित असा भेद नाही, स्त्रीपुरुषविषमता नाही, मालक-मजूर, जमीनदार-शेतकरी हीं द्वंद्वें छुप्त झाली आहेत, असा प्रचार रशियानें जगभर चालविला आहे. त्यामुळेच असे वाटे की, हे सर्व भेद नष्ट झालेल्या समाजांत ललितवाङ्मयाचा आत्मा जो समरप्रसंग तो कशांतून निर्माण व्हावयाचा ? ‘ स्त्री-जन्मा ही तुझी कहाणी ’ ही रडकथा तेथें निर्माण होणें शक्य नाही. कारण विवाह-बाह्य संतति तेथें बेकायदेशीर मानीत नाहीत व सरकार अशा आपत्तीत सांभडलेल्या स्त्रियांच्या पाठीशी उभें आहे. समाजहि त्यांना हीन लेखीत नाही. तेथें शामच्या आईबापावरचा प्रसंग येणें शक्य नाही; कारण खेत, सावकार, दारिद्र्य, त्यामुळे शिक्षणाची अडचण, हे प्रश्नच तेथें नाहीत. तेथें भाविणीचे प्रश्न नाहीत; कारण तेथें भाविणीच नाहीत. मांगगारुडी, मांग, महार यांचे तेथें ‘ बळी ’ पडणार नाहीत कारण हे दलित लोकच आतां सत्ताधीश झाले आहेत. अन्न, वस्त्र, घर, शिक्षण हें तेथें प्रत्येकाला हक्कानें मिळतें. राजसत्ता, धनसत्ता व वंशसत्ता या समूळ नाहीशा झाल्यामुळे संघर्ष व्हावयास अवसरच नाही. येऊन जाऊन स्त्रीविषयक वासनेमुळे समर निर्माण व्हावयाचे; पण या स्त्रीवरील मालकीच्या भावना व तज्जन्य असूया, मत्सर या सर्व भांडवली वृत्ति असल्यामुळे ‘ समर ’ निर्मितीला तेथेहि अवसर नाही. मग समर, संघर्ष वा ‘ कॉन्फ्लिक्ट ’ व्हावा कसा ?

प्रारंभीच्या रशियन लेखकांच्या हेच ध्यानांत आले, आणि आपल्या देशांत यापुढें कोणत्याहि प्रकारचा संघर्ष, द्वंद्व किंवा समरप्रसंग शक्यच

नाहीं, असा निर्णय करून ते समरहीन वाङ्मय लिहू लागले. (सोव्हियेट लिटरेचर : ऑगस्ट १९५२ : पृ. १५४) पण ते वाङ्मय इतकें भिकार, दरिद्री, रूक्ष व हीन होऊं लागलें कीं, तेथल्या साहित्य-फौजदारांना ही अनवस्था वाटूं लागली. म्हणून त्यांनीं असल्या लेखकांची निर्भत्सना केली. समरप्रसंगावांचून ललितवाङ्मय रम्य होणें शक्य नाहीं, तेव्हां तुमची उपपत्ति सोडून देऊन तुम्ही समरपूर्ण वाङ्मय लिहीत जा, असा सगळीकडून त्यांना आदेश देण्यांत आला. मार्क्सवादी ध्येयानें प्रवृत्त झालेला नवा समाज, त्यांतील तरुण स्त्रीपुरुष आणि जुन्याचे अभिमानी, बुरसटलेले भांडवली वृत्तीचे सनातनी बुद्धुक यांमधील द्वंद्वांत तुम्हांला वाटेल तितके समरप्रसंग सांपडतील असें फौजदार-मंडळानें लेखकांना फर्माविलें. अर्थात् लेखकांनींहि नम्रपणें तें मान्य करून समरहीन वाङ्मयाचा अधिक्षेप करण्यास व समरपूर्ण वाङ्मय प्रसविण्यास प्रारंभ केला (सो. लि. : जाने. १९५३)

पण अशा रीतीनें आज्ञेप्रमाणें वाङ्मयनिर्मिति होऊं लागली तरी खरा समर त्यांना येणें शक्य नव्हतें. वास्तविक सोव्हियेट रशियन जीवितांत इतर देशांतल्याप्रमाणेंच सर्व प्रकारचीं द्वंद्वें, सर्व विग्रह, सर्व विषमता कांटोकांठ भरलेली आहेत. बाह्य स्वरूपांत कांहीं बदल झाला असेल तेवढाच. परवां त्या चौदा डॉक्टरांना मुक्त केलें, त्यांच्या वावराचा समरप्रसंग केवढा भयंकर होता ! त्या सर्व डॉक्टरांनीं, आम्ही फॅसिस्ट व भांडवलदार राष्ट्रांना वश होऊन येथल्या अधिकाऱ्यांचे खून केले, असे कबुलीजबाब लिहून दिले होते आणि स्टॅलिन कालवश झाला नसता तर ते सर्व डॉक्टर एव्हांना कालवश झाले असते. पण स्टॅलिन गेल्यावर त्या सर्वांना निर्दोष म्हणून सोडून देण्यांत आलें ! आतां या निरपराध लोकांचे वळजवळीनें कबुलीजबाब घेणाऱ्या पोलिसखात्यावर जर कोणी कादंबरी वा नाटक लिहिलें तर त्यांत समर-प्रसंगाला काय वाण आहे ? पण पोलिसखात्याचा हा अन्याय मान्य करणारे अधिकारी सुद्धा असली कादंबरी निर्माण होऊं देणार नाहींत ! रशियन स्त्रीपुरुषांना परदेशांत जाणें जवळजवळ अशक्य आहे. देशांत सुद्धा इकडून

स्तिकडे जाण्यास परवाने लागतात, आणि ते सहज मिळत नाहीत. आतां बातमी आली आहे कीं, हें धोरण बदललें आहे. दोन रशियन स्त्रियांनीं अमेरिकन नागरिकांशीं लग्न केलीं होती. त्यांना आतां अमेरिकेंत जाण्यास परवानगी मिळणार आहे. या क्षेत्रांतील कथानक रंगविलें तर वाटेल तितके समरप्रसंग सांपडतील. कॉन्सेंट्रेशन कॅम्पमध्ये दोन कोटीपर्यंत अभागी जीव मुलांवाळांपासून तुटून अक्षरशः यमयातना भोगीत आहेत. हे दोन कोटी जीव म्हणजे दोन कोटी समरप्रसंग आहेत. पण हे समरप्रसंग वर्णन करण्याचें नुसतें कोणाच्या मनांत आलें तरी त्याला देहान्त शासन होईल. अधिकाऱ्यांनीं नव्याजुन्यांचा संवर्ष दाखवा असें आज्ञापिलें असलें तरी नव्याचा विजयच दाखविला पाहिजे. नवें ते न्याय्य, उत्कर्षकारक, हितावह, सत्य असेंच दाखविलें पाहिजे, असें वेदवचन असल्यामुळें लेखक कितपत स्वतंत्रपणें लिहूं शकर्ताल याची सहज कल्पना येईल. याचा अर्थ असा कीं, सोव्हियेट संस्कृतींत घोर अन्याय, भयानक जुद्धम, असह्य यमयातना, घातक विषमता हे सर्व प्रकार इतर समाजांतल्याप्रमाणेंच आहेत; पण त्यांचें वर्णन करण्यास लेखकांना वंदी आहे. इतकेच नव्हे तर ही नवी सत्ता हितावह आहे असें वर्णन त्यांनीं केलेंच पाहिजे असा दण्डक आहे. अशा कार्यांत धरलेल्या प्रतिभेंतून कशा प्रकारचें साहित्य निर्माण होईल हें ज्याचें त्यानें ठरवावें.

समर-प्रसंगाप्रमाणेंच 'आदर्श सोव्हियेट नायक' याच्याविषयींचा नियमहि जाचक आहे. यामुळें तर या साहित्याची कळा अगदींच हीन झाली आहे. हा नायक बुद्धिमान्, धैर्यशाली, सत्त्वशील, नीतिनिष्ठ, त्यागी, समाजहित-दक्ष असा सर्व सद्गुणांचा पुतळा असलाच पाहिजे असा नियम आहे. अर्थातच असा पुरुष असत्य भासतो, त्याच्या स्वभावलेखनांत प्रतीतिकारकता येत नाही, साऱ्यांत घालून काढलेल्या बाहुल्यासारखी त्याची सर्वत्र सारखी मूर्ति दिसते, त्यांत जिवंतपणा येत नाही, हें ध्यानी घेऊन कांहीं लेखक त्याच्या अंगीं कांहीं मानवी वैगुण्य दाखवूं लागले. जुलै १९५२ च्या सोव्हियेट लिटरेचरच्या अकांत अशा लेखकांना एका टीकाकारानें सौम्यशी तंबी दिली आहे. तो

म्हणतो की, कांहीं दोष, कांहीं वैगुण्य असल्यावांचून व्यक्तिरेखा जिवंत भासतच नाहीत की काय ? आपल्या तरुणांना सोव्हियेट समाजांतला पुरुष कसा असतो तें दाखविणें हा आपला हेतु आहे. म्हणून अगदीं निर्दोष व पूर्ण असेंच तें स्वभावचित्र दाखविणें हें लेखकांचें कर्तव्य आहे. (पृ. १४९).

सोव्हियेट रशियांतील साहित्य-फौजदारांचा वरीलप्रमाणें दण्डक असल्यामुळें तेथील साहित्यांत वर उल्लेखिलेल्या अॅक्शॅफ्टनं म्हटल्याप्रमाणें माणसांची दैवी व आसुरी अशी स्वच्छ विभागणी झालेली असते. नव्या जमान्याला अनुकूल ते अगदीं सत्त्वसंपन्न, सत्यनिष्ठ, स्वार्थत्यागी, समाजसेवापरायण, शूर, नीतिमान् असे असावयाचे आणि त्याला प्रतिकूल ते सर्व देशद्रोही, स्वार्थी, भ्याड, दुष्ट, असे असावयाचे असें ठरलेलें आहे. ई. काझाकेव्हिच या लेखकाची 'स्टार' ही कादंबरी पहा. हिला १९४७ चें 'स्टॅलिन प्राइझ' मिळालेलें आहे. लढाईच्या काळांत सैन्याच्या आघाडीच्याहि पुढें राहून जर्मन सैन्यांत विध्वंस करणाऱ्या कांहीं तरुणांची ही कथा आहे. त्या कथेचा नायक ट्रॅव्हकिन हा असाच सर्वगुणसंपन्न आहे. काट्यूशा ही तरुणी त्याच्या नादीं लागून वारंवार यावीरांच्या पथकांत येत असे. ट्रॅव्हकिनचे मित्र त्यांना दोघांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करीत असत. पण हा धिप्पाड, शूर तरुण इतका निर्विकार, इतका मोहातीत आहे कीं ही प्रमदा आपल्याकडे कशाला येत असावी हेंहि त्याला उमगलें नाहीं ! आतां या कादंबरींतले जर्मन कसे रंगविले आहेत तें पहा. ट्रॅव्हकिनला वाटलें कीं तो आपल्या मॅमोचकिन, अॅनिकानॉव्ह वगैरे मित्रांना आज्ञा देतो कीं, तें जर्मनांचें पथक चाललें आहे त्यांतील दोन सैनिक पकडून आणा. त्या मित्रांना हें कार्य अत्यंत सुलभ आहे. सहा फुटी धिप्पाड जर्मन सैनिक एकेका वेळीं एका काखेंत एक, दुसऱ्या काखेंत दुसरा असे धरून ते सहज पळत जाऊं शकतात. पकडलेले जर्मन सैनिक अर्थातच अगदीं भ्याड, निष्ठाशून्य असे असणारच ! ते रडून गयावया करूं लागतातः रशियनांना कामगारांविषयीं सहानुभूति असते हें जाणून 'अहो, आम्ही पण

कामगार आहों' असें सांगून करुणा भाकतात ! या अखिल समुद्रवल्यांकित पृथ्वीला आपल्या बाहुबलानें ज्या जर्मन वीरांनीं पांच वर्षें त्राहि भगवान् करून सोडलें होतें, आणि ज्यांनीं सोव्हियेट रशियाचा तर खिमा करण्याची वेळ आणली होती, त्यांचें चित्र सोव्हियेट साहित्यिक या तऱ्हेचें काढतात आणि अशांना तेथील सर्वोच्च पारितोषिक दिलें जातें.

सोशॅलिस्ट रिऑलिझम् तो हाच !

मानवाची अशी देवासुर विभागणी कधींच झालेली नसते. एक व्यक्ति वा एक समाज सर्वस्वी दैवी संपदेनें युक्त व दुसरी व्यक्ति वा समाज सर्वस्वी आसुरी संपदेने युक्त असें ब्रह्मदेवाच्या सृष्टींत कधींच सांपडत नाही, हें साहित्यिकांनीं फार पुरातन काळापासून जाणलेलें सत्य आहे. महाभारतांतील दुर्योधन-दुःशासन हे अगदीं पूर्ण काळे नाहीत आणि धर्म, अर्जुन, भीम हे पूर्ण उजळे नाहीत. स्वाभिमान, मित्रप्रेम, स्वजननिष्ठा, धैर्य, युद्धचातुर्य, बेडरपणा हे गुण दुर्योधन-दुःशासनांच्या ठायीं आहेत; आणि द्यूताचें व्यसन, चिडखोरपणा, कामुकता, अनिश्चय इ. वैगुण्यें कधीं कधीं पांडवांच्या ठायींहि दिसतात. कोणत्याहि अभिजात ललितकृतींत मानवाचें असेंच चित्र रेखाटलेलें असतें, आणि तेंच सत्य आहे. दैवासुर विभागणी ही अत्यंत बालिश व पोरकट मनोवृत्तीची द्योतक आहे. मानव मुळींच न कळल्याचें तें लक्षण आहे. सोव्हियेट रशियांत केवळ साहित्यांतच अशी विभागणी केली जाते असें नव्हे तर प्रत्यक्ष व्यवहारांतहि ! स्टॅलिनला ज्यांनीं विरोध केला ते त्या विरोधापुरते दुष्ट, देशद्रोही झाले असें न म्हणतां त्यांच्या सर्व चरित्रावर डांबर फासण्यांत येतें. लेनिनच्या सर्वच्या सर्व सहकाऱ्यांना स्टॅलिननें गोळ्या घालून ठार मारलें आहे. हे सर्व अत्यंत थोर राष्ट्रभक्त होते हें उघडच आहे. पण स्टॅलिनच्या काळीं ते सर्व राष्ट्रद्रोही ठरले. हा आरोप जगानें एक वेळ खरा मानला असता; पण स्टॅलिननें ते सर्व प्रारंभापासूनच-नव्हे-मागल्या पिढीपासूनच बदमाश, नीच समाजद्रोही, डाक् असे होते असें कम्युनिस्ट पार्टीच्या इतिहासांत लिहवून घेतलें आहे.

मार्क्सवादाला—म्हणजेच खुद्द मार्क्स व एंगल्स यांना—मानवाचें सम्यक् आकलन कधींच झालें नव्हतें. तें आकलन करण्याची पात्रताच त्यांच्या ठायीं राहिलेली नव्हती. मानवी घडामोडींची अत्यंत एकांगी व अत्यंत विकृत अशी मीमांसा त्यांच्या मनांत धर करून बसल्यामुळें त्यांना मानवाच्या मनाचें स्वरूप, त्याच्या प्रवृत्ति, त्याच्या श्रद्धा, त्याच्या आकांक्षा, त्याच्या निष्ठा, त्याचे संस्कार, त्याचे मोह, त्याचे विकार याचें यथार्थ रूप दिसणें शक्य नव्हतें. मार्क्सनें आर्थिक मीमांसा सांगितली म्हणून मानवी जीवनातल्या इतर प्रबल प्रेरणा त्याला मान्य नव्हत्या असें समजू नये, असें कांहीं पंडित म्हणतात. आणि या विधानाच्या पुष्टीसाठीं मार्क्स—एंगल्स यांचीं कांहीं अवतरणें देतात. मार्क्स—एंगल्स यांनीं तसें म्हटलें आहे हें खरें आहे; पण इतिहासाची मीमांसा करतांना एकदांमुद्धा, चुकूनहि ते इतर प्रेरणांचा विचार करतांना दिसत नाहींत तोंपर्यंत या म्हणण्याचा काहीं उपयोग नाहीं. त्या मीमांसा पाहिल्या म्हणजे यांना मानव कळला नव्हता, कळणे शक्य नव्हतें आणि कोणत्याहि मार्क्सवादी पंडिताला तो कळणे शक्य नाहीं, असेंच कोणालाहि म्हणावें लागेल.

देवासुर विभागणी मनांत धरल्यामुळें सोव्हियेट रशियांतील अधिकाऱ्यांचें होणारें अत्यंत करूर आणि हिडिस वर्तन आणि वर दाखविल्याप्रमाणें त्यांचें वाङ्मयांत पडलेलें प्रतिबिंब याला प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे मार्क्सचें तत्त्व-ज्ञानच जबाबदार आहे असें वाटतें. कारण त्यातील सर्व सिद्धान्त अगदीं एकांतिक, बेतोल व अंध असे आहेत. समाजाचे दोन अगदीं कापीव, परस्पर-व्यवच्छेदक असे वर्ग तें तत्त्वज्ञान करते. त्यांचा हितसमन्वय कालत्रयीं होणार नाहीं असा त्याचा सिद्धान्त आहे. अंतिम यशापूर्वीं एक वर्ग समूळ नष्ट झाला पाहिजे असें त्याला वाटतें. युद्ध, क्रान्ति, उत्पात, विध्वंस यावांचून समाजाची प्रगति होणें शक्य नाहीं असें त्याचें प्रतिपादन आहे. अशा तत्त्व-ज्ञानामुळें एकांतिक अंधभक्ति व एकांतिक अंधद्वेष मनांत निर्माण न झाला तरच नवल.

सोव्हियेट रशियांतील अधिकाऱ्यांच्या मनाचें पोषण या तत्त्वज्ञानावर झालेलें आहे. त्यांतच त्यांच्या हातीं अभूतपूर्व अशी सत्ता आलेली आहे. सत्ता व तत्त्वज्ञान या दोहींचें मदिरेत रूपांतर होण्यास वेळ लागत नाही. तसें रशियांत झालेलें आहे. त्यामुळें अंधता व असहिष्णुता हीं त्यांचीं प्रधान लक्षणे झालीं आहेत. या धुंद मनोवृत्तीत साहित्य, कला, विज्ञान या आपल्या बटकी व्हाव्या असें त्यांना सहजच वाटतें. म्हणून कायदे करून, अधिकार-मंडळें स्थापून, त्यांनीं आपल्या वासना तृप्त करून घेतल्या आहेत. सत्ताधीशाच्या वासनेला या प्रकारें बळी पडल्यामुळें सोव्हियेट साहित्याची काय दशा झाली आहे, तेथील लेखकांना कसें लाचारीनें वागावें लागत आहे, अधिकाऱ्यांच्या मर्जीनुरूप साहित्याचा कसा प्रसव करावा लागत आहे याचे येथवर वर्णन केलें. कला व विज्ञान यांचीहि सोव्हियेट रशियांत तीच गत झाली आहे. पुढील लेखांत कलाकार व विज्ञानवेत्ते यांच्या ललाटरावरील वर्णन करूं.

११. सोव्हियेट रशियाची संस्कृति

२. कला व विज्ञान

शंभर—सव्वाशें वर्षांपूर्वी ज्यावेळेस कम्युनिझमचा उदय होत होता त्यावेळीं न्या पंथाच्या नेत्यांनीं असा दावा मांडला होता कीं, ' जुन्या समाजरचनेंत सर्वत्र भांडवलाचें वर्चस्व झालें असल्यामुळें साहित्य, कला व विज्ञान यांची अगदीं कोंडी होऊन गेली आहे. त्यांच्या विकासाला अणुमात्र अवसर तेथें राहिलेला नाही. भांडवलदारी सत्तेच्या दुष्ट, स्वार्थी वृत्तीमुळें, पाशवी जुलुमामुळें आणि तिनें घातलेल्या अन्याय्य बंधनांमुळें साहित्य-कला-विज्ञान यांच्या मार्गांत पावलोपावलीं प्रतिरोध होत आहे. त्यांची गळचेपी होत आहे. साहित्यिक, कलाकार आणि विज्ञानवेत्ते यांना काडीचेहि स्वातंत्र्य राहिलेलें नाही आणि यामुळें सध्यांच्या स्थितीत या कार्याची प्रगति व परिणति अगदीं अशक्य आहे. म्हणून भांडवली समाजव्यवस्था आमूलाग्र उलथून टाकली पाहिजे, मानवाच्या प्रतिभेला घातलेल्या शृंखला तोडून तिला मुक्त केलें पाहिजे आणि तिला अकुठ स्वातंत्र्य दिलें पाहिजे. असें केलें तरच साहित्य-विज्ञानावर अधिष्ठित असलेली संस्कृति पुन्हां प्रगतिपथाला लागेल आणि बहुजन-समाजाला तिच्या फळांचा आस्वाद घेतां येईल. हें साधावयाचें तर मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाचा आश्रय करून जुन्या मूल्याचा समूळ विध्वंस केला पाहिजे आणि नवीं कामगारमूल्यें प्रस्थापून नव्या समाजाची उभारणी केली पाहिजे. '

दैवदुर्घिलास असा कीं या मार्क्समताअन्वये नवसमाजरचना करण्याच्या प्रतिज्ञेचें कंकण बांधून शासनयंत्र हातीं घेतलेल्या सोव्हिएट रशियांतील नेत्यांनींच साहित्यिक, कलाकार व शास्त्रज्ञ यांची इतकी विटंबना आरंभिली आहे कीं द्रौपदीची विटंबना तिच्यापुढें कांहींच नव्हे. मानवी संस्कृतीच्या प्रगतीचा, विकासाचा, परिणतीचा उद्घोष करणाऱ्या या लोकांनीं ती संस्कृति, आजपर्यंत जगांत कोणी नेली नसेल इतक्या खालच्या पातळीपर्यंत नेऊन पोचविली आहे. आणि मानवी प्रतिभेला अकुठ स्वातंत्र्य देऊं, असें म्हणणाऱ्या

या नरान्नी, आम्ही सांगूं त्याच्या शय्येवर तुला गेले पाहिजे व म्हणू तो प्रसव निर्माण केला पाहिजे, तू आता दासी झाली आहेस असें तिला बजावून खरोखरच तिला दासीच्या-बटकीच्या दशेला आणून ठेविले आहे.

वाङ्मयकलेला सोव्हियेट शास्त्र्यांनी आपली संदेशहारिका दासी कशी बनविली त्याची कहाणी मागल्या लेखांत निवेदन केली आहेच. आज संगीत, चित्र इ. इतर कला आणि विज्ञान यांच्या विधिलिखिताचा विचार करा-वयाचा आहे. हे विधिलिखित साहित्याच्या लिखितापेक्षां मुळींच निराळें नाही. असले तर त्याहून थोडे जास्त दुष्ट, जास्त भयानक असेंच आहे.

पश्चिम युरोपांत स्वातंत्र्य, समता, लोकसत्ता यांच्या घोषणा चालू असल्या तरी त्या सर्व पोकळ, दोंगी घोषणा असतात, असें सोव्हियेट जनतेला तेथील पुढारी नेहमी बजावीत असतात. त्याचप्रमाणे कला, विज्ञान या प्रांतांतील सर्जनशीलता, निरपेक्ष सत्यशोधन, या पाश्चात्यांच्या वल्गनाहि फुकट आहेत, त्या कल्पनांचा वाराहि सोव्हियेट कलेला लागतां कामा नये, अशी सोव्हियेट कलाकारांना सक्त ताकीद मिळालेली आहे. या पाश्चात्य कल्पनांचा संपर्क लागला आहे अशी ज्यांच्याबद्दल सोव्हियेट फौजदाराना शंका येते त्यांना ' पश्चिमाळलेले ' असें संबोधून त्यांची मानखंडना करण्यांत येते. १९४८ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत डिमिट्रि शेस्ताकोविच, व्हॅनी युराडेली इ. आठ गीतकारांना सेंट्रल कमिटीने याच कारणासाठी धारेवर धरले व सर्व नवमतवाद व सुधारणावाद यांचा त्याग करा, असा त्यांना आदेश दिला. पुढे दोन महिन्यांनी एप्रिलांत भरलेल्या गीतकारपरिषदेने ही आज्ञा शिरसावंग्य मानिली. आरम खाचा द्वारियन, सेरगी प्रोकाकिव्ह या गीतकारांनी ' क्षमस्व ' म्हटले आणि ' वरून झालेल्या या निर्भस्मनेमुळे आम्हा गीतकारांच्या चैतन्याला व नवनिर्माणशक्तीला बहर आला ' असा परिषदेने कृतज्ञेचा ठराव केला ! (हॅन्स् कोहन, करंट हिस्टरी, फे. १९४९)

मुंबईच्या जहागीर आर्ट गॅलरीमध्ये गेल्या वर्षी रशियन चित्रकलेचे प्रदर्शन भरले होते. त्यांतील चित्रांवर टीकाकारांनी असा अभिप्राय दिला आहे

की, यांतील सर्व चित्रांचा विषय एकच आहे. तो म्हणजे स्टॅलिन हा होय ! मागे सोव्हियेट रशियांतील एका ग्रंथकाराचा लोकांना सन्मान करावयाचा होता, तेव्हा इतर देशांतल्याप्रमाणे त्याचा पुतळा किंवा तैलचित्र न करता त्यांनी स्टॅलिनचा पुतळा उभारला व त्या ग्रंथकाराचा एक ग्रंथ त्या पुतळ्याच्या हाती दिला. त्या वेळी हा एक सोव्हियेट रशियाविषयी विनोद म्हणून प्रसिद्ध झाला होता. पण चित्रकलेत चित्रकारांनी हा विनोद खरा करून दाखविला आहे. एफ्. एस्. शूरविन या चित्रकाराचे ' माझ मातृभूमीतील उषःकाल ' या अभिधानाचे एक चित्र वरील प्रदर्शनांत होते. त्यांत मध्यभागी स्टॅलिनची प्रतिकृति काढलेली आहे, आणि तो पूर्वेकडे पहात आहे असा देखावा दाखविला आहे. सरस्वतीच्या चित्रांत निर्झर, कमळ, तुषार, मोर, वनश्री ही येतात. पण ते चित्र त्यांचे आहे असे कोणी म्हणत नाही, चित्र सरस्वतीचेच म्हणतात; आणि वनश्रीचे चित्र काढावयाचे असले तर चित्रांत तिला प्राधान्य देऊन माणसाला जागा दिलीच तर अगदी गौण अशी देतात; पण सोव्हियेट कलाकारांना हे धोरण ठेवता येणार नाही. स्वतःच्या नजरेतून दिसणारा उषःकाल त्यांना दाखविता येणार नाही. उषःकाल हा त्यांना महत्त्वाचा नाहीच; तो स्टॅलिनने पाहिला याला महत्त्व !

आणि हे असेच असले पाहिजे असे सोव्हियेट रशियाचे तत्त्वज्ञान आहे, असा तेथला दंडक आहे. ए. गरसिनाव्ह या सोव्हियेट कला-फौजदारांनी १९४७ साली 'प्रवदा'मध्ये एक लेखमाला लिहून ' सोशॅलिस्ट रिअॅलिझमची जी तत्त्वे स्टॅलिनने विशद केली आहेत, त्याअन्वयेच आपण लोकसेवा केली पाहिजे, सोव्हियेट वीरपुरुषांचीच चित्रे काढली पाहिजेत ' अशी चित्रकारांना ताकीद केली आहे.

' फॉल ऑफ बॅलिन् ' हा चित्रपट येथे नुकताच येऊन गेला. तो ज्यांनी पाहिला असेल त्यांच्या मनांत सोव्हियेट रशियांतील चित्रपटकला सत्ता-चांशांची प्रचारदासी आहे याविषयी अल्पहि संदेह उरणे शक्य नाही. या

कथेंत संभाव्यतेचाहि प्रश्न नव्हता; प्रत्यक्ष घडलेल्या इतिहासाशीच संबंध होता. हिटलर, गोअरिंग, गोबेल्स या जर्मनीच्या नेत्यांनी पांच वर्षे जगाला अक्षरशः रडविले होते, आणि सोव्हियेट रशियाचें त्यांनीं तळपट करण्याची वेळ आणली होती; यावरून ते पराक्रमी होते, समर्थ, बलशाली, धूर्त, पाताळयंत्री, संघटनाकुशल, साहसी, शूर, बेडर असे होते याविषयी कोणत्याहि कलाकाराला संशय घेणें शक्य नव्हतें. पण सोव्हियेट रशियाच्या तत्त्वज्ञानांत निरपेक्ष सत्याला थाराच नाही. सर्व, सत्यें वर्गसापेक्ष म्हणजे अंती स्टॅलिनसापेक्ष असतात. या चित्रपटांत हिटलर व त्याचे सरदार, सेनापति, मुत्सद्दी, मंत्री हे ब्याड, नादान, बेजबाबदार, झोपाळू, नाकतें, असे दाखविले आहेत. तोफेचा नुसता आवाज ऐकून ते दचकतात. मरण-घटका आली तरी ते लग्नसोहळ्यांत दंग आहेत ! या चित्रणांत वास्तविक रशियाचीच बदनामी आहे. अशा लोकांनीं रशियाची दमछाक केली होती हें सोव्हियेट सत्ताधऱ्यांना खचित भूषणावह नाही. पण असला विवेक करण्याचें स्वातंत्र्य रशियन चित्रकलेला नाही. बोलवित्या धन्याच्या आवाजाचे पडसाद वाहून नेणें इतकेंच तिचें कार्य, हीच तिची सर्जनशीलता, हीच कामगारसेवा !

जॉन रीड या लेखकानें ' टेन डेज् दॅट शूक दि वर्ल्ड ' या नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. १९१७ सालीं झालेल्या रशियन क्रांतीचें त्यांत वर्णन आहे. सोव्हियेट रशियांत क्रान्तीच्या बालपणीं या पुस्तकाला मोठा मान होता. ऑक्टोबर-क्रान्तीच्या या स्तोत्राला तेथें महाकाव्यासारखी प्रतिष्ठा होती; पण क्रान्तीच्या तरुणपणीं हें सर्व बदललें. कारण क्रान्ति आतां स्टॅलिनची दासी झाली होती. आणि या पुस्तकांत स्टॅलिनस्तवन मुळींच नाही. अर्थातच हें पुस्तक सोव्हियेट रशियांत आतां जप्त झालें आहे. या पुस्तकावरून याच नांवाचा चित्रपट सेरजी आइन्स्टाईन या दिग्दर्शकानें केला होता. त्याचीहि कथा अशीच घडली. प्रारंभी तो फारच लोकप्रिय झाला. पण उत्तरकाळांत तो आक्षेपाई ठरविण्यांत आला, आणि तेव्हांपासून सेरजी

आइन्स्टाईनचा छळ सुरू झाला. पुढे या यातनांतून तो कायमचा मुक्त झाला ! याच न्यायाने पाहतां कांहीं दिवसांनीं ' फॉल ऑफ बर्लिन ' या चित्रपटावर अशीच संक्रांत येईल असें वाटतें. कारण त्यांत मेलेंकाव्ह याचें स्तोत्र नाही. सोव्हियट क्रांतीनें आतां धनी बदलला आहे. तेव्हां त्याचें गुणस्तवन ज्यांत नाही तो चित्रपट चांगला असणें शक्यच नाही !

संगीत, चित्र या कलांप्रमाणेंच रशियांत नृत्य, नाट्य, शिल्प इत्यादि कलांची दशा आहे. पण त्यांचें निराळें वर्णन देऊन जागा अडविण्याचें कारण नाही. त्या सर्व कहाण्या एकसुरी, एकठशी अशाच आहेत. तेव्हां त्यांच्या ललाटलेखाची सहज कल्पना करतां येईल म्हणून तो उद्योग वाचकांवर सोपेवून सोव्हियेट रशियांतील विज्ञानाची गोष्ट आतां सांगतो.

२५ जून १९१८ या दिवशीं लेनिनच्या शासनान्वये कॅम्युनिस्ट ज्ञानपीठाची स्थापना करण्यांत आली. त्याच वेळीं ' शास्त्रीय-समाजवादाच्या तत्त्वाअन्वये सर्व शास्त्रांचा अभ्यास करणें ' हें त्याचें ध्येय ठरविण्यांत आलें होतें. २६ नोव्हेंबर १९२६ च्या सेंट्रल एग्झिक्यूटिव्ह कमिटीच्या शासनात हें ध्येय आणखी स्पष्ट करण्यांत आलें. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास इ. सामाजिक शास्त्रांचा व रसायन, पदार्थविज्ञान, भूगोल, खगोल इत्यादि जड-शास्त्रांचा, मार्क्स-लेनिनवादाच्या सिद्धांतान्वये विकास करणें हें ध्येय निःसंदिग्धपणें निश्चित केलें गेलें. या ज्ञानपीठाचीं तीन उद्दिष्टे होती. मार्क्स-लेनिनवादाचा विकास करणें, भांडवली विकृतीशीं संग्राम करणें व समाज-शास्त्रें व भौतिकशास्त्रें यांत विरोधविकासवादाचा अनन्य पुरस्कार करणें हीं तीं उद्दिष्टे होत.

सिडने वेब या प्रख्यात इंग्रज पंडितानें आपल्या ' सोव्हियेट कॅम्युनिझम् ' या ग्रंथांत वरील सर्व माहिती दिली आहे. सिडने वेब हे सोव्हियेट रशियां-तील नवसंस्कृतीचे कट्टे पुरस्कर्ते असून सर्व ग्रंथ त्यांनीं अतिशय सहृदयतेनें, सहानुभूतीनें लिहिलेला आहे. आणि सोव्हियेट रशियानें विज्ञानाविषयीं प्रगट केलेल्या या वृत्तिसंबंधीं लिहितांना त्यांनीं सहानुभूतीनें व आपलेपणानेच

पुढील टीका केली आहे. ते म्हणतात, या धोरणामुळे शास्त्रांच्या क्षेत्रांत पुष्कळ वेळां प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति व घटिते यांचा अभ्यास करून निर्णय करण्याऐवजी मार्क्स, एंगल्स, लेनिन, स्टॅलिन यांच्या वचनांवरून निर्णय केला जातो. एखादा सिद्धांत चुक आहे असे सांगतांना शास्त्रीय पद्धतीने त्याचे खंडन करण्याऐवजी, हा भ्रंश आहे, ही च्युति आहे, हा अधःपात आहे असा एकदम गहजब केला जातो. एके ठिकाणी वेब म्हणतात की, १८४५ च्या सुमारास मार्क्सने लिहिलेल्या वचनांना अजूनहि चिकटून बसणे हे विरोधविकासवादाच्या दृष्टीनेच सयुक्तिक नाही. कारण जग सारखे बदलत आहे, हा त्या तत्त्वज्ञानाचाच सिद्धान्त आहे. पण हे कोणी लक्षांत घेत नाही. मागे बायबलवचनान्वये सत्यनिर्णय करीत. आतां मार्क्सवचनांवरून करतात एवढाच फरक. मार्क्सच्या डोळ्यांदेखतच हे प्रकार घडू लागले होते. म्हणूनच 'मी मार्क्सवादी नाही' असे त्याने जाहीर केले असावे. 'जर्नल ऑफ मार्क्सिस्ट लेनिनिस्ट नॅचरल सायन्सेस' या मासिकांतील लेखांत तेथील शास्त्रज्ञ 'गणितशास्त्रांत आम्ही कम्युनिस्ट पार्टीच्या वतीनेच निर्णय करणार', 'शस्त्रतंत्रांत (सर्जरीत) मार्क्सलेनिनवादाचाच पुरस्कार केला पाहिजे' असे अभिमानाने सांगतात. मार्क्सचे तत्त्वज्ञान असे अन्धसिद्धान्त म्हणून स्वीकारले तर लोकांचा बुद्धिविकास कुंठित होईल अशी सिडने वेब यांनी भीति व्यक्त केली आहे. पण या शब्दप्रामाण्याच्या रोगांतून सोव्हियेट रशिया लवकरच मुक्त होईल अशी आशाहि पण त्यांनी लिहून ठेवली आहे. ('सोव्हियेट कम्युनिझम, ए न्यू सिव्हिलिझेशन'—सिडने अँड बिट्राइस वेब, तिसरी आवृत्ति १९४४, पृ. ७७८, ७७९, ८०१-८०७).

पुढील दहाबारा वर्षांत सिडने वेब यांची ही आशा सफल होण्याची कसलीहि चिन्हें दिसू लागलीं नाहीत. मॅन्चेस्टर विद्यापीठांतील जीवनशास्त्राचे प्राध्यापक एरिक अँसबी यांना गेल्या महायुद्धाच्या शेवटी ब्रिटिश सरकारने रशियांत पाठविले होते. तेथे ते वर्ष दीड वर्ष होते. तेथून परत आल्यावर १९४७ साली त्यांनी 'सायंटिस्टस् इन् सोव्हियेट रशिया' या नांवाचा

ग्रंथ लिहून सिडने वेब यांनी उल्लेखिलेला शब्दप्रामाण्याचा रोग सोव्हियेट रशियांत किमपि कमी झालेला नाही असाच आपला अभिप्राय नमूद करून ठेविला आहे. रशियन शास्त्रज्ञांबद्दल प्रा. अँसबी यांना फार आदर आहे त्या शास्त्रज्ञांनी विज्ञानक्षेत्रांत खूपच प्रगति केली आहे असे त्यांचे मत आहे. पण असे असूनहि ते म्हणतात की, शास्त्रज्ञ केवढाहि मोठा असला व त्याचा सिद्धान्त इतर प्रमाणांनी कितीहि मान्य ठरला असला तरी तो सिद्धान्त जर विरोधविकासवादाशी विसंगत असेल, त्याविरुद्ध असेल तर त्याचा त्याग करून तो असत्य मानलाच पाहिजे असा रशियांत कायदा आहे. स्टॅलिनने कांही 'बोल्शेव्हिक स्वयसिद्धान्त' म्हणून सांगितलेले आहेत. अँसबी म्हणतात हे सर्व अपसिद्धान्त आहेत. त्यांत सिद्ध असे कांही नाही. तरीमुद्धा ते प्रमाण मानून अनुभव-प्रयोगांनी सिद्ध झालेली सत्ये अमान्य केली जातात. मार्च १९३९ मध्ये कम्युनिस्ट पार्टीची १८ वी परिषद् भरली होती. त्यावेळी स्टॅलिनने असे जाहीर केले : 'वैद्यकशास्त्रज्ञांना बॉटनी, फिजिक्स हीं शास्त्रे अवगत नसली तरी चालतील; पण विरोधविकासवादाचे ज्ञान त्यांना असलेच पाहिजे !'

भिन्नभिन्न सामाजिक शास्त्रे व जड शास्त्रे यांच्या क्षेत्रांत या अंध शब्द-प्रामाण्यामुळे, या रानटी सुलतानीमुळे काय परिणाम झाले आहेत ते पाहू. मार्गे साहित्याचे विवेचन करतांना सांगितले होते की, पडितांचा प्रत्येक सिद्धान्त विरोधविकासवादाशी सुसंगत असला पाहिजे एवढाच कायदा असता तर त्याविषयी कसा तरी निर्वाह करता आला असता. पण तसा तो सुसंगत आहे की नाही हे स्टॅलिनच्या व त्याच्या फौजदारांच्या मजीनुरूप ठराव्याचे असल्यामुळे विज्ञानवेत्त्यांच्या कपाळी कमालीची गुलामगिरी व लाचारी आलेली आहे.

सोव्हियेट दंडधारी हे अर्थशास्त्रवेत्त्यांना आपल्या शब्दांच्या तालावर नाचायला लावून त्यांच्याकडून माकडाप्रमाणे खेळ कसे करून घेतात हे सुप्रसिद्धच आहे. १९३० साली डॉ. ऑस्ट्रोव्हिट्झानॉव्ह या अर्थपंडिताने

‘औटलाइन्स ऑफ पोलिटिकल एकॉनमी’ हा ग्रंथ लिहिला. त्या वेळी स्टॅलिनच्या फौजदारांची मर्जी त्याच्यावर सुप्रसन्न असल्यामुळे सर्व विद्यापीठांत तो मान्य होऊन ‘कम्युनिस्ट अर्थशास्त्राचा आधारभूत ग्रंथ’ असा त्याला मान मिळाला. ही पोलीसमान्यता १० वर्षे टिकली. त्यानंतर दंडधरांची मर्जी, लहर किंवा त्या पंडितांचे दैव फिरले. इतर देशांत एक ग्रंथ काढून दुसरा नेमतात तेव्हां पहिल्याचा निषेध केला जात नाही. पहिल्यांतले मूलसिद्धांतच कांहीं चुकले आहेत असा आरोप करीत नाहीत. नवा ग्रंथ जास्त चांगला आहे, त्यांत विवेचन जास्त स्पष्ट आहे, दृष्टिकोन निराळा आहे अशा तऱ्हेचे कांहीं तरी कारण असते. किंवा जुन्या ग्रंथाची अद्यावतता कमी झालेली असते. किंवा दुसऱ्या कोणा ग्रंथकाराला राजाश्रय द्यावा, साह्य करावे असाहि हेतु असतो; पण सोव्हियेट रशियांत तसे नाही. विज्ञानक्षेत्रांतील फौजदारांची मर्जी फिरतांच ग्रंथ व ग्रंथकार यांच्यावर भडिमार सुरू होतो. डॉ. ऑस्ट्रोव्हिच्यानॉव्ह यांची हीच गत झाली. त्यांनी लेनिनची चुकीची अवतरणे दिली, मार्क्स-लेनिन यांचे बनावट संवाद छापून दिले, अशा तऱ्हेचे आरोप त्यांच्यावर केले गेले व त्यांना एकदम अर्धचंद्र मिळाला. रशियांत मार्क्स व लेनिन यांच्या वचनांचा वेदवाक्याप्रमाणे अभ्यास करणारे लक्षावधि लोक असतांना त्यांची चुकीची अवतरणे दहा वर्षांत कोणाच्याही ध्यानांत आली नाहीत, हे तेथील पंडितांच्या बुद्धिमत्तेचे लक्षण की हा तेथील फौजदाराचा प्रभाव ? कसेहि असो; या अर्थपंडिताला पुण्यक्षय झाल्यामुळे मर्त्यलोकांत यावे लागले हे खरे. ऑस्ट्रोव्हिच्यानॉव्ह याच्यानंतर लिऑनटेयेव्ह या पंडिताच्या ‘इंट्रोडक्शन टु पोलिटिकल एकॉनमी’ या ग्रंथाला मान्यता मिळाली. याच सुमारास डॉ. वार्गा या दुसऱ्या एका अर्थवेत्त्यालाहि मोठे पद देण्यांत आले. १९४६ ते १९४८ च्या दरम्यान ए. झेडनॉव्ह हा अधिकारी कम्युनिस्ट प्रसिद्धीखात्यांत प्रमुखपदावर आला. त्याबरोबर डॉ. वार्गा याच्यावर संक्रांत आली आणि झेडनॉव्ह याचा सखा निकोलाय ए. व्हाझनेसेन्स्की याला अर्थशास्त्रचूडामणी, मुकुटमणि इ. पदव्या

मिळाल्या. पण दोन वर्षांनीं झेडनॉव्ह हा मृत्यु पावतांच या चूडामणीच शंखशिरोमणी होऊन तो खालीं कोसळला. मध्यंतरीं सरकारी आदेशाप्रमाणें वार्गानें आपलीं मते सुधारलीं व प्रवदा इत्यादि पत्रांत माफीपत्रें प्रसिद्ध केलीं. आत्मनिंदा भरपूर केली. तेव्हां त्याला पुन्हां मोठें स्थान मिळालें. त्यावेळीं स्टॅलिनचें अमेरिकेशीं मैत्रीचें धोरण होतें, आणि तेंच पुढें टिकेल अशा हिशेबानें वार्गानें आपला नवा ग्रंथ स्टॅलिनच्या श्रीमुखाकडे बघत बघत लिहिला. 'कॅपिटलिस्ट एकाँनमी आफ्टर दि वॉर' हें त्या ग्रंथाचें नांव. अमेरिकेला प्रिय असें अर्थशास्त्र लिहिणें त्या वेळीं अवश्य आहे असें वाटल्यामुळें वार्गानें लिहून टाकले कीं, मार्क्समताप्रमाणें भांडवली देशांत पुन्हां पुन्हां येणारें आर्थिक अरिष्ट अमेरिकेंत मात्र पुढील कांहीं वर्षे येणार नाहीं. पण येथें त्याचा अदमास चुकला होता. स्टॅलिन त्या वेळीं बाह्यतः अमेरिकेविषयीं जरी मैत्री दर्शवीत होता तरी अंतरांतून त्याचें धोरण पालटत होतें. आणि एकदम एकाएकी अमेरिकेवर त्यानें भडिमार सुरू केला. अर्थातच वार्गाचा ग्रंथ फुकट गेला आणि त्याला स्वतःलाहि पदच्युत व्हावें लागलें. यानंतर डॉ. शेदिलॉव्ह यांनीं फौजदाराची मर्जी संपादण्यांत यश मिळविलें आणि मग ते 'अर्थचूडामणि' झाले !

दंडधरांच्या तालावर ज्याप्रमाणें अर्थचूडामणींना नृत्य करावें लागतें त्याचप्रमाणें इतिहास-मुकुटमणींनाहि करावें लागतें. साधारणतः १९२४ पर्यंत रशियांत इतिहासविषयक मार्क्सवादी दृष्टिकोन प्रमाण मानला जात असे. त्याअन्वये रशियाचा खरा इतिहास १९०० सालापासूनच सुरू होतो, तःपूर्वीचा इतिहास हा सर्व काळा इतिहास होय असें मत प्रचलित होतें. रशियाच्या पूर्वपरंपरा या इतर देशांतल्याप्रमाणेंच सरदार, संरंजामदार, संस्थानिक, सेनापति, राजे यांच्या पराक्रमानेंच निर्माण झालेल्या आहेत. त्यामुळें त्यांचा निषेध करून त्यांविषयीं तरुण पिढीच्या मनांत कमालीचा तिडकारा निर्माण करावा असा इतिहासलेखकांचा हेतु असे. त्याप्रमाणें ~~मार्क्स~~ पोक्राव्हस्की यानें इतिहास तयार केला. लेनिनने त्याला प्रस्तावन

लिहिली, आणि सर्व विद्यालयांतून त्याचा पाठ्यपुस्तक म्हणून अभ्यास सुरू झाला. पीटर दि ग्रेट, पोझारास्की, कोझमा मिनीन या पूर्वीच्या वीरांचे पराक्रम अर्थातच या इतिहासाला उपेक्षणीय वाटत होते. त्याने त्यांचा तसाच परामर्श घेतला होता; पण १९३५ साली फौजदारलोकांच्या असे ध्यानांत आले की मरण-मारणाच्या संग्रामांत पूर्वपरंपरेच्या अभिमानाने जसे बळ येते, त्या भक्तीने शिपायांना जसा आवेश येतो, त्या पूर्वजांच्या स्मृतीसाठी ते जसे प्राणार्पणास सिद्ध होतात तसे बळ, तसा आवेश व तशी सिद्धता जगतांतील कामगारांच्या प्रेमाने येत नाही, वर्गविग्रहाच्या प्रेरणेने येत नाही, मार्क्सच्या स्मृतीने येत नाही आणि नांगर, गिरण्या, कारखाने इ. अर्थोत्पादनाच्या साधनांनीहि येत नाही. 'मदर रशिया' या पुस्तकांत सोव्हियेट रशियावर नितान्त भक्ति करणारा मॉरिस हिंडस यानेहि म्हटले आहे की, रशियाचा या वेळचा शत्रु जो जर्मनी त्याचे सामर्थ्य केवळ आसुरी होते, महाभयानक होते. त्याच्याशी चाललेला संग्राम हा अगदी निकराचा, अगदी प्राणान्ताचा होता. या वेळी स्वकीय असा जो पीटर दि ग्रेट, किंवा अलेक्झंडर नेव्हस्की त्याच्या स्मरणाने ज्या भावना उच्चंबळून येतात त्या परकीय असा जो कार्ल मार्क्स त्याच्या केवळ तारिखक भक्तीने येणे शक्य नाही. त्यामुळे या वेळी दण्डधरांना मार्क्सला वाऱ्यावर फेंकून देऊन पूर्वपरंपरेच्या पूजेला सज्ज व्हावे लागले. अर्थात् यांत वाईट असे काही नव्हते. एखादा सिद्धान्त चुकीचा वाटला तर तो सुधारण्यास कसलीच हरकत नाही. पण स्टॅलिन किंवा लेनिन हे चुकत नाहीत, चुकू शकत नाहीत! त्यांचे धोरण चुकले आहे, ते बदलणे अवश्य आहे असे ध्यानांत येतांच त्यांना त्या धोरणाच्या पितृत्वातून मुक्त करण्यांत येते व इतिहासचूडामणि, अर्थचूडामणि म्हणून पाळलेल्या प्राण्यांचा बळी देण्यांत येतो. पोक्राव्हस्कीचे तेच झाले. लेनिनने त्याच्या इतिहासाला प्रस्तावना लिहिली असूनहि त्याला व त्याच्या इतिहासाला एकदम पदभ्रष्ट करण्यांत आले. पीटर, नेव्हस्की यांच्या कार्याचे मर्म त्याला कळले नाही असे जाहीरपणे सांगितले गेले आणि शेस्टॉकॉव्ह या पांडिताला इतिहास-

चूडामणि करण्यांत येऊन त्याच्या इतिहासाचा अभ्यास सर्वत्र जारी कर-
करण्यांत आला. मार्क्सच्या मते आतांपर्यंतचा जगाचा सर्व इतिहास वर्ग-
विग्रहाचा इतिहास आहे. मार्क्सवादाचे हे मूलमहातत्त्व आहे. पण शेस्टॉ-
कॉव्हने लिहून टाकले की, रशियाचा पूर्वइतिहास हा वर्गविग्रहाचा इतिहास
नाही ! आणि हे त्याचे मत म्हणजे मार्क्स-लेनिनवादाचाच विकास आहे !

सत्य घटनांचे वर्णन करणे हा सोव्हियट रशियांतील लेखकांचा कधीच
हेतु नसतो. त्या त्या वेळीं जो सत्ताधीश असेल त्याला जे अनुकूल असेल ते
सत्य अशीच तेथे सत्याची व्याख्या आहे. १९१७ सालीं झारची सत्ता
उलथून पडल्यानंतर एक हंगामी सरकार स्थापन झाले होते. मार्क्सच्या
तत्त्वान्वये त्या वेळीं रशियांत भांडवली पार्लमेंटरी लोकसत्ता प्रस्थापित
होणे हेंच इतिहासक्रमांत बसत होतें. त्यामुळे त्या वेळीं स्वतःच्या हातीं सत्ता
घेणे योग्य नव्हे असें लेनिनखेरीज सर्व बोलशेव्हिक नेत्यांचे मत होतें. स्टॅलिन-
चेहि मत सत्ता घेण्याच्या विरुद्धच होतें. हद्दपारितून मार्चच्या दुसऱ्या आठव-
ड्यांत स्टॅलिन रशियांत परत आला त्या वेळीं जर्मनीशी युद्ध चालू ठेवावे व
केरेन्स्कीच्या हंगामी सरकारास पाठिंबा द्यावा असेंच तो प्रतिपादन करीत
होता. हे प्रतिपादन लेनिनच्या मताच्या विरुद्ध होतें. युद्ध एकदम बंद करावे
आणि हंगामी सरकारला पाठिंबा देऊं नये असें लेनिन श्विट्झरलंडमधून
सारखें लिहीत होता—तशा तारा करीत होता. तरी स्टॅलिन, कॅमेनेव्ह
म्हणतच राहिले की, लेनिनला येथली परिस्थिति माहीत नाही, येथें आल्या-
वर त्याचे मत बदलेल. पण रशियांत परत आल्यावर लेनिनने मत बदलले
नाही. पाहिलेच मत ठासून मांडले. हे पहातांच स्टॅलिनने आपले मत बदलले.
इतर अनेकांनीं आपली मते अशीच पालटली. कांहींनीं मात्र लेनिनला
विरोध चालू ठेवला. इतिहास असा आहे. [लेनिन चरित्र—मिरस्की :
पृ. ८८ ते ९४. ' रशियांतील राज्यक्रांति '—पां. वा. गाडगीळ : पृ.
१७४-१७८] पण स्टॅलिनच्या आदेशानुसार लिहिलेल्या बोलशेव्हिक
पार्टीच्या इतिहासांत याहून अगदी उलट लिहिले आहे. युद्दाला विरोध

करावा व हंगामी सरकारवर विश्वास ठेवू नये असेंच स्टॅलिनने प्रतिपादन केले, असे या इतिहासांत दिले आहे (पृ. १७७). लेनिनच्या विरुद्ध स्टॅलिन बोलत होता व पुढे त्याचे मत चुकीचे ठरले हे इतिहासांत येतां कामा नये ! कारण स्टॅलिन हा रोमच्या पोपप्रमाणे प्रमादरहित आहे. बुखारिन वगैरे कांहीं लेनिनचे मित्र व बोल्शेव्हिक क्रांतीचे नेते हे १९३६ सालपर्यंत स्टॅलिनचेहि दोस्त होते. तोंपर्यंत रशियांत त्यांचा गौरव होत होता. त्यांच्या-विरुद्ध कसलाहि आरोप नव्हता. १९३७ साली त्यांच्यावर स्टॅलिनची मर्जी स्वप्ना झाली. त्यांना परलोकीं धाडण्यांत आले. आणि आतां पार्टीच्या इतिहासात लिहिले आहे की, १९१८ सालीच बुखारिन लेनिनचा खून करण्याच्या कारस्थानांत होता (पृ. २१८). जगांतील पराक्रमी लोक पुढील इतिहासाला वळण लावण्याची ईर्ष्या बाळगतात; पण कम्युनिस्ट मागल्या काळाच्या इतिहासांतहि नवनिर्मिति घडवून आणतात !

इतिहास, अर्थज्ञान या शास्त्रांप्रमाणे प्रायोगिक शास्त्रामध्येहि सोव्हियेट रशियाने अशाच तऱ्हेची रानटी व आसुरी वृत्ति प्रगट केली आहे. पश्चिम युरोपांत जीवनशास्त्राची पुष्कळच प्रगति झाली आहे. त्यांत वंशशास्त्रा-चाहि अभ्यास झाला आहे. मॅडेल, मॉर्गन हीं नांवे या क्षेत्रांत सुविख्यात आहेत. यातील मॅडेल याचा असा सिद्धांत आहे की, मनुष्याचे कांहीं गुण पिढ्यान्पिढ्या तसेच स्थिररूपाने संक्रांत होत असतात, त्यांत बदल होत नाही. मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानांतील विरोधविकासवादामध्ये असे तत्त्व आहे की जगात कांहींहि स्थिर नाही, प्रत्येक गोष्ट बदलत आहे. मॅडेलचे मत या मताशी विरोधी असल्यामुळे सोव्हियेट शास्त्रज्ञांनी त्याला 'फॅसिस्ट, भांडवलदारांचा गुलाम, लुच्चा' अशा शिब्या देण्यास प्रारंभ केला. वास्तविक मॅडेलचे मत मान्य नव्हते तर प्रयोगाने, पुराव्याने तसे सिद्ध करणे हा शास्त्रीय जगा-तला नेहमीचा मार्ग आहे. पण सोव्हियेट रशियांतल्या पंडितांना शिब्यांचा मार्ग जास्त पसंत वटतो. टी. डी. लायसेंको हा सोव्हियेट शास्त्रज्ञ यासाठी प्रसिद्ध आहे. सध्या तो रशियांत जीवनशास्त्रचूडामणि झाला आहे. एन्. आय.

व्हॉव्हिलॉव्ह या दुसऱ्या सोव्हियेट शास्त्रज्ञानें लायसेंकोचें मत मानण्याचें नाकारलें व त्याच्यावर टीका केली. अर्थातच त्यामुळें लायसेंकोच्या पाठीराख्या देवता कोपल्या. व्हॉव्हिलॉव्ह हा इन्स्टिट्यूट ऑफ प्लॅट इंडस्ट्री या संस्थेचा डायरेक्टर होता. त्या पदावरून त्याला खाली ओढण्यांत आलें. जरीहि तो नमला नाही. तेव्हां त्याला तुरुंगांत धाडण्यांत आलें. तेथें तो तीन वर्षांच्या अवधींत नाहीसा झाला. त्याचें काय झालें हें जगाला कळलें नाही ! विज्ञानाच्या क्षेत्रांतील लायसेंको नामक फौजदाराचें न ऐकल्याबद्दल, स्वतंत्र बुद्धि चालविल्याबद्दल, त्याला हें प्रायश्चित्त मिळालें

डिसेंबर १९४८ मध्ये रशियांत ज्योतिषशास्त्रज्ञांची परिषद भरली होती. त्या वेळीं सर्व शास्त्रज्ञांनीं अशी ग्वाही दिली कीं, आम्ही पश्चिमेतील शास्त्रज्ञांच्या सापेक्षतावादाचा कधीहि पुरस्कार करणार नाही; त्याला निस्प विरोधच करूं. त्याचप्रमाणें विश्व हें सांत आहे हे जें क्रान्तिविरोधी (?) तत्त्व त्याचाहि, सतत अधिक्षेप करूं. त्यांनीं त्या सभेंत असा ठराव केला कीं आइन्स्टाइन याचा सापेक्षतावाद हा प्रतिगामी, प्रतिक्रान्तिकारक आहे. पाश्चात्य शास्त्रज्ञ भांडवली सत्तेपुढें नमल्याचें, तिचे गुलाम झाल्याचें तें लक्षण आहे. याच सभेंत उत्तरध्व-संशोधनाविषयीहि ठराव झाला. याविषयी ओलो शिमिट याची उपपत्ति सभेनें मान्य केली, आणि त्या उपपत्तीला विरोध करणारा मॉस्को विद्यापीठांतील प्राध्यापक माइसिव्ह याला 'तूं आपलीं मते बदलून सोव्हियेट शास्त्रांशीं तीं सुसंगत करून घे' अशी ताकीद दिली. नंतर या सभ्यांनीं ब्रिटनमधील जगद्विख्यात शास्त्रज्ञ सर जेम्स जीनस्, सर आर्थर एडिंग्टन, ई. ए. मिलने यांना रीतीप्रमाणें व हुकमाप्रमाणें शिब्यां देण्याचा कार्यक्रम केला. (भारतज्योति : २४ जुलै १९४९).

रशियांत ज्ञानक्रांतीतील शब्दांच्या अर्थांत आणि इतर माहितीतहि विज्ञान-फौजदारांच्या मज्रींप्रमाणें नेहमीं बदल केला जातो ! 'कॉसमॉपॉलिटन' हा शब्द घ्या. १९३५ च्या सुमारास रशियांत अजूनहि जगांतील कापगारांवर प्रेम करण्याची चाल होती. राष्ट्रनिष्ठेचा उदय झाला होता, तरी सर्व जगा-

कडे आपलेपणानें पहाणारा मनुष्य अजून निंद्य ठरला नव्हता. त्या सालच्या सोव्हियेट ज्ञानकोशांत 'कॉसमॉपॉलिटन' या शब्दाचा अर्थ पुढीलप्रमाणें दिला आहे: 'आपण अमुक एका विशिष्ट देशाचे नसून जगाचे नागरिक आहों, सर्व जगच आपलें घर आहे असें निश्चयानें सांगणारा मनुष्य.' यानंतर वरील अर्थानें दर्शविलेली वृत्ति ही रशियांत दण्डधरांनीं आक्षेपाहं ठरविली. तेव्हां १९४९ सालच्या ज्ञानकोशांत त्याच शब्दाचा अर्थ मर्जाप्रमाणें बदलून देण्यांत आला. 'देशद्रोही, भांडवली वृत्तीचा, सर्व जगच माझी माय-भूमि आहे असें सांगून स्वदेशरक्षणास सज्ज नसणारा ढोंगी मनुष्य' असा कॉसमॉपॉलिटन शब्दाचाच अर्थ १९४९ च्या आवृत्तीत दिला आहे [भारत-ज्योति: २७-८-५०] अगदीं नव्या आवृत्तीत अंटम्विषयी माहिती देतांना या संशोधनाचें श्रेय सर्व जगानें एकमतानें ज्याला दिलें आहे त्या आइन्स्टाइनचा उल्लेखहि केलेला नाही. कोणी रशियन शास्त्रज्ञ लिबिदेव याला अंटमचा संशोधक म्हणून निर्देशिलें आहे. अशा रीतीनें सर्व प्रकारच्या संशोधनाचें श्रेय बहुतेक ठिकाणीं रशियाला देण्याचा प्रयत्न केला आहे. परवां तेनसिंगानें एवरेस्टवर पाऊल ठेवल्याची बातमी आल्यावर 'टाइम्स ऑफ इंडिया'मध्ये एका गृहस्थानें पत्र लिहून रशियाविषयी आपण निराश झालों असें सांगून पुढीलप्रमाणें कारण दिलें होतें. तो म्हणतो, 'सोव्हियेट दंडधरांनीं एव्हांना जाहीर करावयास हवें होतें कीं, हिमालय हा उरल पर्वतापेक्षां ठेंगणा आहे. किंवा हिमालय हा रशियांत आहे. आणि एवरेस्टवर पूर्वीच एक रशियन मनुष्य चढलेला आहे.' त्या पत्रलेखानें हें उपहासानें लिहिलें आहे. पण सोव्हियेट रशियाची वृत्ति पाहतां ते लोक स्वरो-स्वरच असें जाहीर करण्यास कमी करणार नाहीत असें वाटतें.

व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिप्रामाण्य हें जगाचें सर्वश्रेष्ठ धन आहे. आणि आतां-पर्यंतच्या जगाच्या इतिहासांत असें दिसतें कीं जुलमी, मदांध व स्वार्थी सत्ताधारी आपल्या प्रजेचें हें धन कटाक्षानें लुबाडतात. प्रत्यक्ष धनाच्या पिळगुकीपेक्षां, रक्ताच्या शोषणापेक्षां ही पिळगूक व हें शोषण जास्त भयंकर,

जास्त घातक आहे. मार्गे पोपने आपल्या प्रजाजनांपैकीं जे कोणीं बायबलच्या—म्हणजे पर्यायानें त्याच्या स्वतःच्या—वचनाला विरोध करताल त्यांना जिवंत जाळून हालहाल करून मारण्याचा क्रम ठेविला होता. आतां सोव्हियेट दण्डधरांनीं तोच क्रम पुढें चालू केला आहे. त्यांच्या वचनाला विरोध केल्यामुळें ज्यांना प्राणास मुकावें लागलें अशा पडितांच्या याद्याच्या याद्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. रायझेनॉव्ह हा तत्त्ववेत्ता, प्लॅटानाव्ह, इगॉरॉव्ह, बोर्टेको हे इतिहासपंडित, लेव्हाइन, कॅसॅरॉव्ह, इव्हॅशीव्ह हे भिषग्वर, रियाझॅट्झिव्ह, कॅरेटिगाइन, किली, लॅझरेव्ह हे रसायन व पदार्थशास्त्रज्ञ, हे सर्व असे बळी गेलेले आहेत. हॅरॉनाव्ह या खगोलशास्त्रज्ञाचा तर प्रारंभी रशियन कॅप्लर म्हणून गौरव होत होता; पण स्टॅलिनच्या फौजदारांची मर्जी फिरतांच तो प्राणास मुकला. फ्रेंच क्रान्तीमध्ये एकट्या लॅव्हासियर याच शास्त्रज्ञाचा असा बळी पडला होता. सोव्हियेट क्रान्ति या दृष्टीनें कितीतरी श्रेष्ठ आहे !

रशियांत विज्ञानाची, जडशास्त्रांची वाढ करावी यासाठीं दण्डधरांचा आटोकाट प्रयत्न चालू आहे. पण हे सर्व विज्ञानसामर्थ्य केवळ सरकारच्या, सत्ताधारी वर्गाच्या हातीं ठेवण्याचा त्यांचा कटाक्ष आहे. समाजांत बुद्धिस्वातंत्र्य असलें म्हणजे विज्ञान हें सामर्थ्य जनतेच्या हातीं आलेलें असतें, आणि सत्ताधार्यांना शह देणें तिला शक्य होतें; पण जनतेचें बुद्धिस्वातंत्र्य मारून विज्ञानाची जोपासना करणें म्हणजे पराकाष्ठेची विषमता निर्माण करण्यासारखें आहे. भांडवली पद्धतींत गरीब हे दिवसेंदिवस जास्त दारिद्री होतात व श्रीमंत हे जास्त सधन होत जातात, असे मार्क्सवाद म्हणतो. विज्ञानउपासनेच्या सोव्हियेट पद्धतींत जनता ही दिवसेंदिवस जास्त दुबळी, असहाय्य होत जाऊन सत्ताधारी विज्ञानवळानें जास्त बलशाली होत जातात. हा कमालीचा घातक असा वर्गभेद होय. मार्गे पीटर दि ग्रेट यानें युरोपांतून लष्करी विद्या रशियांत आणली. त्यावेळीं रशियन प्रजा, छान्याच वातावरणांत राहिली आणि रशियन लष्कर मात्र अद्ययावत् पाश्चात्य

झाले. त्यामुळे झार हे कमालीचे अनियंत्रित व जुलमी झाले, होऊ शकले. तेंच आतां होत आहे. स्टॅलिन, मेलेकाव्ह हे आपल्या प्रजेला शब्दप्रामाण्याच्या, अंधश्रद्धेच्या, दौर्बल्याच्या वातावरणांत ठेवून आपण मात्र युरोपीय विज्ञानाचें सामर्थ्य हस्तगत करीत आहोत. त्यामुळे शास्त्रे व शासित यांच्यांत सर्व प्रकारच्या सामर्थ्याच्या दृष्टीने कमालीची विषमता निर्माण होत आहे, झाली आहे. रशियन दण्डधरांचें तेंच उद्दिष्ट आहे.

जगात आजपर्यंत अनेक संस्कृति निर्माण झाल्या. त्यांतोळ काहीं अस्तहि पावल्या. भारतीय, चिनी, ग्रीक, रोमन, आरब या जुन्या व अर्वाचीन पाश्चात्य संस्कृति या सर्वांबद्दल इतिहासानें असा निर्वाळा दिला आहे की, पहिल्या शें—दोनशें वर्षांच्या काळांत तरी या संस्कृतींनीं मानवी बुद्धीचे, प्रज्ञेचे, कर्तृत्वाचे, प्रतिभेचे अनेक चमत्कार करून दाखविले आहेत. काव्य, नाट्य, शिल्प, चित्र, संगीत इ. कला व गणित, रसायन, ज्योतिष पदार्थ-विज्ञान, वैद्यक इ. शास्त्रें या क्षेत्रांत अमर अशा कृति, सिद्धांत व विचार या प्रथमवयांत प्रत्येक संस्कृतीनें निर्माण केले आहेत. मग कालांतरानें त्यांना जडरूप आलें. यमनियमांच्या कैचीत सत्ताधान्यानीं त्यांना बसविलें आणि त्यांच्यांतील जीवतत्त्व नष्ट होऊन सांगाडा उरला. रशियाच्या मार्क्सवादी संस्कृतीचा सध्यां तर आरंभकाल आहे. अजून तिला चाळीस वर्षेहि झाली नाहींत. तोंच तिला तेथील दण्डराजांनीं खोड्यांत घालून टाकली आहे. या कालावधीचा विचार केला तर काय दिसेल? इतर जगाशीं तुलना राहोच, पण झारच्या अनियंत्रित कारकीर्दीतील संस्कृतीच्या तुलनेला तरी ती येईल काय? अलेक्झॅंडर पुष्किन, डोस्टोव्हस्की, टॉल्स्टॉय, गॉर्की यांसारखे वाचस्पति त्या पहिल्या संस्कृतीनें निर्माण केले होते. क्रोपोट्किन, पॉव्हलाव्ह यांसारख्या शास्त्रज्ञांना जन्म दिला होता. बाकुनिन, लेनिन यांसारखे क्रांतिकारक तिनें जगाला दिले होते. या नव्या संस्कृतीनें यांच्या तोलाचा एक तरी थोर पुरुष निर्माण केला आहे काय? या संस्कृतीला जन्माला येऊन चाळीसच वर्षे झाली आहेत हें खरें, पण येवढ्यांतच तिला जडरूप आल्यामुळे हा प्रश्न उद्भवतो.

वर जी माहिती दिली आहे तिच्या आधारे वाचकांनी त्या संस्कृतीचे स्वरूप व तिचे भवितव्य याविषयी स्वतःच निर्णय करावा.

सप्टेंबर १९५३.

